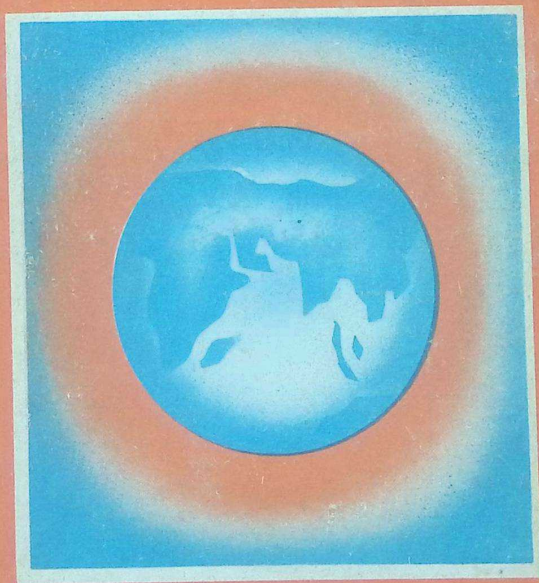

26-8
Г 25

**ГЕОГРАФИЯДАН
ИЗОҲЛИ
ЛУҒАТ**

26.8
17.25
С. ҚОРАЕВ, П. ҒУЛОМОВ, Р. РАҲИМБЕКОВ

ГЕОГРАФИК ТЕРМИНЛАР ВА ТУШУНЧАЛАР ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

ЎзССР маориф министрлиги тасдиқлаган

ТОШКЕНТ — «ЎҚИТУВЧИ» — 1979

Қўлингиздаги лугатга ўрта ва олий мактабларнинг дарсликларида учрайдиган асосий географик термин ва тушунчалар — табиий география бўйича умумий табиий география, ландшафтшунослик, геоморфология, иқлимшунослик, метеорология, гидрология, тупроқлар географияси, биогеография, гляциология ва бошқаларга оид асосий терминлар; иқтисодий география бўйича эса иқтисодий география, аҳоли ва шаҳарлар географияси, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт географияси, ташқи савдога оид муҳим мақолалар, сиёсий географик тушунчалар ва бошқалар киритилди. Назарий масалаларга, шунингдек, ҳозирги замон фанининг ютуқлари билан боғлиқ бўлган термин ва тушунчаларга алоҳида аҳамият берилди. Геология, биология, тупроқшунослик, астрономия, этнография ва бошқа фанларнинг география билан боғлиқ бўлган айрим термин ва тушунчалари ҳам лугатдан ўрин олди.

Лугат география ўқитувчилари, олий мактабларнинг студентлари, шунингдек ўрта мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган.

Текстда терминлар қисқартирилиб ёзилди — мас., Автономия — А., Тропик ўрмонлар — Т.ў., Қуёш системаси — Қ.с. ва ҳ.к.

На узбекском языке

Қараев Суюн, Гулямов Патихкамал,
Рахимбеков Раҳманбек

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Ташкент — «Ўқитувчи» — 1979

Редактор Миралиев У.
Техредактор Вильданова Э.

Бадний редактор З. Мартынова
Корректор Ҳошимова М.

ИБ № 1281

Теришга берилди. 26. 03. 1979 й. Босишга рухсат этилди 18. 11. 1979 й. Формат 84×108¹/₃₂. Тип. қорози № 1. Кегли 8, шпоисиз. «Литер.» гарн. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 8,19. Нашр. л. 12,12. Тиражи 8000. Зак. № 6600. Баҳоси 55 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 28-79.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия комбинатида териш, область бошқармасининг Морозов номи босмахонасида босилди. Самарканд, Тўрақўчаси 182. 1979 й.

Набрано на Полиграфкомбинате Ташкентского полиграфического производственного объединения «Матбуот» Государственного Комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Отпечатано в тип. им. Морозова областного управления по делам полиграфии и книжной торговли. Самарканд, Т. 182.

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1979 й.

70105 — 287
К 353 (04) — 79

280 — 79 4662620000

330

СЎЗ БОШИ

Фан-техника тараққиёти юксак даражага етган ҳозирги кунда география фани ҳам жадал суръатлар билан ривожланмоқда ва давримизнинг фундаментал фанлари қаторидан мустаҳкам ўрин олмоқда. Совет географиясининг янги, янада юксак — конструктив босқичга кўтарилиши муносабати билан унинг предмети, моҳияти, илмий-тадқиқот методлари, назарий асослари ва амалий аҳамиятига бағишланган асарлар тобора кўпроқ нашр қилинмоқда; бу масалалар юзасидан қизғин баҳслар юритилиб, жиддий мунозаралар ўтказилмоқда. Географиянинг фан сифатида ривожланиши, мазмунан бойиши, табиийки, унинг асосий тушунчалар системаси ва терминологиясининг кенгайиши ҳамда чуқурлашувига сабаб бўлмоқда. Шу билан бирга географияга янгидан-янги тушунча ва терминларнинг кириб келиши, ҳатто илгаридан шаклланган баъзи тушунча ҳамда терминларнинг бутунлай янги мазмун касб этиши географик адабиётни ўзлаштиришни бирмунча мураккаблаштирмоқда. Бинобарин, янги география лугатларига бўлган эҳтиёж катта. Тўғри, сўнгги йилларда рус тилида географиядан бир қанча катта лугатлар босилиб чиқди.¹ Ҳатто табиий географияга² ва илк бор иқтисодий география терминологияси назариясига³ оид махсус китоблар юзага келди. Ҳажми, тематикаси ва мўлжалланган китобхонлари жиҳатидан хилма-хил бўлган бу лугатлар ҳозирги кунда республикамизда етарли миқдорда топилмайди ва, энг муҳими, ўзбек китобхонининг фойдаланиши учун анча қийинлик қилади.

Ўзбек тилида географиядан биринчи ва, айни вақтда, сўнгги изоҳли лугатнинг рус тилидан таржима қилиб нашр этилганига йнгирма йилдан ортиқ вақт ўтди.⁴ Табиийки, бу лугат ҳозирги талабларга жавоб бера олмайди.

Гарчи ўзбек тилида ўлкамизнинг маҳаллий географик хусусиятлари ҳамда ўзбек тили хусусиятлари ҳисобга олинган изоҳли лугатлар яра-

¹ Агапов С. В., Соколов С. Н., Тихомиров Д. И. Географический словарь. М., «Пресвящение», 1968 (иккинчи наشري). Мактаб ўқувчиларига мўлжалланган. Энциклопедический словарь географических терминов, М., «Советская энциклопедия», 1968. Академик С. В. Қалесник таҳрири остида. Словарь общегеографических терминов, М., «Прогресс», I том, 1975, II том — 1976. Инглизчадан таржима.

² Мильков Ф. Н. Словарь-справочник по физической географии, М., «Мысль», 1970 (иккинчи наشري).

³ Алаев Э. Б., Экономико-географическая терминология. М., «Мысль», 1977.

⁴ Барков А. С. Табиий географиядан изоҳли лугат. Т., Ўқувпед-давнашр, 1958, русчадан таржима.

тилмаган бўлса-да, географик терминлар назарияси у қадар эътибордан четда бўлгани йўқ. Айниқса, ўқув географик адабиётни рус тилидан таржима қилиш, ўзбекча илмий ва илмий-оммабоп асарлар яратиш, қисман, Н. Долимов, М. Қориев, Х. Х. Ҳасанов ва М. Мирбобоевларнинг «Қисқача русча-ўзбекча география терминлари луғати» лойиҳасини (Тошкент, Ўқувпедавнашр, 1953) муҳокама қилиш жараёнида географик терминология масалалари кўпинча кўндаланг бўлиб турди, бу ҳақда қизғин баҳслар давом этди.

Ўзбекистон география луғатчилиги масалаларини, шу жумладан, терминология масалаларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқаришда ва энг муҳим географик терминлар талқинини тартибга солишда профессор Х. Х. Ҳасановнинг хизмати катта.

Х. Х. Ҳасанов ўзининг «Русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча география терминлари луғати»нинг (Тошкент, 1965) сўз бошисида ўзбек география терминологиясининг манбалари, тарихи ва тараққиётини баён этди ҳамда халқ терминлари намуналарини чуқур таҳлил қилди. Рус тилидаги терминлардан «степь»нинг дашт, «пустыня»нинг чўл, «впадина»нинг ботиқ, «водораздел»нинг сувайрғич, «залив»нинг қўлтиқ деб ва бошқа шу каби кўплаб терминларни ўзбек географик терминологиясида мустаҳкам қарор топтириш олимнинг хизмати натижасидир. Сўнгги йилларда география терминлари ва номлари имлоси ҳам бирмунча стабиллашди.

Диққатингизга ҳавола қилинаётган ушбу луғат ўзбек тилида географиядан изоҳли луғат яратиш борасидаги илк тажрибадир. Луғатда география терминларидан ташқари муҳим аҳамиятга молик илмий-назарий тушунчаларнинг ҳам изоҳи берилди. Географик номлар эса луғатга киритилмади.

Маълумки, ҳозирги вақтда география фан сифатида икки хил талқин қилинади. Энциклопедик таърифга кўра у табиий географик фанлар — геоморфология, иқлимшунослик, гидрология, гляциология, океанология, геоботаника, зоогеография ва б. билан иқтисодий географик фанлар (аҳоли ва аҳоли пунктлари географияси, саноат географияси, қишлоқ хўжалиги географияси, транспорт географияси ва б.) системасидан иборат. Мантикий-фалсафий таърифга кўра эса, ҳозирги замон географияси географик-территориал комплекслар — системалар ҳақидаги фандир. Бу жиҳатдан олганда география фанлар комплекси эмас, балки комплекслар ҳақидаги фандир. Ушбу луғатда авторлар географиянинг ҳар иккала таърифи билан боғлиқ бўлган асосий термин ва тушунчаларни қамраб олишга ҳамда таърифлашга ҳаракат қилдилар. Сўнгги йиллардагина пайдо бўлган ва географик адабиётга тобора сингиб бораётган янги илмий йўналиш, тушунча ҳамда терминларга алоҳида эътибор берилди. Чунончи, мазкур луғатдан ўрин олган амалий ландшафтшунослик, антропоген ландшафтшунослик, конструктив география, мелiorатив география, рекреацион география, ландшафтлар рекултивацияси, геодемология, метангеография, мониторинг, назарий география, қутбий ассиметрия қонуният, экологик мувозанат кабилар қиёсан энг тўлиқ ҳисобланган луғат — «Энциклопедический словарь географических терминов» (М., 1968) китобида ҳам учрамайди.

Луғатда иқтисодий географик терминлар камроқ ўрин олди. Бунга сабаб, бир томондан, луғат ҳажмининг кичик эканлигидир. Иккинчидан, иқтисодий география луғати кенгайтирилган тарзда тегишли мутахассислар томонидан алоҳида тайёрланишини маъқул деб ҳисоблаймиз.

Авторлар бир қанча муҳим минераллар ва тоғ жинсларини луғатга киритишни лозим деб топдилар ва бунда уларнинг территориял тарқалишига аҳамият бердилар. Луғатга соф географик мазмунга эга бўлмаган, бироқ география дарсликларида кўп ишлатиладиган баъзи бир термин ёки тушунчалар ҳам киритилди (масалан, автономия, аграр муносабатлар, агротехника акционерлар жамияти, пахта, пилла, товар маҳсулоти, газлаштириш ва ҳ. к.). Буларни изоҳлашда уларнинг географик талқинига кўпроқ эътибор берилди.

Луғат ўлкашунослик принципида ёзилди. Бинобарин, унда Урта Осиёнинг ўзига хос табиати, хўжалиги ва аҳолиси хусусиятлари билан боғлиқ бўлган маҳаллий географик терминлар каттагина ўрин олди. Классик илмий адабиётни тушунишни бир оз бўлса-да, осонлаштириш мақсадида қисман эскириб, тарихий-географик аҳамиятга эга бўлган терминлар ҳам таърифланди. Бирор термин ёки тушунча мазмунини ойдинлаштиришда ҳам кўпроқ Урта Осиё географияси мисолларидан фойдаланилди. Сўнгги йилларда ўзбек тилида табиий (биология, геология, физика ва б.) ҳамда ижтимоий-иқтисодий фанлардан махсус терминологик изоҳли луғатлар нашр қилинганлигини ҳисобга олиб, тармоқ географик фанларда қўлланиладиган терминларнинг кўпи берилмади.

Авторлар ушбу луғатни ёзишда мавжуд илмий географик, бадиий адабиётдан, шунингдек ўзларининг илмий ҳамда кўп йиллик таҳрир-таржима фаолияти давомида тўплаган материалларидан кенг фойдаландилар.

Луғатни тайёрлашда юқорида қайд қилинган луғатлар, шунингдек географиядан ўрта мактаб учун нашр этилган дарсликлардаги термин луғатлари ҳам ҳисобга олинди. Китобхонларнинг ушбу луғат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини авторлар мамнуният билан қабул қиладилар.

*Бизнинг адрес: Тошкент — 129, Навоий кўчаси, 30,
«Ўқитувчи» нашриёти.*

ҚИСҚАРТМАЛАР

a — аср
а. о. — автоном область
г — грамм
га — гектар
ГЭС — гидроэлектростанция
з-д — завод
кв. — квадрат
квт — киловатт
квт-с — киловатт — соат
ккал — килокалория
км — километр
км² — квадрат километр
км³ — куб километр
км/сек — секундига километр
км/соат — соатига километр
м — метр
м² — квадрат метр
м³ — куб метр

мас. — масалан
млн. — миллион
млрд. — миллиард
мм — миллиметр
м/сек — секундига метр
р-н — район
сек. — секунд
см — сантиметр
т — тонна
терр-я — территория
т. й. — темир йўл
т-ра — температура
ф-ка — фабрика
ц — центнер
ш — шаҳар
шп — шаҳар типдаги посёлка
я. о. — ярим орол
қ — қаранг
қ. х. — қишлоқ хўжалиги

А

Абадий музлоқ ер — мангу тўнг ер; қ. *Кўп йиллик музлоқ ер*, *Доимий музлоқ ер*.

Абиоген босқич — географик қобиқ пайдо бўлиши ва ривожланишининг органик ҳаётсиз илк босқичи. Географик қобиқ ўз ривожланиши давомида А. б. дан биоген босқичга, сўнгра эса, инсон пайдо бўлгач, антропоген босқичга ўтган. А. б. географик қобиқ тараққиётининг палеозой эрасигача бўлган даврини ўз ичига олади. У то биоген (добноген) босқич ҳам деб аталади.

Абиоген компонентлар — Ер пўсти, ҳаво ва сув географик қобиқ ҳамда ландшафтларининг абиоген (иоорганик) компонентларини ташкил этади.

Абиоген ландшафтлар — асосан абиоген компонентлардан ташкил топган, яъни биоген компонентлар (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда микроорганизмлар) иштирокисиз пайдо бўлган ландшафтлар. Ҳозирги А. л. га Антарктиданинг марказий қисмлари ва Гренландиянинг муз қалқонидаги, шунингдек Ҳимолай ва бошқа энг баланд тоғларининг чўққилиаридаги ландшафтлар кирази. А. л. асосан ҳаётсиз бўлса-да, унда биосфера маҳсулотлари — атмосфера кислотлари, оҳактошлар ва бошқа чўқинди жинслар бор. Ой ландшафтлари ҳам А. л. дир.

Абиоген омиллар — географик қобиқ ва ландшафтларнинг анорганик омиллари.

Абиссал ётқизиқлар — дунё океани тубининг 90% қисмида майда

ҳайвон организмларининг скелетларидан, қуруқликдан шамол ёки денгиз оқими натижасида келтирилган минерал заррачалардан, космик чанглардан ҳосил бўлган чўқиндилар. Бундай ётқизиқлар кўпинча 3 км ортиқ чуқурликда пайдо бўлади.

Абиссал область — океанларнинг 2000 м дан чуқур қисми. А. о. да сув секин ҳаракат қилади, т-раси 0° га яқин ва бутунлай қоронғи бўлади. Қуёш нури етиб бора олмаганлиги ва босим катта бўлганлигидан А. о. да бактерия ва сапрофит сувўтлардан бошқа ўсимлик организмлари йўқ. Сизги органлари жуда тараққий этган айрим ҳайвонлар учрайди.

Абляция (латинча *аблацио* — олиб кетиш) — 1) музлик массасининг эриш, буғланиш ва механик парчаланиш натижасида камайиши; 2) нураган тоғ жинсларининг оқар сув, муз, шамол ёрдамида кўчиши (қ. *Эрозия*).

Аборигенлар (латинча *аборигинес* — дастлабдан, бошдан) — 1) бирор мамлакат, ўлканинг қадимдан яшаб келаётган туб аҳолиси; 2) ўсимлик ва ҳайвонларнинг бир жойнинг ўзига қадимдан хос бўлган маҳаллий, жайдари нав ва сотлари, автохтон организмлар.

Абразия (латинча *абразио* — сидириш) — тўлқин таъсирида қирғоқнинг емирилиши ва текисланиши.

Абсолют баландлик, **мутлақ баландлик** — ер юзидаги муайян нуқтанинг океан ўртача сатҳи-

дан тик баландлиги. Океан сатҳидан баланд нуқталар мусбат белги (+), паст нуқталар манфий белги (—) билан белгиланади. А. б. нивелирлаш ёрдамида аниқланади. Совет Иттифоқида А. б. Фин қўлтиғидаги Кронштадт футштогидан ҳисобланади.

Абсолют геологик ёш — бирор геологик ҳодиса содир бўлган замондан бошлаб ҳозирги давргача ўтган вақт. А. г. ё. минг ва млн. йиллар б.н ҳисобланади ва минераллар таркибига кирган радиоактив элементларнинг (уран, торий, ва б. нинг) парчаланиши, чўкинди-ларнинг ётқизилиш тезлиги ва лентасимон гил қатламларининг сони ҳамда қалинлигига қараб аниқланади.

Абсолют монархия — қ. *Монархия*.

Абсолют намлик — 1 м³ ҳаводаги сув буги миқдори.

Автоморф тупроқ — ер ости сувларининг таъсири бўлмаган шаронгта вужудга келган тупроқ. А. т. ли майдонларда ер ости сувлари 5 м ва ундан ҳам чуқурроқда бўлади. Подзол, қора, каштан ва бўз тупроқлар бунга мисол бўла олади.

Автоном ландшафтлар — тупроқ-ўсимлик қоплами сизот сувлар иштирокисиз, асосан ёғинлар таъсиридагина ривожланадиган элементар ландшафтлар. А. л. сувайирғичларда плакор шаронтида ривожланади. Б. Б. Полинов фанга киритган *элювиал ландшафтлар* терминининг синоними; А. л. автоморф тупроқларда ҳосил бўлади.

Автономия (юнонча *аутономия* — мустақиллик) — бирон давлат таркибидаги айрим миллатнинг сиёсий ва маъмурий жиҳатдан ўз ўзини бошқариш ҳуқуқи. Совет Иттифоқида ва б. социалистик мамлакатлардагина чинакам ўз ўзини бошқариш ҳуқуқи бўлиб, А. ҳар бир миллатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий жухатдан тараққий этиши учун барча имконият

яратиб беради. Совет автономиясининг асосий шакллари: 1) автоном область (а. о.) иттифоқдош республика ёки ўлка тартибига киради: давлат ҳокимияти органи — Халқ-Депутатлари Совети; 2) автоном округ ўлка ёки область таркибига киради; давлат ҳокимияти органи — Халқ Депутатлари Совети; 3) Автоном Совет Социалистик Республикаси (АССР) иттифоқдош республика таркибига кирса ҳам, ўз конституциясига, давлат ҳокимияти ва идора қилишнинг ўз органилари (Олий Совет, Олий Совет Президиуми, Министрлар Совети, Олий суд) га эга.

Автохтон ландшафтлар — асосан шу жойдаги (маҳаллий) ўсимлик ва ҳайвон турларининг табиий шаронт таъсирида ўзгариши натижасида вужудга келган ландшафтлар. А. л. реликт флора ва фауна элементларига бой ўлкаларда, чунончи, Жанубий Узоқ Шарқда ва Закавказьенинг нам субтропикларида кенг тарқалган. Якутиянинг тайга ўрмонлари орасидаги совуқ ўтлоқи даштлар ландшафтлари ҳам А. л. дир.

Алгомерат (латинча *агломеро* — қўшиб оламан) — 1) хилма-хил шаклдаги ҳар хил тоғ жинслари парчалари. А. ларининг цементлашишидан брекчиялар, туфлар ҳосил бўлади. 2) Майда руда ёки кукунсимон металлари махсус машиналарда қовуштириб ҳосил қилинган йирик бўлақлар.

Агломерация, аҳоли пунктлари агломерацияси — аҳоли пунктларининг, хусусан шаҳарларнинг бир-бирларига қўшилишиб ягона урбанизацион ва территориял иқтисодий зона ҳосил қилиши (қ. *урбанизация*). А. да аҳоли зич бўлиб, хилма-хил ишлаб чиқариш тармоқлари, биринчи галда саноат корхоналари, илмий ва ўқув муассасалари ва б. юксак даражада концентрациялашган бўлади. Масалан, Москва А. си аҳолиси 9 млн. бўлган 140 га яқин аҳоли пунктини ўз ичига олади.

Аграр муносабатлар (латинча *аграриус* — ер) — қишлоқ хўжалигида кишилар ўртасида бўлган ижтимоий-синфий муносабатлар. А. м. шу жамиятда ер кимнинг қўлида эканлигига (ер эгалигига), ерда ким ва қандай шарт билан ишлаётганига (ердан фойдаланиш шаклига) қараб фарқ қилади. Ҳар бир ижтимоий тузумда ер эгалиги ва ердан фойдаланишнинг ўз шакллари ва шу шакллarga мос, А. м. амал қилади.

Аграр-саноат комплекси — муайян территорияда қ. х. маҳсулотларини ишлаб чиқарадиган ҳамда қайта ишлайдиган ва бир-бирлари билан боғланган қ. х. ва саноат корхоналарининг бўлиши.

Агроиқлимшунослик (юнонча *агрос* — дала) — иқлимни қишлоқ хўжалигининг, асосан деҳқончиликнинг муҳим омил сифатида ўрганувчи фан. А. нинг асосий вазифаси иқлим билан қишлоқ хўжалик экинларининг ўсиши, ривожланиши ва оқилона жойлаштирилиши ўртасидаги муносабатни аниқлашдан, агротехника ва мелiorация тадбирларини иқлимий жиҳатдан асослаб беришдан ва қ. х. лардан ноборат. Қишлоқ хўжалик экинларини иқлим ва микроиқлим шароитига кўра районлаштириш, яъни агроиқлимий районлаштириш А. нинг бош масаласидир.

Агротехника — экинларни парваришлаш, улардан юқори ва сифатли ҳосил олиш усулларининг мажмуи. Ерни ҳайдаш, текислаш, бороналаш ва экишга тайёрлашнинг бошқа усуллари, ўғитлаш, суғориш, уруғни экишга тайёрлаш (саралаш, дорилаш, ивтиш ва б.), экиш ва ҳосил йиғиб-териб олингунча ўсимликни парвариш қилиш ишлари А. усуллариандир. А. га алмашлаб экишни жорий қилиш, ўсимлик қолдиқларини даладан йиғиштириб олиш, кузги шудгорлаш, яхоб бериш, сифатли уруғлик танлаш, экиш схемаларини тўғри қўллаш, кўчатларнинг нормал қа-

лиликда бўлишига эришиш, ўғитлардан тўғри фойдаланиш, экинни қатъий режим бўйича суғориш, ўсимликнинг илдиз системасини зарарлантормаслик, экинзорларни бегона ўтлардан тоза тутиш, зараркунанда ва касалликларга чидамли навларни экиш ва қ. х. ҳам киради.

Адаптация (латинча *адаптация* — мослашув) — 1) организмларнинг яшаш шароитига мослашиши; 2) сезги аъзоларининг ўзига таъсир этадиган қўзғатувчиларга мослашиш натижасида уларда сезгирлик даражасининг ўзгариши (мас., кўзнинг ёруғлик ёки қоронғиликка мослашуви).

Адвекция (латинча *адвекция* — элтиш) — ҳаво массалари ва уларнинг физик хоссалари (температура, намлик ва қ. к.)нинг горизонтал йўналишда кўчиши. Бнрор р-ндаги об-ҳаво ва метеорологик элементлар иккинчи бир р-нга горизонтал кўчганда А. юз беради.

Адирлар — Ўрта Осиё тоғлари этагидаги чўл ва чала чўл қирлар. Неоген ва антропоген даврларнинг чўкинди тоғ жинсларидан таркиб топган. Фарғона, Ҳисор, Сурхондарё водийларида кўпроқ конгломерат ва чақир тошлардан ноборат бўлиб, баъзи жойларида лёсс билан қопланган. А. пасти-баланд бўлади. Уларни кўп жойларда сой ҳамда жарлар кесиб ўтиб, айрим-айрим қисмларга бўлиб юборган. А. нинг абсолют баландлиги 400—500 м дан 1000—1500 м гача боради. А. баланд тоғ этакларидан тектоник ботиқлар орқали ажралган бўлади. Баҳор пайтларида А. да ранг-баранг ўтлар, лолалар ўсиб ётади. Хўжаликда А. дан баҳорги яйлов сифатида фойдаланилади, ёгин кўпроқ тушадиган жойларда галла етиштирилади. Копетдоғ ва Қримда тоғ этаклариданги шундай баландликлар байирлар деб юритилади. Қозоғистон ва Қирғизистонда унча катта бўлмаган қолдиқ қир ва тоғлар

ҳам адир деб юритилади; мас., Қирғизистондаги Оқадири.

Аёз — қиш фаслида ҳаво очик, тоза бўлгандаги совуқ кунлар. Одатда Ўрта Осиё антициклони ёки совуқ Арктика ҳавоси келган пайтларда рўй беради.

Азимут (арабча *ас-сумут* — йўл) — жой ёки картада шимол йўналиши билан танланган предмет йўналиши орасидаги бурчак. А. бурчаклари шимол йўналишидан соат стрелкаси бўйлаб ўлча-нади.

Азон — кун чиқишдан олдинги пайт, эрта тонг.

Азоналлик — зоналликдан кўра маҳаллий шароит таъсири кучли бўлган ландшафтларнинг тарқалиши. Мас., қайир ландшафтлари, қум ландшафтлари (чўллاردан ташқаридаги), оҳактошли карст ландшафтлари, автохтон ландшафтлар ва бошқаларда зоналлик қонунияти деярли акс этмайди. Баландлик минтақаларининг тарқалиши ҳам азоналликка киради. А. — ландшафтларнинг ривожланиш ва тарқалишидаги асосий қонуниятларидан бири. Азонал ландшафтлар шаклланишининг асосий омиллари тупроқ-грунт қоплами, намлик, топографик ўрни, геологик тузилиши ва б. ўзига хослигидир.

Айдар — устида тош парчалари уюлиб қолган қир, тепа, дўн-лар, яъни тош кокилли дўнлар. Шамол қирларнинг устки қисмидаги ғовак майда жинсларни учуриб кетишидан ҳосил бўлади. Жой номлари сифатида ҳам ишлатилади: Айдар шўрхоги, Айдарли посёлкаси.

Айри, айрилиш — дарёлар, тоғ тизмалари, йўлларнинг бўлинган, тармоқланган жойи.

Айсберглар (голландча *ийс-бере*) — океан, денгиз ва кўлларда сузиб юрадиган ёки саёзликларга ўтириб қоладиган катта муз палахсалари. Сувга тушиб келаётган музликларнинг синишидан ҳосил бўлади. А. асосан Антарктида, Ка-

нада Арктика архипелагининг шимоллий ороллари, Гренландия қирғоқларида вужудга келади. Муз ҳамда сувнинг зичлигига қараб, 80—90% қисми сув остида бўлади. Сув устидаги қисмининг баландлиги ўртача 70—100 м, эни ва бўйи юзлаб км га етади. А. кемалар қатнови учун жуда хавфли, кўп кемалар А. га урилиб ғарқ бўлган.

Акватория (латинча *аква* — сув) сув ҳавзаси юзасининг бир қисми. Порт акваторияси деганда портнинг қуруқликдаги қисмидан ташқари сув қисми тушунилади.

Аккведу (латинча *аква* — сув, *дуко* — элтаман) — кўприк шаклида қуриладиган гидротехник иш-шоот. А. канал, жар, сой ва йўллар устидан сув ўтказиш учун қурилади. Ёғоч ва тошдан ишланган А. лар (нов) Ўзбекистонда қадим замонлардан буён қўлланиб келган.

Акклиматизация — организм-ларнинг янги иқлим шароитига мослашиши: қ. *Иқлимлаштириш*.

Аккумуляция (латинча *аккумуляцио* — тўпланиш), чўкинди тўпланиши, седиментация — ер юзасида оқар сув, музлик, шамол ва б. геологик кучлар таъсирида минерал ва органик чўкиндиларнинг тўпланиш процесси (қ. *Чўкинди тоғ жинслари*).

Аккумулятив текислик — ер пўсти чўкаётган жойда ёки ер юзи-нинг ботиқ (манфий) шаклларида узоқ вақт давомида сув, шамол, муз келтирган нуроқ ғовак жинс-ларнинг тўпланиши натижасида ҳосил бўлган текислик. Ер юзаси одатда текис бўлади ёки саёз водий ва ўзанлар билан кесилиб, бир оз паст-баланд бўлиб қолади. Мас., Амударё этаги, Қўйи Зарафшон воҳаси, Шеробод воҳаси ва ҳ. к.

Акционерлар жамияти — бир неча капиталистга тегишли капиталнинг бирлашуви асосида ташкил топган йирик корхоналар уюшмаси. Капитализмда капитал жамғарилиши ва марказлашуви асосида корхоналар узлуксиз йи-

риклаша боради. Йириклашган ишлаб чиқаришни ташкил этишга айрим капиталист қўлидаги маблағ етишмай қолади. Йирик комбинат, т. й., канал ёки порт қуриш учун зарур бўлган маблағлар капиталистларнинг А. ж. га бирлашув орқали вужудга келади. А. ж. даги капитал акция ёки облигация деб аталган қимматбаҳо қоғозлар чиқариш ва уларни капиталистлар ўртасида сотиш орқали тўпланади. Акционерлар ишлаб чиқариш билан бевосита шуғулланмайди, лекин А. ж. га қўшган маблағлари миқдорига қараб шу жамиятдан келган фойданинг тегишли қисmini олиб туради. Акционерларнинг умумий мажлисида А. ж. нинг ишига бевосита раҳбарлик қилиш учун директорлар кенгаши сайланади ва жамият фаолияти билан боғлиқ бўлган асосий масалалар шу кенгашда ҳал этилади. А. ж. нинг юқори органи умумий мажлис ҳисобланади, лекин акциянинг кўп қисми қайли капиталист қўлида бўлса, шунинг жамиятда ҳукмронлик қилади, раҳбарлик лавозимини эгаллайди. А. ж. да ҳукмронлик қилиш учун асос бўладиган акциялар миқдори акциянинг контрол пакети дейилади. Контрол пакетга эга бўлган йирик капиталистлар майда ва ўрта капиталистлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Акция эгаси А. ж. дан ўз пулини қайтариб олишни талаб этолмайди, аммо у ўз акциясини бошқаларга сотиши мумкин. А. ж. монополистик бирлашмаларнинг бошқа формалари — концернларнинг ривожланишида ҳам муҳим роль ўйнайди. Бу бирлашмалар майда А. ж. ни сиқиб чиқариб, капитал марказлашувини янада кучайтиради. А. ж. фаолиятининг кенгайиши капитализм зиддиятларини чуқурлаштириб, уни ҳалокат ёқасига олиб келади. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан олдин Ўзбекистондаги пахта тозалаш, пахта мойи ишлаб чиқариш, кўмир ва нефть саноат-

ларида ҳам йирик банкларга таянган А. ж. бўлган.

Аласлар — Якутия текислигида ёзда қуриб қоладиган кўллар ўрнида ҳосил бўладиган бўлиқ ўтлоқлар. А. майдони ҳар хил — бир неча кв. м. дан бир қанча кв. км гача боради. Баъзи А. ларнинг ўртасидаги чуқур қисмида кўл бўлади. А. жуда кўп жойларда махсус ландшафтлар ҳосил бўлади. А. кўпроқ термокарат натижасида пайдо бўлади. А. дан хўжаликда пичанзор ва яйлов сифатида фойдаланилади.

Аллохтон (юнонча аллос — бошқа, хтон — ер, тупроқ) — тоғ жинслари, фойдали қазилмалар ва моддаларнинг пайдо бўлган ўринларидан маълум геологик жараёнлар сабабли янги ўринга силжиши (кўчирилиши) ва улар ётқизиқларининг қайтадан пайдо бўлиши.

Аллювиал текислик — оқар сувлар оқизиқларининг чуқурроқ жойларда чўкиб қолишидан вужудга келган текислик.

Аллювиал тупроқлар — дарё водийларидаги аллювиал ётқизиқлардан (қ. Аллювий) вужудга келган тупроқлар. А. т. қатламларининг қалинлиги 1—2 см дан бир неча ўн см гача бўлади. А. т. генетик (келиб чиқиш) белгиларига қараб, ўтлоқи қайир-аллювиал тупроқлар ва ўтлоқи-аллювиал тупроқларга ажралади, ўтлоқи қайир-аллювиал тупроқлар дарё водийларининг қайирларида пайдо бўлади. Ўтлоқи-аллювиал тупроқлар дарёларнинг қайир усти террасаларида бўлиб, уларнинг намлиги дарё режимига боғлиқ эмас. Бу тупроқлар органик моддаларга жуда бой, унумдор бўлади.

Аллювий (латинча аллювио — ётқизиқ) — доимий ёки вақтли оқар сувлар келтириб ётқизган жинслар. Кўпроқ майда тош, шағал, кум ва гиллардан иборат бўлади. Баъзи текисликлар, дарёларнинг қайирлари ва террасалари шундай жинслардан ташкил топган. Аллю-

виал жинслар кўпинча саралаб ётқизилади: сувнинг юқори оқимида йирик жинслар — тош, шагал, сўнгра қум ва ниҳоят гил ётқизилади.

Алмашлаб экиш — иқлими ва тупроқ шаронтига қараб қишлоқ хўжалик экинларини навбат билан экиш. Бунда экин майдони бир хил катталиқдаги бир неча далага бўлинади ва ҳар бирига белгиланган экин навбат билан экилади. Ўзбекистонда кўпроқ пахта билан беда алмашлаб экилади.

Алунит (французча *алун* — аччиқтош) — алюминий, калий ва б. дан иборат минерал. А. дан аччиқтош, калий тузлари, олтингурут, сульфат кислота ва алюминий олинади. А. нинг Озарбайжонда, Ўзбекистонда эса Гүшсой, Оқтош, Оқсоқота ва б. жойларда конлари топишган.

Альп бурмаланиши — Ер тарихининг кайнозой эрасида рўй берган тоғ бурмаланиши. Шу бурмаланишда вужудга келган Альп тоғлари номи билан аталган. А. б. даврида ҳозирги мавжуд кўп тоғ тизмалари ҳосил бўлган. Булар иккита тоғ минтақасини ташкил этади: 1) Альп-Ҳимолай (Пиреней, Андалусия, Атлас, Апеннин, Альп, Болқон, Карпат, Кавказ, Кичик Осиё, Эрон, Ҳиндиқуш, Ҳимолай, Бирма) ва 2) Тинч океан (Коряк, Қамчатка, Сахалин, Япон, Янги Гвинея, Янги Зеландия, Антарктида, Анд, Кордильера) тоғлари минтақалари.

Альп минтақаси — мўътадил ва субтропик кенгликлардаги тоғларнинг анча баланд қисмида, юқорида доимий қор ва музликлар, пастда субальп минтақаси орасида жойлашган баландлик ландшафт минтақаси. Бу минтақада совуқ баланд тоғ иқлими, тоғ тошлоқ, торфли, нордон тупроқлар, паст бўйли сийрак ўтлоқлар ва қоялар характерлидир. Шимолий кенгликлардаги тоғларда А. м. ўрнида тоғ-тундра ва яланг тоғ ландшафтлари тарқалган.

Альп ва субальп ўтлоқлари — ўрмонлар минтақасидан юқорида ва доимий қор ва музликлардан пастда бўлган баланд тоғ ўтлоқлари: тоғлар жойлашган географик кенглик, иқлим ва ёнбағир экспозициясига қараб А. ва с. ў. турлича баландликда: Альп тоғларида, Кавказнинг ғарбий қисмида 1700—3000 м, Ҳимолай тоғларининг жанубий ёнбағрида 3200—5000 м баландликда бўлади. Иқлимнинг ниҳоятда совуқ бўлиши, қорнинг қалин бўлиб, узоқ вақт (6—10 ой) ётиши оқибатида А. ва с. ў. ўсимликлари хилма-хил кўп йиллик ўтлар ва пакана буталардан (рододендрон ва б.) иборат. Кўпгина ўсимликлар ранг-баранг йирик гуллар очади.

А. ва с. ў. минтақасининг тоғ ўрмонлари яқинидаги қуйи қисмида субальп ўтлоқлари учрайди. Намгарчилик сероб ва иқлим бир оз илиқ бўлганидан бу ерларда бўйи 1,5—2,5 м хилма-хил ўтлар қалин ўсади, субальп ўтлоқларидан юқорида иқлим ўта совуқ бўлганидан ўтлар пакана бўлиб, альп ўтлоқларини ҳосил қилади. Ҳайвонлар кам. Аксари тик қоялардан юра оладиган ҳайвонлар (тур, серна, кийик, тоғ қўйи) ёки узоқ уйқуга кирадиган ҳайвонлар (юмронқозиқ, пишчуха ва бошқа кемирувчилар); қушлардан — тоғ куркаси, каклик яшайди. А. ва с. ў. дан ёзги яйлов сифатида фойдаланилади.

Альп типидagi рельеф — музлик рельефи шакллари кенг тарқалган баланд тоғ рельефи. А. т. р. тоғларнинг тепасидаги қор-музлик минтақасида — нивал минтақада учрайди. Унинг характерли шакллари ўткир чўққилар, тик қоялар, чуқур ва тор водийлар, карлар ва цирклардир. СССР да А. т. р. Олтой, Тяньшань, Помир ва Кавказ каби баланд тоғли ўлкаларда тарқалган.

Алюминий рудалари (латинча *алуминус* — аччиқтош) — алюминий метали олинadиган тоғ жинс-

лари ва минераллар. Алюминий, асosan, бокситдан, сўнгра алунит, каолинит ва бошқа минераллар ҳамда тоғ жинсларидан олинади. Бокситдан бошқа А. р. табиатда тарқалиши ва гилтупроқни осон ажратиши жиҳатидан сульфатлар ва силикатлар гуруҳига бўлинади. Сульфатлар табиатда кам; уларнинг таркибида гилтупроқ кам бўлишига қарамай саноатда ундан калий тузлари, олтингургурт ва сульфат кислота ҳам олинади.

А. р. конлари: СССР да — Урал, Қозоғистон, Ғарбий ва Шарқий Сибирь, Ленинград области, Қрим я. о; чет элларда — Гвiana (Жанубий Америка), Ямайка о., Бразилия, Ҳиндистон, Венгрия, Хитой, Франция ва б. Ўзбекистонда А. р. нинг деярли барча турлари учрайди; Ангрендаги Каолинит ва Гушсойдаги алунит конлари шулар жумласидандир.

Алюминий хомашёси — қ. Алюминий рудалари.

Амалий ландшафтшунослик — амалий географиянинг асосий тармоқларидан бири. А. л. турли амалий мақсадлар учун табиий географик районлаштириш, ерларга хўжалик нуқтан назаридан баҳо бериш, районни планлаштириш, медицина ландшафтшунослиги каби масалаларни ўз ичига олади.

Америка давлатлари ташкилоти (АДТ) — ғарбий ярим шардаги халқаро регионал ташкилот. 1948 йилда тузилган. Уставига мувофиқ АДТ нинг мақсади континентда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш ташкилотига аъзо бўлган давлатлар ўртасида рўй берадиган ҳар қандай ихтилофларни бартараф этиш, четдан агрессия бўлган тақдирда унга қарши биргаликда ҳаракат қилиш, Америка мамлакатларига тааллуқли сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий проблемаларни ҳал этишга ёрдам бериш, мазкур мамлакатларнинг иқтисодий, ижтимоий, маданий тараққиёти йўлида ҳамкорлик қилишдан иборат. Аслида эса АДТ Латин Америкаси мамлакатларида АҚШ томонидан

олиб бориладиган иқтисодий ва сиёсий экспансия қуролидир.

Амплитуда, температура амплитудаси — сутка (суткалик А.), ой (ойлик А.) ва йил давомида (йиллик А.) энг баланд температура билан энг паст температура орасидаги фарқ.

Ангиз кун — жанубдан иссиқ шамол эсан, гармсел келган вақтдаги жазирама кун, иссиқ об-ҳаво.

Ангизоқ — иссиқ, қуруқ шамол. Ҳаво ва тупроқни қурийтиб, ўсимликларга зарар келтиради.

Ангор — 1) ҳосили йиғиб-териб олинган экинзор, мас., буғдойпоя, арпапоя (қ. *ангиз*); 2) қадимий майдон ўлчови: турли жойларда турли сатҳни билдирган. Одатда атрофи уват билан ўралган яхлит экин майдони бир А. дейилган.

Анемометр (юнонча *анемос* — шамол, *метрео* — ўлчов) — шамол тезлигини (баъзан йўналишини ҳам) ўлчовчи асбоб. Шамол тезлигини шамол таъсирида айланувчи косачаларнинг айланиш сонларига қараб монометрик усулда ёки электр усулида ҳам аниқлаш мумкин.

Анеронд, металл барометр — атмосфера босимини ўлчаш учун ишлатиладиган асбоб. А. нинг асосий иш қисми — ичидан ҳавоси сўриб олинган эластик хусусияти ясси тўғарак қутича. Ҳаво босими ўзгарганда қутича ўз шаклини ўзгартади (босим ошганда қутича сиқилади, камайганда кенгаяди) ва бу ўзгариш ричаглар системаси ёрдамида шкала бўйлаб ҳаракатланувчи стрелкага узатилади.

Антарктика (юнонча *анти* — қарши, *арктикос* — шимолий) — жанубий қутб атрофидаги совуқ ўлка. А. га Антарктида материги, Атлантика, Ҳинд ва Тинч океанларининг шу материкка туташ қисмлари, чунончи, Уэдделл, Росс, Амундсен ва Беллинсгаузен деңизлари, шунингдек, Антарктида яқинидаги ороллар киради.

Антарктика минтақаси — жанубий қутб ва унинг атрофидаги географик минтақа. Антарктида материги ва унинг атрофидаги ороллар ҳамда денгизларни ўз ичига олади. А. м. иқлимининг Ер шарида энг совуқ эканлиги, биологик ҳамда геохимиявий жараёнларнинг жуда сустлиги ҳамда муз ландшафтларининг устун туриши (85,5%) билан характерланади.

Антеклиза (юнонча *анти* — қарши ва *клизис* — оғиш) — платформаларда ер пўстининг салгина кўтарилган гумбазсимон шакллари, гумбазсимон қирлар. Кенглиги бир неча юз км га етиши мумкин. А. лар ер пўстининг узоқ вақт давомида аста-секин кўтарилиши натижасида ҳосил бўлади.

Антиклиналь (юнонча *анти* — қарши ва *клино* — оғдираман) — қавариқ томони юқорига қараган бурма. А. нинг қайрилган қавариқ ери А. маркази, ён томонлари — қанотлари деб аталади. Марказида қадимий жинслар, қанотларида эса ёшроқ жинслар бўлади.

Антициклон (юнонча *анти* — қарши, *циклон* — айланадиган) — атмосферада бўлиб турадиган катта гирдоб. Босим градиенти ва Ернинг айланишидан юзага келадиган ҳаво оқимлари Шимолий ярим шарда соат стрелкаси йўналишида, Жанубий ярим шарда эса унга қарама-қарши ҳаракатланишидан пайдо бўлади. Ҳаво босими А. марказида энг юқори бўлиб, четларига томон пасайиб боради. А. соатига ўртача 30 км гача тезлик билан силжийди. Ўрта Осиёдаги А. лар Ер юзининг бошқа районларидагига қараганда тезроқ: ёзда соатига 49 км, қишда эса 60—65 км силжийди. А.нинг пайдо бўлиши ва ҳаракатланишини ўрганиш об-ҳавони олдиндан айтиб беришда муҳим роль ўйнайди.

Антрацит (юнонча — *антракс* — кўмир) — тошкўмирлар қаторига кирадиган ва жуда ҳам кучли метаморфлашган қазилма кўмир. Ранги қора, ялтироқ, баъ-

зан кул ранг ва сарғиш тусда товланади. 7800—8350 калория иссиқлик беради. А. ўздан электр токини яхши ўтказади, шунинг учун ундан электродлар тайёрланади. А. асосан юқори даражали ёқилғи сифатида металлургияда ишлатилади.

Антропоген босқич — географик қобиқнинг инсон пайдо бўлгандан кейинги тараққиёт босқичи. Инсон географик қобиқ ва ландшафтларни онгли равишда ўзгартирувчи муҳим омил эканлигини А. б. ўздан олдинги биоген босқичдан тубдан фарқ қилади. А. б. нинг энг муҳим хусусияти — табиат билан жамият ўртасидаги алоқанинг вужудга келганлиги ҳамда антропоген ландшафтларнинг пайдо бўлганлигидир.

Антропоген давр (система), тўртламчи давр, антропоген — Ер геологик тарихининг энг ёш, охириги даври; ҳозирги замонни ҳам ўз ичига олади. 1,5—2 млн. йил давом этган. А. д. да ер юзасининг катта қисмини тўрт марта материк музликлари босган. Бу даврда ҳозирги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ландшафтлар, географик қобиқ шакланган, инсон пайдо бўлган.

Антропоген ландшафт — инсон фаолияти таъсирида вужудга келган ландшафт. А. л. ларга қишлоқ хўжалик ландшафтлари (экин далалари, ўтлоқ-ййлов, боғ ва токзорлар), сунъий ўрмонлар ва сув ҳавзалари, каналлар, сув омборлари), техноген ландшафтлар (тоғкон саноати ерлари), шаҳар ҳамда қишлоқлар киради. А. л. ларни ландшафтшуносликнинг муҳим амалий аҳамиятга эга тармоқларидан бири — антропоген ландшафтшунослик ўрганади.

Антропоген ландшафтшунослик — ландшафтшуносликнинг антропоген ландшафтларнинг вужудга келиши, структураси, ривожланиши, тарқалиши ва улардан оқилона фойдаланиш йўллариини ўрганувчи тармоғи. А. л. нинг асосий

вазифаларидан бири яқин келажакда (10—20 йилдан кейин) инсон фаолияти таъсирида географик муҳитда рўй берадиган ўзгаришларни тадқиқ қилишдир. А. л. ландшафтларнинг вужудга келиши ва ривожланишида антропоген омилнинг ижобий ҳамда салбий ролини ҳам тарихий жиҳатдан, ҳам келажак нуқтаи назаридан ўрганади. Бу термини 1971 й. Ф. Н. Мильков тавсия этган. Бироқ А. л. термини ва унинг талқини фанда ҳали узил-кесил қарор топгани йўқ.

Анғиз — ғалласи ўриб олинган дала. А. да органик қолдиқлар бўлади.

Анҳор (арабча *анҳор* — наҳр сўзининг кўплиги) — катта канал, ариқ. Хоразм шевасидаги арна сўзинга тўғри келади. А. термини баъзан мустақил атоқли от ўрнида ишлатилади. Мас., Тошкентдаги Анҳор ариғи.

Апартенд (бурлар тилида *апартхейд* — айрим-айрим яшаш) — Жанубий Африка республикаси ҳукумати томонидан африкалик туб аҳолининг ва Ҳиндистондан кўчиб келган кишиларнинг қаттиқ таъқиб қилиниши. Африкаликлар қишлоқ жойларда резервацияларда, шаҳарларда эса махсус квартаallarда яшашади; улар граждaнлик ҳуқуқларидан маҳрум этилган, оқ танлиларга нисбатан кам маош оладилар. А. сиёсатини БМТ қоралаган ва унга қарши бутун прогрессив инсоният курашмоқда.

Апатит (юнонча *апатао* — алдайман) — минерал. Ранги — яшил, кўкиш-яшил, кул ранг. А. асосан фосфат ўғитлар тайёрлаш, фосфор ва унинг бирикмаларини олиш учун, қора ва рангли металлургияда ҳамда хира ойна ишлаб чиқариш учун қўлланилади. Ўзбекистондаги фосфоритларнинг асосий қисми А. дир.

Апогей (юнонча *апо* — дан узоқда, *ге* — ер) — Ой ёки Ер

сунъий йўлдоши орбитасининг Ер марказидан энг узоқ нуқтаси.

Апоселенний (юнонча *селене* — ой) — Ой йўлдоши орбитасининг Ойдан энг узоқ нуқтаси.

Араб Шарқи — асосан араблар яшайдиган бир гуруҳ мамлакатлар, Миср, Судан, Ливия, Тунис, Жазоир, Марокко, Арабистон ярим оролидаги мамлакатлар, Сурия, Ливан, Иордания ва Ироқ киради.

Арашон (санскритча *ара-шан* — оби ҳаёт) — иссиқ сувли минерал булоқ. Ҳозирги вақтда, асосан, географик номлар таркибида қолган А. арасан, аршан шаклларида Сибирда ва Ўрта Осиёда жуда кўп жой номлари таркибида учрайди: Арашон, Арашонбулоқ, Арашонсой, Олмаарасан, Оқарсан ва бошқалар.

Ареал — 1) биогеографиядаги асосий тушунчалардан бўлиб, бирор хил ҳодиса, кўпроқ ўсимлик ва ҳайвон турлари тарқалган майдон, территория, 2) картада воқеа ва ҳодисаларни тасвирлаш усули. Уларнинг чегараси узлуксиз чизиқ, ранг ёки штрих билан кўрсатилади, баъзан А. ичига белгилар қўйилиши ёки изоҳ ёзилиши мумкин. Бу усулдан геоботаник, географик ҳамда иқтисодий карталар ва аҳоли карталари тузишда фойдаланилади.

Арид иқлим (латинча *аридус* — қурғоқчил) — намланиш миқдори ўсимликлар вегетацияси учун етарли бўлмаган қуруқ, иссиқ континентал иқлим. А. и. да мумкин бўлган (потенциал) буғланиш йиллик ёғин миқдоридан анча ортиқ (10 баравар ва ундан ҳам ортиқ, ёз жазирама иссиқ бўлади. А. и. шаронтида суғориладиган ерлардагина деҳқончилик қилинади. Чўл, чала чўл ва қуруқ даштлар иқлими А. и. дир.

Арид морфоскульптура — чўл, чала чўл ва қуруқ даштларда рельеф ҳосил қилувчи ташқи омиллар: шамолнинг иши, нурани, вақтинчалик оқар сувларнинг иши ва бош-

Антарктика минтақаси — жанубий қутб ва унинг атрофидаги географик минтақа. Антарктида материги ва унинг атрофидаги ороллар ҳамда денгизларни ўз ичига олади. А. м. иқлимининг Ер шарида энг совуқ эканлиги, биологик ҳамда геохимиявий жараёнларнинг жуда сустлиги ҳамда муз ландшафтларининг устун туриши (85,5%) билан характерланади.

Антеклиза (юнонча *анти* — қарши ва *клизис* — оғиш) — платформаларда ер пўстининг салгина қўтарилган гумбазсимон шакллари, гумбазсимон қирлар. Кенглиги бир неча юз км га етиши мумкин. А. лар ер пўстининг узоқ вақт давомида аста-секин кўтарилиши натижасида ҳосил бўлади.

Антиклиналь (юнонча *анти* — қарши ва *клин* — оғдираман) — қаварик томони юқорига қараган бурма. А. нинг қайрилган қавариқ ери А. маркази, ён томонлари — қанотлари деб аталади. Марказида қадимий жинслар, қанотларида эса ёшроқ жинслар бўлади.

Антициклон (юнонча *анти* — қарши, *циклон* — айланадиган) — атмосферада бўлиб турадиган катта гирдоб. Босим градиенти ва Ернинг айланишидан юзага келадиган ҳаво оқимлари Шимолий ярим шарда соат стрелкаси йўналишида, Жанубий ярим шарда эса унга қарама-қарши ҳаракатланишидан пайдо бўлади. Ҳаво босими А. марказида энг юқори бўлиб, четларига томон пасайиб боради. А. соатига ўртача 30 км гача тезлик билан силжийди. Ўрта Осиёдаги А. лар Ер юзининг бошқа районларидагига қараганда тезроқ: ёзда соатига 49 км, қишда эса 60—65 км силжийди. А. нинг пайдо бўлиши ва ҳаракатланишини ўрганиш об-ҳавони олдиндан айтиб беришда муҳим роль ўйнайди.

Антрацит (юнонча — *антракс* — кўмир) — тошкўмирлар қаторига кирадиган ва жуда ҳам кучли метаморфлашган қазилма кўмир. Ранги қора, ялтироқ, баъ-

зан кул ранг ва сарғиш тусда товланади. 7800—8350 калория иссиқлик беради. А. ўзидан электр токини яхши ўтказади, шунинг учун ундан электродлар тайёрланади. А. асосан юқори даражали ёқилғи сифатида металлургияда ишлатилади.

Антропоген босқич — географик қобиқнинг инсон пайдо бўлгандан кейинги тараққиёт босқичи. Инсон географик қобиқ ва ландшафтларни онгли равишда ўзгартирувчи муҳим омил эканлигидан А. б. ўзидан олдинги биоген босқичдан тубдан фарқ қилади. А. б. нинг энг муҳим хусусияти — табиат билан жамият ўртасидаги алоқанинг вужудга келганлиги ҳамда антропоген ландшафтларнинг пайдо бўлганлигидир.

Антропоген давр (система), тўртламчи давр, антропоген — Ер геологик тарихининг энг ёш, охириги даври; ҳозирги замонни ҳам ўз ичига олади. 1,5—2 млн. йил давом этган. А. д. да ер юзасининг катта қисмини тўрт марта материк музликлари босган. Бу даврда ҳозирги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ландшафтлар, географик қобиқ шаклланган, инсон пайдо бўлган.

Антропоген ландшафт — инсон фаолияти таъсирида вужудга келган ландшафт. А. л. ларга қишлоқ хўжалик ландшафтлари (ёкин далалари, ўтлоқ-яйлов, боғ ва тоқзорлар), сунъий ўрмонлар ва сув ҳавзалари, каналлар, сув омборлари), техноген ландшафтлар (тоқкон саноати ерлари), шаҳар ҳамда қишлоқлар киради. А. л. ларни ландшафтшуносликнинг муҳим амалий аҳамиятга эга тармоқларидан бири — антропоген ландшафтшунослик ўрганади.

Антропоген ландшафтшунослик — ландшафтшуносликнинг антропоген ландшафтларнинг вужудга келиши, структураси, ривожланиши, тарқалиши ва улардан оқилана фойдаланиш йўллари ўрганувчи тармоғи. А. л. нинг асосий

вазифаларидан бири яқин келажакда (10—20 йилдан кейин) инсон фаолияти таъсирида географик муҳитда рўй берадиган ўзгаришларни тадқиқ қилишдир. А. л. ландшафтларнинг вужудга келиши ва ривожланишида антропоген омилнинг ижобий ҳамда салбий ролини ҳам тарихий жиҳатдан, ҳам келажак нуқтаи назаридан ўрганади. Бу терминни 1971 й. Ф. Н. Мильков тавсия этган. Бироқ А. л. термини ва унинг талқини фанда ҳали узил-кесил қарор топгани йўқ.

Ангиз — ғалласи ўриб олинган дала. А. да органик қолдиқлар бўлади.

Анҳор (арабча *анҳор* — наҳр сўзининг кўплиги) — катта канал, ариқ. Хоразм шеvasидаги арна сўзига тўғри келади. А. термини баъзан мустақил атоқли от ўрнида ишлатилади. Мас., Тошкентдаги Анҳор ариғи.

Апартсид (бурлар тилида *апартхейд* — айрим-айрим яшаш) — Жанубий Африка республикаси ҳукумати томонидан африкалик туб аҳолининг ва Ҳиндистондан кўчиб келган кишиларнинг қаттиқ таъқиб қилиниши. Африкаликлар қишлоқ жойларда резервацияларда, шаҳарларда эса махсус кварталларда яшашади; улар гражданлик ҳуқуқларидан маҳрум этилган, оқ танлиларга нисбатан кам маош оладилар. А. сиёсатини БМТ қоралаган ва унга қарши бутун прогрессив инсоният курашмоқда.

Апатит (юнонча *апатао* — алдайман) — минерал. Ранг — яшил, кўкиш-яшил, кул ранг. А. асосан фосфат ўғитлар тайёрлаш, фосфор ва унинг бирикмаларини олиш учун, қора ва рангли металлургияда ҳамда хира ойна ишлаб чиқариш учун қўлланилади. Ўзбекистондаги фосфоритларнинг асосий қисми А. дир.

Апогей (юнонча *апо* — дан узоқда, *ге* — ер) — Ой ёки Ер

сунъий йўлдоши орбитасининг Ер марказидан энг узоқ нуқтаси.

Апоселений (юнонча *селене* — ой) — Ой йўлдоши орбитасининг Ойдан энг узоқ нуқтаси.

Араб Шарқи — асосан араблар яшайдиган бир гуруҳ мамлакатлар, Миср, Судан, Ливия, Тунис, Жазоир, Марокко, Арабистон ярим оролидаги мамлакатлар, Сурия, Ливан, Иордания ва Ироқ киради.

Арашон (санскритча *ара-шан* — оби ҳаёт) — иссиқ сувли минерал булоқ. Ҳозирги вақтда, асосан, географик номлар таркибида қолган А. арасан, аршан шаклларида Сибирда ва Ўрта Осиёда жуда кўп жой номлари таркибида учрайди: Арашон, Арашонбулоқ, Арашонсой, Олмаарасан, Оқарсан ва бошқалар.

Ареал — 1) биогеографиядаги асосий тушунчалардан бўлиб, бирор хил ҳодиса, кўпроқ ўсимлик ва ҳайвон турлари тарқалган майдон, территория. 2) картада воқеа ва ҳодисаларни тасвирлаш усули. Уларнинг чегараси узлуксиз чизиқ, ранг ёки штрих билан кўрсатилади, баъзан А. ичига белгилар қўйилиши ёки изоҳ ёзилиши мумкин. Бу усулдан геоботаник, географик ҳамда иқтисодий карталар ва аҳоли карталари тузишда фойдаланилади.

Арид иқлим (латинча *аридус* — қурғоқчил) — намланиш миқдори ўсимликлар вегетацияси учун етарли бўлмаган қуруқ, иссиқ континентал иқлим. А. и. да мумкин бўлган (потенциал) буғланиш йиллик ёғин миқдоридан анча ортиқ (10 баравар ва ундан ҳам ортиқ, ёз жазирама иссиқ бўлади. А. и. шароитида суғориладиган ерлардагина деҳқончилик қилинади. Чўл, чала чўл ва қуруқ даштлар иқлими А. и. дир.

Арид морфоскульптура — чўл, чала чўл ва қуруқ даштларда рельеф ҳосил қилувчи ташқи омиллар: шамолнинг иши, нураш, вақтинчалик оқар сувларнинг иши ва бош-

қалар таъсирида вужудга келган рельеф типн. Мисол: барханлар, дюналар, гряда қумлари, дўнг қумлар, тақирлар, қуруқ ўзанлар, бедлендлар ва ҳ. к.

Арид ўлкалар — ҳавонинг суткалик ва фаслий т-ралари катта тафовут қиладиган, нисбий ҳамда абсолют намлиги кам, ёгин-сочин жуда оз (150—200 мм), қуруқ (чўл ва чала чўл) иқлимли ўлкалар.

Ариқ (*айриқ* сўзидан) — катта сувлар, дарё ва сойлардан айрилган шохобча. Катта А. *анҳор* дейлади. Эски каналларнинг баъзилари ҳозир ҳам А. дейлади. Мас., Тошкентда Заҳариқ, Қайковус ариғи, Хоразмда Янгиариқ, Самарқанд атрофида Полвонариқ. Далаларда экинларга сув бериш учун тортилган жўяклар ҳам А. деб аталади.

Арктика (юнонча *арктикос* — шимолий) — Шимолий қутбий ўлка Арктиканинг чегарасини 10° ли июль изотермаси бўйлаб ўтказилади. Арктикада муз саҳролари ва тундра зоналари бор.

Арктик тундра — тундра зонасининг энг шимолий зоначаси. Тундра тупроқларида сийрак ҳолда дриадлар, қиёқ, момикбош, қутб лолақизғалдоғи, йўсин ва лишайниклар ҳамда буталар ўсади.

Арктика минтақаси — Шимолий қутб ва унинг атрофларини ўз ичига олган энг шимолий географик минтақа. Жанубий чегараси энг илиқ ойнинг 5° ли изотермасига тўғри келади. Минтақада Арктика совуқ саҳролари ландшафтлари тарқалган: улар совуқ иқлим, доимий музлоқлар ёппасига тарқалганлиги, тупроқларининг яхши ривожланмаганлиги, биологик ва геохимиявий жараёнлар жуда суст эканлиги билан характерланади.

Арна — сув, сув оқими, сув оқувчи жой. А. — Хоразмда бош канал. Мас., Ленинарна, Октябрарна, Пахтаарна ва ҳ. к. Нурота тоғлари этагида қуруқ ўзан, Қирғизистонда сой, Қозғистонда дарё

ўзани А. деб аталган. Жой номлари таркибида кўп учрайди.

Арт, орт — қадимий географик термин, довод демакдир. А. термини М. Қошғарийнинг «Девону луғат ит-турк» асарида, туркий руник ёзувлардаёқ учрайди. Ҳозирги вақтда асосан географик номлар таркибида қолган. А. сўзидан тузилган жой номлари Қирғизистонда айниқса кўп: Айиқарт, Оғачарт, Қайинарт, Қизарт, Қизиларт ва б.

Артезиан сувлари — ҳар хил чуқурликда сув ўтказмайдиган қатламлар оралигида ҳосил бўлган ер ости сувлари. А. с. босим остида бўлади, шунинг учун бурғ қудуғи қазилганда сувли қатламнинг шипидан юқори кўтарилади, босим етарли даражада кучли бўлганда эса ер юзасига кўтарилади ёки фонтан бўлиб чиқади. Артезиан сўзи Франциядаги Артуа вилояти номидан олинган. Ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг Жиззах, Бухоро областларида, ҚҚАССР ва Марказий Фарғонада А. с. дан чорва молларини, айрим ҳолларда кичикроқ экин майдонларини суғоришда ҳамда баъзи корхоналарда технологик мақсадлар учун фойдаланилмоқда.

Архей (юнонча *архаиос* — қадимий) — ернинг геологик тарихидаги энг қадимий эра, тахминан 1 млрд. йилча давом этган. Бу эрдан қолган энг қадимий тоғ жинсларининг ёши 3 млрд. йил деб ҳисобланади.

Архипелаг (юнонча *архи* — дастлабки, *пелагос* — денгиз) — бир-бирларидан унчалик узоқ бўлмаган ва одатда бир бутун деб ҳисобланадиган ороллар тўдаси. Бир А. га кирадиган ороллар пайдо бўлиши, геологик тузилиши, ўсимликлари, ҳайвонот дунёси жиҳатидан ўхшаш бўлади. А. пайдо бўлишига кўра материк, маржон, вулкан оролларига бўлинади.

Арча — сарвдошларга мансуб доимий яшил дарахт ва буталар туркуми. 70 га яқин тури бор.

А.нинг қўпчилиги ўрта минтақаларда ўсади. Баъзи турлари тропик р-лардаги тоғларда ҳам учрайди. СССРда 20 га яқин ёввойи тури бор. Шулардан совур А., ўрик А., қизил А., қора А. ва Зарафшон А. си каби турлари Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон тоғларида арчазорлар ҳосил қилган.

Асад (арабча — арслон) — 1) 12 бурж (зодиак)нинг 5-юлдузлар туркуми; 2) Қуёш ҳисобидаги Шамсия йилнинг бешинчи ойи; июль, август ойларига — 21 июлдан 21 августга тўғри келади.

Асбест (юнонча *асбестос* — сўнмайдиган), тош пахта — толали тузилишга эга бўлган бир қанча минералларнинг умумий номи. Ўтда куймаслик (эриш т-раси 1500°), товуш ва электр энергиясини ўзидан ўтказмаслик хусусиятлари билан машҳур. А. ни жуда ҳам майда толаларга ажратиш мумкин.

Асбоцемент буюмлар, — шифер, канализация, сув, нефть, газ қувурлари, асбест картони, қоғоз, иссиқлик ва электр изоляциялари, ўтга чидамли қурилиш материаллари ва иссиққа чидамли буюмлар А. Ўзбекистонда Султон Увайс тоғларида кўпроқ учрайди. Свердловск областидаги Асбест шаҳри ёнида катта А. кони бор. А. Кавказ, Сибирда, чет элларда — Канада, ЖАР, АҚШ, Япония, Австралия иттифоқида бор.

Асл металллар — табиатда кам учрайдиган қимматли хоссалари (химиявий реакцияларга чидамлилиги, қийин эриши, пухталиги, чиройлилиги) билан фарқ қиладиган металллар. Бундай металллардан танга, химиявий идишлар, қимматли приборларнинг деталлари, зебуйионат буюмлари ясалади. Улар табиатда кам қолган ва шунинг учун ҳам қимматлидир.

Асл қирғоқ — қ. Қирғоқ.

Аср (арабча *аср* — давр, вақт) — 1) юз йил; 2) геологик даврнинг бир қисмини ўз ичига олган вақт. А. ичида бир яруснинг

барча тоғ жинслари пайдо бўлади. Геохронология жадавлида А. энг кичик қисм (вақт) ҳисобланиб, бир А. тоғ жинсларининг бир яруси ҳосил бўладиган вақтга тўғри келади.

Астрогеография — Ер типидagi планеталар географик қобилини қийсий ўрганувчи фан. А. термини И. М. Забелин тавсия этган.

Астролябия (юнонча *астрон* — юлдуз, *лабе* — тутиб олиш) — жойнинг географик координатларини, вақтни, объектининг азимутини, юлдузларнинг чиқиши ва ботиш пайтларини, шунингдек, амалий астрономиянинг бошқа масалаларини ҳал қилишда ишлатиладиган кўчма астрономик асбоб. Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган эди. А. градусларга бўлинган доира, чизғич ва визирловчи диоптрдан иборат. Ёритқич баландлигини аниқлаш пайтида А. махсус ҳалқа ёрдамида осиб қўйилар эди.

Астронавт — баъзи мамлакатларда (мас., АҚШда) космонавт термини ўрнида ишлатилувчи сўз.

Астрономия (юнонча *астрон* — юлдуз, *номос* — қонун) — осмон жисмлари ва Қоинотнинг тузилиши ҳамда тараққиёти ҳақидаги фан. А. астрофизика, радиоастрономия, юлдузлар астрономияси, осмон механикаси, космогония, космология каби тармоқларга бўлинади. А. турли жойлардаги аниқ вақтни, кенглик ва узунлиқни белгилаш, осмон сферасидаги ёритқичлар ҳолатини, денгиздаги кема ва осмондаги самолётнинг ўрнини аниқлашга хизмат қиладиган махсус асбобларни тасвирлаш билан ҳам шуғулланади. А. нинг янги соҳаси — радиоастрономия катта аҳамиятга эга бўлиб, у осмон жисмларини, улардан тарқаладиган радиотўлқинларни, шунингдек, Ердан жиғитилиб, улардан акс этган радиосигналларни кузатиш йўли билан ўрганади.

Асфальт (юнонча *асфальтос* —

тоғ смоласи) — қўнғир ёки қора рангдаги смолали минерал. Яхши ёнади. А. дан асфальт мастикаси тайёрланади. У асфальт-бетон олишда ёғловчи модда сифатида ишлатилади.

Атлас (Ливиянинг афсонавий подшоҳи номидан) — географик, геологик, тарихий, астрономик, иқлимий ва б. карталарнинг системали тўплами; умумий программа асосида альбом шаклида тайёрланади. Қўл ёзма карталарнинг биринчи тўплами миллоднинг иккинчи асрида қадимий юнон олими Клавдий Птолемей томонидан яратилган. Географик А. лар 16-асрдан кенг тарқала бошлади. Семён Ремезов 1701 й. Тобольск шаҳрида тузган «Сибирь чертёжи китоби» биринчи рус географик А. ҳисобланади. Ҳозирги географик А. ларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улардаги карталар бир-бирига мувофиқ бўлади, бир-бирини тўлдиради. Географик А. лар ғоятда хилма-хил. Улар дунё А. лари айрим мамлакат, область, ўлка, А. лари, умумий географик А. лар, махсус карталар А. лари, комплекс А. лар, туристик, йўл, дарслик ва бошқа А. ларга бўлинади.

Атмосфера (юнонча *атмос* — буғ, *сфера* — шар) — Ер билан бир бутундек — бирга айланадиган ҳа-

во қобиғи. А. нинг Ер юзасидан 100—120 км баландликкача бўлган қатлами азот (78,08%), кислород (20, 95%), аргон (0,93%) ва карбон кислота газ (0,03%) аралашмасидан иборат. А. да бу газлардан ташқари, сув буғлари, чанг ва жуда кам миқдорда сийрак газлар (неон ва б.) бор. А. да 10 км гача баландликда асосан ерда ҳосил бўлган чанг (Ерда ёндирилаётган ёқилғи қуруми ва қуқуни, вулкан отилганда чиқадиган маҳсулотлар, шамол билан кўтариладиган тупроқнинг майда зарралари ва б.) бўлади. Катта баландликларда эса, метеор jismlar ёнишидан пайдо бўлган космик чанг бўлади. Айниқса А. нинг ерга яқин қатламида чанг кўп, бу ерда қуруқ ҳавода 1 см³ ҳавода 100 мингтагача чанг зарралари бор.

Баландлик ортган сари А нинг zichligи, bosими, температураси ва б. физик ва химиявий хоссалари ўзгаради. А. массасининг 50% и 5 км гача баландликда, 99% и эса 30 км гача баландликда тўпланган.

1 м³ ҳаво оғирлиги денгиз сатҳида 1290 г га тенг бўлса, 40 км баландликда — 4 г. Баландлик ошган сайин температуранинг ўзгаришига қараб А. қўйидаги 5 та сферага бўлинади:

Сфера лар номи	Пастки ва юқориги чегаралари баландлиги (км ҳисобидан)	Баландлик ошган сайин температуранинг харақтерли ўзгариши
Тропосфера	Ер юзидан 8 — 17 км гача	Пасая боради
Стратосфера	8—17 дан 40 — 50 км гача	Кўтарила боради
Мезосфера	50 дан 85 — 85 км гача	Пасая боради
Термосфера ёки ионосфера	85 дан 1000 км гача	Кўтарила боради
Экзосфера	1000 км дан юқорида	

Атмосфера босими — атмосферанинг ер юзасига ва ундаги барча предметларга кўрсатадиган гидростатик босими. А. б. атмо-

сфера ҳолатини аниқловчи асосий белги бўлиб, барометрлар билан ўлчанади. А. б. дина см², мб ёки мм симоб устуни билан инфо-

даланади. Бунда 1000 мб 750,08 мм симоб устунига мос келади (1 мб=1000 дина см²). А. б. баландликка кўтарилган сари камаяди. 5 км баландликда А. б. ер юзидаги босимнинг ярмига тенг.

Атоллар (малдивча *атолу* — берк) ҳалқасимон маржон ороллари. Очиқ денгизларда учрайди. А. чўккан вулкан ороллари қирғоғидаги маржон рифларидан пайдо бўлади. Кўпинча А. ҳалқаси ичидаги сув (чуқурлиги 100 м гача) денгиз билан туташиб, қўлтиқ ҳосил қилади. Улар унча катта бўлмайди. Фақат айримлари ҳалқасининг диаметри 50 км ва ундан ошади. Баъзан А. қўлтиғи кемалар тўхташи учун қулай.

Афелий (юнонча *апо* — дан узоқда, *гелиос* — қуёш) Қуёш атрофида айланувчи космик жисм орбитасининг Қуёшдан энг узоқ нуқтаси.

Ачи — ачиқ, нордон, тахир, шўр сувлар; туркманларда ажи, қозоқларда аши, қирғизларда ачу шаклларида ишлатилади. Мас., Ачидарё, Ажикўл, Аччисай, Ашибулоқ ва ҳ. к.

Аэрометодлар — территорияларини авиация ва Ернинг сунъий йўлдошлари ёрдамида ўрганиш методлари. Бунда ер юзасидаги ландшафтлар, айрим предмет, жараён ва ҳодисалар самолётдан олинган ёки космосдан олинган суратлар асосида таҳлил қилинади. А. атмосфера ва гидросферадаги жараёнларни (жумладан, атмосфера циркуляцияси, океан сувлари циркуляцияси, музликлар ҳаракати ва бошқаларни) қузатиб боришда, табиий шароит ҳамда ресурсларни ўрганишда тобора катта аҳамият касб этади.

Аэросъёмка, аэрофото-съёмка — самолётда жойнинг юқоридан фотосуратини олиш ва шу фотосуратлар воситасида жойнинг плани ва топографик картасини тузиш. А. жойнинг баъзи тафсилотларини ёки иншоотлар-

нинг фотосуратларини олиб, сўнг-ра тайёр картага тушириш учун ҳам қўлланилади (аэрофоторекогносцировка). Баъзан А. нинг вази-фаси фақат жойнинг тутган ўрни чегараларини аниқлаш билан чекланади (контур А.); баъзан топо-график ўлчашлар натижасида олинган рельеф ҳақидаги маълумотлар А. ёрдамида олинган карталарга туширилади (мураккаб — комбинацияланган А.) А. восита-сида карта тузиб, фотограмметрик ўлчашлар натижасида рельефни шу карталарга тушириш ҳам мумкин (фотограмметрия). Учиш, фотосурат олиш ва тайёр фотосуратларни ўлчаш натижасида жойнинг плани — картаси тузилади. А. топографик карталар тузишда, геология, тупроқшунослик тадқиқот-ларида, ўрмончилик ва ер тузиш ишларида, йўл ва гидротехник иншоотлар қуриш, ҳарбий иш ва б. да қўлланилади.

Аямажиз — қишнинг охириги ҳафтаси. Аямажиз сўзи «айём ажуз» (кампир кун) сўзларининг талаффузда қисқариб кетишидан ҳосил бўлган. «Аямажиз олти кун, қаҳр айласа қаттиқ кун» деган нақл бор.

Ақба, ақаба (арабча *ақаба* — доvon, тоғ, йўли, кўплиги *ақабот*) — Урта Осиёда тарқалган географик термин. 9—10- асрлардаги арабийнавис географларнинг асарларида кўп учрайди. А. сўзи 10- асрда форс-тожик тилида ёзилган «Худуд ул — олам» ва «Тарихи Табарий» асарларида ҳам тилга олинади. Ҳозир бу термин, асосан, географик номлар таркибида қолган. Туркистон, Зарафшон тизмаларида ва Помир тоғларида А. сўзидан тузилган ўнлаб доvonни учратиш мумкин: Ақбабоши, Ақбаводимий, Ақбан Оббурдан, Ақбан Гишхун, Чоши ақба ва ҳоказо. Бу термин ақба, ағба, овға шаклларида Ўзбекистоннинг бир қанча жойларида турли хил маънода ишлатилади. Мас., Самарқанд, Жиззах областларининг баъзи районлари-

да довонга чиқиладиган тик йўлни овға дейишади ва ҳ.

Ақор (арабча *ақор* — кўчмас, мулк, ер-сув, замин) — ижтимоий термин; Урта Осиёда темурийлар давлатида, шунингдек, Эронда ер-сув, боғ, тегирмон, канал, дўкон, устахона ва бозорлар каби қўзғалмас мулклар А. деб аталган. А. ва сийат билан вақфга айлантирилиши мумкин бўлган. Зарафшон водийсидаги Ақор. Оқар, Ағар каби жой номлари А. терминидан келиб чиққан.

Ақраб (арабча *ақраб* — чаён) — 1) Зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2) Қуёш ҳисобидаги (Шамсия) йилнинг саккизинчи ойи, 22 октябрдан 22 ноябргача давом этади. Бу вақтда Қуёш осмон сферасида шу юлдузлар туркумидан ўтади.

Ағдол — тоғ этагидаги жарлик, халта дара, кириш қийин бўлган жой, чуқур ер, тоғ бели, ов ҳайвонлари ҳайдаб қамаладиган жой.

Аҳоли — маълум терр — яда, яъни Ер шари, унинг айрим қисмлари: қитъалар, мамлакатлар, шаҳарлар, р-ларда яшаётган кишилар группаси. Аҳоли табиий ўсиш ҳисобида кўпаяди. Аҳолининг табиий ўсиши деганда маълум бир муддатда (одатда бир йилда) ҳар 1000 киши ҳисобида туғилганлар сонидан ўлганлар сонини чегириб ташлаганда қолган қолдиқ тушунилади. Ҳозирги вақтда Ер шари аҳолисига ҳар йили 80—85 млн. киши қўшилмоқда ёки аҳоли йилига 2% ўсмоқда. Ҳозирги вақтда Ер шари аҳолиси 4 млрд. кишидан ошиб кетди: СССР аҳолиси 263 млн. дан ошди; Ўзбекистонда 15 млн. киши яшамоқда.

Ер шарида аҳоли жуда нотекис жойлашган. Аҳолининг 70% қисми қуруқликнинг 7% ини ташкил этган обод р-лардадир; $\frac{1}{3}$ қисмидан кўпроги шаҳарларда яшайди. Қўйидаги жадвал дунё аҳолисининг ўсиши ва территориял тақсимланиши (млн. киши ҳисобида) ҳақида тасаввур беради.

Йиллар	Бутун дунё	СССР	Хорижий Европа	Хорижий Осиё	Африка	Америка	Австралия ва Океания
1000	280	12	40	170	50	15	1
1500	436	16	64	250	85	20	1
1650	545	20	83	327	100	13	2
1750	728	30	114	475	95	12	2
1800	911	45	152	579	90	25	2
1900	1617	132	300	915	120	144	6
1940	2252	195	381	1212	176	277	11
1950	2508	180	395	1384	207	329	13
1960	3010	214	426	1684	257	412	17
1965	3248	229	446	1837	276	442	19
1970	3632	241	468	2036	356	512	19
1974	3940	253	475	2250	384	557	21
1976	4045	256	477	2306	412	572	22

Аҳолининг зичлиги — территорияда аҳолининг жойлашув даражаси. Мамлакат ёки район аҳолиси сонини майдон кўламига тақсимлаш йўли билан ҳисоблаб чи-

қарилади. Аҳолининг ўртача зичлигини топиш учун барча аҳоли сони майдонга тақсимланади. Қишлоқ аҳолисининг зичлигини топиш учун барча қишлоқ аҳолиси мам-

лакатнинг (районнинг) шаҳарлар территориясидан бошқа майдонига тақсимланади. Қ. х. аҳолиси zichлигини топиш учун қ. х. аҳолиси сони фойдаланилаётган ерлар майдонига тақсимланади.

Аҳолининг табиий ўсиши — бир йилда ҳар 1000 киши ҳисобида ўлганлар сонидан туғилганлар со-

нининг ортиқ бўлиши. Бу кўрсаткич айрим мамлакатларни табиий ўсиш миқдорига қараб таққослашга имкон беради. А. т. ў. бутун аҳолига нисбатан процент ҳисобида ҳам кўрсатилиши мумкин. Бу йўл билан мамлакат аҳолисининг ўсиш суръати аниқланади.

Б

Бадок — канал тармоғи, ариқ. Одатда далааларга бош каналдан бадоклар — тармоқлар орқали сув чиқарилади.

Базальт — вулкан тоғ жинси. Ранги бўз ва қорамтир. Базальт лавалари ер юзига оқиб чиқиб юзларча ва ҳатто мингларча кв. км майдонни эгаллайди (мас., Ўрта Сибирь ясси тоғлиги, Закавказье). Б. кислотага чидамли химиявий асбоблар, трубалар, электронизоляторлар ясашда ҳамда қурилиш материаллари сифатида ишлатилади. Яхши силлиқланиши туфайли ҳайкалтарошлиқда ҳам кенг ишлатилади. СССРда Камчатка, Забайкалье, Арманистон, Украинада ва Ўзбекистоннинг Қурама, Туркистон, Томди тоғлари (палеозой қатламлари)да бор.

Байир — қум, қумоқ жинслар кенг тарқалган чўлларда шамолнинг ўйиши натижасида пайдо бўлган ботиқ ерлар. Булар одатда ер ости суви сатҳигача чуқурлашади, сўнгра тўхтайдди. Тагида кичик-кичик чуқурлар, майда қум дўнглари, шўрхоқлар бўлиши мумкин. Қримда, Туркменистонда тоғ олди баландликлари ҳам Б. деб юритилади. Устюрт ва Манғишлоқда усти ясси тепақирлар шу термин билан ифодаланади.

Байкал бурмаланиши — протерозой эрасининг охири ва кембрий даврининг бошида рўй берган тоғ бурмаланиши. Унда ҳозирги энг кўҳна тоғлар, жумладан СССРдаги Байкалбўйи тоғ тизмалари ва Шарқий Саян тизмаси

бурмаланган. Б. б. Жанубий Америка, Африка ва Австралияда ҳам рўй берган.

Баланд тоғ совуқ саҳролари — Марказий ва Ўрта Осиё тоғларининг баланд (4000—4500 м) қисмидаги ўзига хос ландшафтлар. Табиий шаронти ва ландшафтларига кўра арктика совуқ саҳролари ландшафтларига ўхшайди. СССР да Б. т. с. с. Марказий ва Ички Тяньшанда ҳамда Шарқий Помирда яхши ривожланган. Иқлими совуқ, ёзи жуда қисқа ва салқин ёки деярли бўлмайдди, тошлоқ тупроқларида жуда сийрак ўт ва бута ўсимликлар ўсади. Б. т. с. с. жуда кам ҳосил яйловдир.

Баландлик — қир, тоғнинг баланд қисми, текисликдан кўтарилиб турувчи ясси кўтарилмалар.

Баландлик минтақалари — тоғқа кўтарилган сари табииатнинг ўзгариб бориши, Б. м. қуёш радиациясининг кучайиши, ҳаво ҳарорати ва босимнинг камайиши, сув буғлари конденсацияси шароитининг ўзгаришидан пайдо бўлади. Ёғин маълум баландликкача кўпайиб, сўнгра камайдди. Юқорига кўтарилган сари, тупроқ типлари, ўсимлик турлари, ҳайвонот дунёси ўзгаради. Тоғлардаги энг қуйи минтақа ландшафт — шу тоғ жойлашган зона ландшафтига ўхшайди. Мас., чўлдаги тоғларнинг қуйи минтақаси чўлга ўхшайди. Б. м. юқорига кўтарилган сари текислик зоналари табииати алмашинган тартибда ўзгара боради, бироқ

улар айнан такрорланмайди. Урта Осиё тоғларининг тагида чўл м.н. тақаси, сўнгра тоғ даштлари, ундан кейин тоғ ўрмонлари, ундан тепада тоғ ўтлоқлари, яна ҳам юқорида баланд тоғ чўллари ва, ниҳоят, қор-муз минтақалари жойлашган.

Баланд методлари — географик илмий тадқиқот методларидан бири. Табiiй географияда айрим ландшафтлардаги модда ва энергия алмашинуви баланси ёки айрим географик объект (кўл, дарё ва ҳ. к.) ҳамда компонентлардаги моддалар балансини ўрганишда кенг қўлланилади. Б. м. иқлим-шунослик ва гидрологияда айниқса кўп фойдаланилади.

Иқтисодий географияда иқтисодий районлар ва маъмурий бирликлардаги меҳнат ресурслари запаси билан уларнинг тақсимланиши ўртасидаги муносабатни аниқлашга имкон беради. Б. м. да математика усуллари ва электрон-хисоблаш машиналаридан кенг фойдаланилади.

Балиқ (балиғ) — қадимий туркий тилда «шаҳар» деган сўз. Туркий руник ёзувларда, «Девону луғотит — турк»да қайд қилинган; эски жой номлари таркибида кўп учрайди: Бешбалиқ (Шарқий Туркистон), Хонбалиқ (Пекин шаҳрининг қадимий туркий номи) ва ҳ. к.

Балчиқ — зах ер, ботқоқ, суёқ лой; қ. Ботқоқ.

Балчиқли вулканлар — вақт-вақти билан балчиқ, қайноқ сув, газ ва кам миқдорда нефть маҳсулотларининг аралашмаси чиқиб турадиган вулканлар. Бу суёқликлар вулкан конусларининг ёнбағрида аста-секин қотади: узунлиги 10—20 км, қалинлиги 5—30 м, кенглиги бир неча юз м гача бўлади. Б. в. дан метан, ис газ, карбонат ангидрид, азот ва б. газлар чиқиб туради. СССРда Озарбайжон, Туркменистонда, Кубань, Тамань, Керчь, Камчатка ярим оролларида Б. в. бор. Нефть ва газ конларини

топишда, медицинада турли касалликларни даволашда Б. в. нинг аҳамияти катта.

Банд — тўғон, сув омбори, сой ва дарёларга қурилган тўғон. Жой номлари таркибида ҳам учрайди: Бандихон дараси, қум бошишини тўхтатиш учун қурилган тўсиқ, тоғ оралиғидаги жуда тор йўлак ҳам Б. дейилади. Б. термини бент шаклида ҳам учрайди; мас., мурғоб водийсида Султонбент деган жой бор.

Бандар — 1) савдогарлар ва карвонлар келиб-кетиладиган жой, карвонсарой, бандаргоҳ; 2) дарё ва денгизда кема тўхтайдиган жой, порт.

Банка — денгиз тубининг кўтарилган қисми, денгизнинг саёз жойи. Айрим саёз Б. лар кемачилик учун хавфлидир. Б. да одатда, балиқ кўп бўлади. Шимолий денгиздаги Догтер Б. си. Б. лар қуруқликнинг асрий тибраниши, вулканлар отилиши, маржон ҳосилалар денгиз тўлқинларининг қирғоққа урилиши натижасида ҳосил бўлади.

Бар (инглизча *бар* — тўсиқ) — 1) денгизнинг қирғоққа яқин қисмида унга параллел чўзилган, қум ёки чўғаноқлар тўпламидан ҳосил бўлган камбар тўсиқ, қуруқлик. Тўлқин келтирмаларидан ҳосил бўлади. Баъзан юзлаб км га чўзилади. Денгизнинг чекка қисмини ажратиб қўйиб, қўлтиқлар, лагуналар, лагуна кўллар ҳосил қилади. Дарёлар қуйиладиган жойдаги сув ости қум тўсиғи ҳам Б. дейилади; 2) босим бирлиги: 1 бар 1 см² майдонга 1 млн. дина куч билан бўлган босимга тенг. Б. нинг мингдан бир бўлаги миллибар дейилади.

Бараз суғдча *барз* — баландлик) — Урта Осиёда, хусусан қадимги Суғд (Суғдиёна) терр-ясида тепаси ясси баланд қирлар. Тожикистон билан Ўзбекистоннинг тоғли р-ларида, қадимги, Усрушона терр-ясида, жумладан Ягнобда Б. терминидан таркиб топган жой

номлари кўп учрайди: Катта Бараз, Кичик Бараз, Себаросо ва ҳ.к.

Барик босқич — юқорига кўтарилганда ҳаво босими 1 мм симоб устунига ёки 1 мб га камаядиган ёки пастга тушганда шунча миқдорга ортадиган вертикал масофа. М/мб ёки м/мм ҳисобида ифодаланади.

Денгиз сатҳида бир барик босқич 8 м/мб ёки 10,5 м/мм га, 5 км баландликда 15 м/мб га, 18 км баландликда қарийб 70 м/мб га тенг. Бир хил баландликларда Б. б. температурага боғлиқ. Иссиқ ҳавода Б. б. катта, совуқ ҳавода кичик бўлади.

Барисфера (юнонча *барис* — оғир, *сфера* — шар) — ернинг ички қисми. Марказий оғир ўзак (ядро) ва мантияни ўз ичига олади (қ. *Ер*).

Барограф (юнонча *барос* — оғирлик, *графо* — ёзма) — атмосфера босими ўзгаришини узлуксиз қайд қилиш учун ўзи ёғич асбоб. Анероид Б. кенг тарқалган; қ. *Анероид*.

Барометр (*барос* — оғирлик, *метрео* — ўлчаётман) — атмосфера босимини ўлчаётган асбоб. Метеорологик станцияларда кенг тарқалган симобли Б. узунлиги 1 м га яқин келадиган бир учи берк шиша найдаги иборат. Найга симоб тўлдириб, симобли металл косага тўнтарилса, шиша найдаги симоб устунининг босими ташқи атмосфера босими билан мувозанатлашгунча найдаги симобнинг маълум қисми металл косага тўкилади. Шиша найдаги симоб устида бўшлиқ (Торичелли бўшлиғи) ҳосил бўлади.

Барометрик босқич — босим 1 мм кўтарилиши ёки тушиши учун зарур бўлган баландлик. Б. б. баландлик ортиши билан қуйидагича ўзгаради:

пасттекисликда (0°да) Б. б. — 11 м га яқин;

1000 м баландликда — 12 м;

2000 м баландликда — 13,5 м.

Шундай қилиб, барометрдан

фойдаланиб, жойнинг денгиз сатҳидан қандай баландликда эканлигини аниқлаш мумкин; қ. *Барик босқич*.

Барранкослар — қ. *Вулкан жўяклари*.

Бархан — чўллардаги кўчма қум тепалари. Шамол зўри билан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юради. Б. йилига ўрта ҳисобда бир неча см дан юзлаб м гача кўчади. Қизилқум ва Қорақум чўлларининг баъзи жойларида қаттиқ шамол вақтида бир кеча-кундузда янги Б. лар пайдо бўлади ёки кўчиб кетади. Б. лар тепадан қараганда кўпинча ёй, ярим ой шаклида бўлади. Шамолга рўпара ён бағирлари қия, шамолга тескари ён бағирлари тик бўлади. Б. баландлиги 0,7 м дан 20 м гача бўлади.

Батналь, **батналь зона** (юнонча *батис* — чуқур) — Дунё океанининг чуқурлиги 200 м дан 2000 м гача бўлган қисми. Геоморфологик жиҳатдан материк ёнбағри зонасига тўғри келади. Океан майдонининг 1/5 қисмини Б. эгаллайди.

Батналь ётқизиқлар — денгиз тубида 200—2000 м чуқурликда учраётган чуқиндилар. Асосан ҳар хил лойқалардан иборат. Баъзан қум, шағаллар ҳам учрайди.

Батискаф (юнонча *батос* — чуқурлик ва *скафос* — кема) — чуқур сув остида юрадиган аппарат. Океанографик ва б. тадқиқотлар учун ишлатилади. Сувдан енгил суюқлик (бензин) тўлдирилган корпус ва пўлат шар (гондола)дан иборат. Гондоласида Б. экипажи, бошқариш аппаратлари, ҳаво регенерация системаси, радиостанция, ультратовуш телефони, телевизион камера ва илмий тадқиқот асбоблари бўлади. 1960 йил январда Ж. Пикар модернизация қилган Б. да Тинч океандаги Мариана ботиғи тубига (10919 м) тушилди.

Батисфера (юнонча *батис* — чуқурлик ва *сфера* — шар) — денгизнинг чуқур ерларида тадқиқот

ишлари олиб боришда ишлатиладиган цилиндр ёки шарсимон пўлат камера. Сув тубига кемадан сим арқон билан туширилади. Қузатувчилар кема билан телефон орқали алоқа қилиб туради. Ҳозирги замон Б. ларини сув остига 1500 метргача тушириш мумкин.

Батолит (юнонча *батос* — чуқурлик, *литос* — тош) — Ер пўстининг чуқур қисмига кириб қолган гранит таркибли магматик тоғ жинслари. Нураш натижасида Б. нинг айрим қисми ер юзида очилиб қолиши мумкин. Б. нинг майдони бир неча юз минг км² га етиши мумкин.

Батометр (юнонча *батос* — чуқурлик, *метрео* — ўлчайман) — сувнинг химиявий таркибини ва ҳароратини аниқлаш мақсадида денгиз, кўл ва дарёларнинг турли чуқурлигидан намуна оладиган асбоб.

Баҳорикор деҳқончилик, лалмикор деҳқончилик — суғорилмайдиган деҳқончилик. Адирлар, текислик ва тоғ этаклари ҳамда тоғли зонада ривожланган (қ. Баҳорикор ерлар).

Баҳорикор ерлар — суғориладиган (обикор) деҳқончилик зонасидаги (Урта Осиё, Закавказье) суғорилмай деҳқончилик қилинадиган ерлар. Б. е. асосан тоғ олдиларида ҳамда воҳалар атрофида жойлашган бўлиб, бу ерларда кўпроқ қурғоқчиликка чидамли экинлар (буғдой, арпа, тарик) экилади. Баъзан полиз экинлари ҳам етиштирилади.

Бедленд (инглизча *бэдленд* — бузуқ, ер, яроқсиз ер) — эрозия натижасида тик ён бағирли жар ва даралар билан жуда ўйилиб кетганлиги сабабли хўжаликда (айниқса, қишлоқ хўжалигида) фойдаланиш нуқулай бўлган ерлар. Б. йўллар ўтказиш ва техникадан фойдаланишда ҳам нуқулай. Бундай ерлар Шимолий Американинг ғарбий қисмидаги тоғ этакларида, СССР да эса — Урта Осиё ва Қозоғистон ҳамда Кавказда тарқалган (яна қ. *Бузуқ ер*).

Бел — тоғлардаги унча баланд бўлмаган кенг доvon; узун чўзилган қирралари сезилмайдиган дўнглик. Тоғлар номи таркибида ишлатилади: Музбел, Олабел тизмалари.

Беллик — экинларни жўяксиз суғорганда полларни бир-биридан ажратиш учун қилинган кўтарма, марза. Рош, чел деб ҳам аталади.

Белтоғ — якка-якка ёки қатор қум барханлари. Баландлиги 5—8 м. Такламакон чўлида тарқалган. Географик ном сифатида ҳам учрайди.

Бенилюкс — Бельгия, Нидерландия ва Люксембург иттифоқи. Б. сўзи шу мамлакатлар номининг дастлабки ҳарфларидан олинган. Б. 1943—44 йилларда вужудга келди. У уч мамлакатнинг иқтисодий, молиявий иттифоқигина бўлмай, ҳарбий-сиёсий иттифоқи ҳамдир.

Бент — қ. *Банд*.

Бентос — денгизлар ва қуруқликдаги сув ҳавзалари (кўллар, сув омборлари ва қ. к.) тагида яшовчи организмлар. Сув ҳавзаларининг чуқурлиги 200 м гача бўлган қисмида (фотосинтез зонасида) организмлар энг яхши ривожланади. Бентос ўсимликлари фитобентосни, ҳайвонлари эса зообентосни ҳосил қилади.

Бергстрихлар (немисча *берг* — тоғ, *стрих* — чизик) — топографик карталарда ён бағирнинг қайси томонга пасайиб боришини кўрсатиш учун горизонталларга тик (перпендикуляр) қўйиладиган чизиклар.

Берк ботиқ — ташқи оқим ҳавзалари билан туташмаган ботиқ. Мас., Эрон тоғлигининг ички қисми, Тарим ботиғи, Катта Ҳавза ва б.

Берк кўллар — суви оқиб чиқмайдиган кўллар. Б. к. сувлари, асосан, буғланишга сарф бўлади ва қисман ер остига сизиб кетади. СССРда Б. к. Шарқий Сибирь ва Якутияда, Урта Осиё ва Қозоғистонда кўп, Каспий ва Орол денгиз-

лари, Балхаш, Лобнор, Улик денгиз, Иссиқ кўл ва б. кўллар Б. к. дигр. Қурғоқчил иқлимли жойлардаги Б. к. нинг суви шўр бўлади.

Берк ўлка — оқар сувлари денгиз ёки океанга бориб қуйилмайдиган ўлка. Иқлим қуруқ келганидан Б. ў. да сув кам бўлади. Б. ў. ни айрим дарёларгина кесиб ўтиб, океанга қуйилади (мас., Нил дарёси). Б. ў. да бундай дарёларга бирорта ҳам ирмоқ келиб қуйилмайди, аксинча, суғоришга сарф бўлиши, ер остига сизиб кетиши ва кўплаб буғланиши натижасида дарёларнинг суви камайиб боради.

Берк ҳавза — суви океан ва денгизларга оқиб чиқмайдиган дарё ёки кўл ҳавзалари (қ. *Берк ўлка*).

Бет — адир, қир, тоғ олди тепаликларидаги текис ёки салгина қия ён бағир ва юзалар. Қашқадарё ва Сурхондарё водийларида кўп тарқалган термин.

Бетараф мамлакатлар, **Нейтрал мамлакатлар** — ташқи сиёсатида бетарафлик мавқеида турган, яъни бошқа мамлакатлар ўртасидаги курашга аралашмайдиган, империалистик давлатлар томонидан тузилган ҳарбий блокларга қўшилмайдиган мамлакатлар. Кўпчилик Б. м. мустамлакачилик зулмидан озод бўлган ва ўзининг сиёсий ҳам иқтисодий мустақиллигини қаттиқ туриб ҳимоя қилаётган мамлакатлардир (Ҳиндистон, Бирма, Жазонр). Бу мамлакатлар социалистик мамлакатлар системасига ҳам, капиталистик мамлакатлар системасига ҳам қирмайди, лекин социалистик мамлакатлар билан биргаликда империализм, мустамлакачилик ва неокOLONиализмга қарши, тинч-тотув яшаш учун, дунёда тинчлик учун курашмоқда.

Беткай — 1) ён бағир, қиялик; 2) бет, дарё қирроғи.

Бешкўноқ — ҳамал ойида (апрелда) бўладиган совуқ кунлар. Одатда бундай кунлар апрель бо-

шида бўлиб, 4—5 кундан ошмайди.

Билқиллама — ортиқча нам, ботқоқ, зах ер. Қўпинча юзасини қалин чимли ўт қоплаб ётади. Сизот сувлар ер бетига чиққан жойларда, ўт босган кўл, ботқоқлик ўрнида ҳосил бўлади.

Биоген компонентлар, **ландшафт биотаси** — табиий территориял комплекс (ландшафт)нинг ўсимлик ва ҳайвонот компонентлари биргаликда шундай деб аталади.

Биогеносфера — географик қобиқнинг синоними. Бу терминни И. М. Забелин тавсия этган.

Биогеография — биоценозлар ва уларни ташкил этувчи организмлар: ўсимликлар, ҳайвонлар ҳамда микроорганизмларнинг табиий шароитга қараб тарқалиш қонуниятларини ўрганувчи фан. Юнонча биос (ҳаёт) ва география сўзларидан олинган. Б. икки мустақил бўлимга — фитогеография ёки ўсимликлар географияси ҳамда зоогеография ёки ҳайвонлар географиясига бўлинади.

Биогеоценоз (юнонча *биос* — ҳаёт, *ге* — ер, *ценоз* — умумий) ўсимликлар, ҳайвонлар ва микроорганизмларнинг муайян модда ҳамда энергия алмашинуви орқали бирлашган гуруҳи (биоценоз) ҳамда улар тарқалган табиий шароит (биотоп) комплекси. Б. — типологик тушунча бўлиб, географик фация тушунчасига жуда ўхшаш.

Биогеоценология — биогеоценозлар ҳақидаги фан. Б. нинг асосчиси совет олими В. Н. Сукачёв. Б. кўп жиҳатдан ландшафтшуносликка яқин. Биогеоценологлар, асосан, энг кичик табиий комплексларнинг структураси ҳамда улардаги турли табиий ҳодиса ва жараёнларни (чунончи, компонентлараро модда ва энергия алмашинувини) ўрганиш билан шуғулланидилар. Б. да биогеоценозларни миқдорий жиҳатдан тасвирлаш ҳамда экспериментал ва стационар ўрганишга асосий эътибор берилади.

Биоиклимшунослик — иқлим-шуносликнинг амалий тармоқларидан бири, иқлимнинг органик ҳаётига, чунончи, инсоннинг саломатлиги ва иш фаолиятига, ўсимлик ҳамда ҳайвонлар ҳаётий шароити-га, ривожланишига бўлган таъси-рини ўрганади. Б. асосан икки бў-лимга — агроиклимшунослик ва медицина иқлимшунослигига бў-линади.

Биологик маҳсулдорлик биологик ҳосилдорлик — организмлар комплекси (гуруҳи, тур-куми) да йил давомида тўплана-диган органик массалар миқдори. Б. м. ландшафт типларида турли-ча бўлади. Мас., Б. м. ўрмон ланд-шафтларида гектарига 2450 т дан 3250 т гача бўлса, шўрхок ерлар ландшафтларида атиги 60 т га тенг.

Биологик кичик айланма ҳа-ракат — ландшафт ва биогеоценоз-ларнинг ўсимлик билан тупроқ компонентлари ўртасидаги модда ва энергия алмашинуви. Бу модда алмашинувида кислород, углерод ва азот айниқса кўп иштирок этади.

Биологик масса (биомасса) — одатда 1 м^2 ер юзаси ёки 1 м^3 сув ҳажмига тўғри келадиган органик моддалар миқдори. Б. м. г/м^2 ёки г/м^3 билан ифодаланади ва қуруқ-лик юзаси ҳамда акваториянинг биологик маҳсулдорлик даражаси-ни акс эттиради.

Биостром — ландшафт сфера-сининг тирик организмлардан иборат қоплами. Географик қобикнинг биологик негизи биосфера бўлса, ландшафт сферасининг биологик негизи биосферадир. Б. нинг ўрта-ча қалинлиги 30—50 м. Бу термин-ни фанга Ф. Н. Мильков кирит-ган.

Биосфера (юнонча *биос* — ҳа-ёт, *сфера* — шар) — Ернинг ҳаётга макон бўлган, тирик организмлар тарқалган жойи, қисми. Б. атмос-феранинг пастки қисми (топосфе-ра)ни, океан, денгиз, кўл ва дарё сувлари (гидросфера)ни ҳамда ер

пўстининг устки қисми (литосфе-ра)ни ўз ичига олади.

Биота — ландшафтдаги ўсим-лик ва ҳайвонот дунёси комп-лекси.

Биотоп, ҳаёт ареали, — табиий муҳит шароити бир хил бўлган майдон. Мас., чўлдаги қум-ли майдон, тақир, шўрхок ер ва ҳ. к. Б. биоценознинг чегарасини белгилайди (қ. *Биоценоз*). Биотоп ва биоценоз биргаликда биогеоце-нозни ташкил этади.

Биохор — бир хил биотоплар группаси. Мас., гилли, қумли, тош-лоқ, шўрхок, тақирли чўл биотоп-лари чўл биохорига бирлашади.

Биоценоз — табиий шароити бир хил бўлган жойда (биотопда) тарқалган ўсимлик ҳамда ҳайвон-лар гуруҳи. Б. зооценоз ва фито-ценоздан таркиб топади ва муайян биотопда тарқалади.

Биоцикл — Ер шарининг ҳаёт шароити хусусиятларига кўра аж-ратиладиган энг катта қисмлари. Жами уч биоцикл ажратилади: қу-руқлик биоцикли, қуруқликдаги сув ҳавзалари биоцикли ва океан биоцикли. Биоцикллар, ўз навба-тида, биохорларга бўлинади.

Бирлашган миллатлар ташки-лоти (БМТ) — ер юзида тинчликни мустақамлаш ва хавфсизликни таъминлаш, давлатларнинг ўзаро ҳамкорлигини ривожлантириш мақсадида 1945 йилда тузилган халқаро ташкилот. БМТ Уставига дастлаб 51 давлат имзо чеккан бўлса, 1974 й. 1 ноябрда уларнинг сони 138 га етди. БМТнинг доимий иш ўрни Нью-Йорк. БМТ, Уставда кўрсатилганидек, халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, халқ-ларнинг тенг ҳуқуқли бўлиши ва ўз тақдирини ўзи белгилаш прин-ципига амал қилиб, миллатлар ўр-тасида дўстлик муносабатларини ривожлантиришни, иқтисодий, иж-тимой, маданий муаммоларни ҳал этишда халқлар ўртасида ҳамкор-лик бўлишини таъминлашни кўзда тутди, шу умумий мақсадларга эришишда миллатлар ҳаракатини

уйғунлаштириб турадиган марказ ҳисобланади. БМТнинг асосий органлари: Бош Ассамблея, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш, Васийлик кенгаши, БМТ қошидаги Халқаро суд ва БМТ Секретариати. БМТнинг сессияси йилда бир марта қаъирилади. Хавфсизлик Кенгашининг ёки БМТ аъзолари кўпчилигининг талаби билан ҳар қандай масала юзасидан махсус сессиялар чақирилиши мумкин.

Битумлар (латинча *битумен* — смола, қатрон) — тоғ жинсларининг ковак ва ёриқларини тўлдириб турган, таркибдан хилма-хил бўлган углеводородли модда бирикмаларининг умумий номи. Б. табиий (нефть, нефть газы, озокерит, асфальт) ва сунъий бўлади.

«**Бичилган ер**» — ёрилган ер. Турли сабабларга кўра — тупроқнинг ортиқча қуриб кетиши, сурилма бошланиши, ер пўстининг гумбазсимон кўтарилиши, қаттиқzilзилалар натижасида ёрилиб-ёрилиб кетган ер.

Бодхиз — шамол кўп эсадиган яланглик, қир ер, баландлик. Б. да доимий оқар сув, дарахт, ўсимликлар бўлмайдн, иқлим қуруқ.

Бойитиш, **фойдаланиш** қазилмаларни бойитиш — фойдали қазилмаларни кераксиз жинслардан ва зарарли қўшимчалардан тозалаш мақсадида рудаларга дастлабки ишлов бериш. Мас., Қозғистон ССР даги Қўнгирот конидаги мис рудаси бойитилганда кварцнинг бир қисми ажратиб олинади, қолган концентратда (бойитилган рудада) мис миқдори 20% га етади ва ундан ҳам ошади (бойитилмасдан олдин эса руда таркибида мис миқдори атиги 1—2% днр). Шундай механик йўл билан бойитилганда минераллар таркиби ўзгармайди, фойдаланиш қазилма кераксиз жинсдан тозаланади.

Боксит (Жанубий Франциядаги Ле-Бо деган жой номида) — гидрозём гидрати, темир

оксиди ва бошқа компонентлар аралашмасидан иборат чўкинди тоғ жинси. Аллювий асосан Б. дан олинади. Б. конлари СССР да Украина (Кривой-Рог)да, Шимолий ва Жанубий Урал, Сибирь, Ленинград областларида, Қозғистонда бор.

Большолар — Шимолий Американинг жануби-ғарбий қисмларидаги тоғ оралиғи ботиқлари. Асосан тоғ оралиғидаги чўлларда тектоника-денудация натижасида вужудга келади.

«**Большой чертеж**» китоби — Русь давлати географияси ва қисман этнографиясининг дастлабки баёни. 1627 й. да «Большой чертёж» ҳамда «Поле» карталарига изоҳ сифатида тузилган. Б. ч. к. да катта шаҳар ва қишлоқлар, дарёлар, кўллар, йўллар, халқлар ҳамда уларнинг касб-хунари ва б. лар ҳақида маълумот берилган. Унда рус давлатига қўшни ерлар, жумладан, Туркия, Эрон, Бухоро, Хива ҳам қисқа тасвирланган. Дастлаб давлат хизматлари амалий ишларида қўлланилган, сўнгра ундан илмий ва ўқув қўлланмалари сифатида фойдаланилган.

Бонитет — табиий ресурсларни иқтисодий жиҳатдан баҳолашда ишлатиладиган кўрсаткич. СССР да қишлоқ хўжалик ерлари, тупроқлар, ўрмонлар ва бошқалар бионитети юзасидан илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Ландшафт комплекслари бионитети юзасидан ҳам илк тадқиқотлар олиб борилмоқда. Табиий ресурслар бионитети, одатда, баллар билан ифодаланади.

Бора (юнонча *бореас* — шимолий шамол) — кучли совуқ шамол, асосан қиш ойларида денгиз қирғоқларида тоғ тизмаларидан эсади. Денгиз ҳаво босими (паст босим) билан қуруқлик ҳаво босими (юқори босим) орасидаги кескин фарқ натижасида ҳосил бўлади. СССРда кўпинча Новоросийск р-нида кузатилади.

Ботиқ — Ер юзасининг пастга ботган жойи, атрофи баланд, туби кўпинча текис, чуқурлиги ҳар хил бўлади. Б. кўпроқ тектоник йўл билан вужудга келади. Диаметри ўн ва юзларча км га етади (Фарғона, Сариқамиш, Борсакелмас Б. лар). Дунё океани тубида ҳам Б. лар бўлади. Тинч океанда Мариана (11022 м), Тонга (10882 м) Б. лари бор. Б. термини Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғот-и турк» асарида қайд қилинган

Ботқоқлик — доимо ёки узоқ вақт зах бўлиб ётадиган жой. Б. да торф қатлами (0,2—0,3 м) бўлади, ўсимликларнинг илдизлари торф остидаги грунтга етиб бормайди. Торф қатлами юпқа бўлса, ботқоқлашган ерлар деб аталади. Б. ўрмони кесилиб кетган ёки куйиб кетган жойларда ва ўтлоқларни узоқ муддат сув босиши, шунингдек, саёз сув ҳавзаларини ўт қоплаши натижасида ҳосил бўлади. Б. ларнинг кўп қисми шимолий ярим шарда. СССР даги Б. ва ботқоқлашган ерларнинг умумий майдони 2,1 млн. км² (Европа қисмида 0,6 млн км², Осиё қисмида 1,5 млн. км²).

Ўрта Осиё терр-ясида Б. лар йирик дарёлар (Амударё, Сирдарё, Чу ва Или дарёлари) водийсида, ёйилмаларнинг теварак-атрофларида ва пастқам жойларда учрайди.

Ботқоқ тупроқлар — намгарчилик кўп бўлган шаронтларда пайдо бўлган тупроқлар. Б. т. тундрада абадий музлаган грунтларга яқин ерларда, тайгада ва б. зоналарда рельефнинг паст жойларида тарқалган. Намликнинг кўплиги ҳаво кириши ва тупроқнинг шамоллашини қийинлаштиради, органик қолдиқлар парчаланиши ва озиклантирувчи моддалар ҳаракатини сусайтиради. Б. т. да кислоталар кўп. Б. т. кесмасида икки қатлам: торфли, чириндига бой юқори қатлам ва глей деб аталадиган гилли ёки кислороди кам темир бирикмалари бўлган қумоқ тупроқли пастки қатлам ажралиб ту-

ради. Б. т. қуритилиб агротехник тадбирлар амалга оширилгандан кейин унумдорлиги ошади.

Ботқоқшунослик — ботқоқларни маълум бир ландшафт типига сифатида ўрганувчи илмий йўналиш, таълимот. Б. ботқоқликларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, тузилиши, тарқалиши ва улардан хўжаликда фойдаланиш йўллари ўрганади. Б. хулосалари ботқоқликларни қуритиб, улар ўрнида маданий ландшафтлар бунёд этиш проблемаларини ишлаб чиқишда муҳим аҳамиятга эга.

Бошланғич меридиан, н о л и н ч и м е р и д и а н — географик узунликларни ҳисоблашда шартли равишда бошланғич, дастлабки деб қабул қилинган меридиан. Халқаро келишувга кўра Гринвич обсерваториясидан (Лондон яқинида) ўтадиган меридиан Б. м. деб қабул қилинган

Брекчия (итальянча *брекчия* — парчаланиш) — қиррали тош парчаларидан иборат цементлашган тоғ жинси. Бўлакчалари бир неча см дан 1—2 м гача бўлади. Вулканик, чўкинди ва тектоник Б. лар учрайди.

Бриз (французча *брисе* — шабада) — деңизлар, катта кўллар, баъзи йирик дарёлар соҳилида эсадиган майин шамоллар. Б. қуруқликнинг сувга қараганда кундузи тез исиб, кечаси тез совийи натижасида қуруқлик билан сув устидаги ҳавонинг т раси ва босимида тафовут пайдо бўлиши оқибатида вужудга келади. Б. кундузи сувдан қуруқликка, кечаси эса, аксинча, қуруқликдан сувга қараб эсади ва қирғоқнинг ҳар икки томонида бир неча км дан бир неча ўн км гача масофада эсади.

Британия ҳамкорлиги — қ. Ҳамкорлик.

Бройлер хўжалиги (инглизча *бройл* — қовурмоқ) — фабрика-фермаларда серғушт жўжалар етиштирадиган хўжалик.

Бузилган (аккультура) ландшафт — инсон таъсирида вужудга

келган (антропоген) ландшафтининг бир тури. Б. л. инсон табиий ва маданий ландшафтлардан нооқилона, нотўғри фойдаланиши натижасида вужудга келади. Мас., сержар ерлар, қайта шўрланган ёки ботқоқланган ерлар, тўзима қумли ерлар ландшафтлари ва ҳ. к.

Бузуқ ер — фойдаланиш учун яроқсиз, ўр-қир, ер бедленд. Б. е. асосан сув ўтказмайдиган лёсс, лёссимон гил, гил жинсларни сув ювиб кетишидан пайдо бўлади. Баъзан юриб бўлмайдиган тик ён бағир ҳам Б. е. дейилади. Ўзбекистонда Сурхондарё областининг Бойсун, Шеробод районларида, Самарқанд областидаги Оқтоғнинг жанубий ён бағрида. Туркменистонда Копетдоғнинг ғарбий ёнбағрида учрайди.

Булдуруқ — ёғинларнинг бир хили. Аёз, совуқ кунлари ёки туман пайтларида нам ҳаво зарраларининг музлаши натижасида ҳосил бўлади. Б. юмшоқ муз кристалли ёки доначалари шаклида ёғади. Изгириги пайтларида дарахт шохлари ва симларда ҳам Б. пайдо бўлади.

Булоқ — ер ости сувларининг ер юзасига табиий ҳолда чиқиши. Б. сувли қатламлар ер юзасига чиқиб қолган жойларда — водийлар, сойлар, жарлар, тоғ ён бағирлари, тоғ этакларида чиқади. Б. лар босимли ва босимсиз бўлади. Босимсиз Б. лар маҳаллий сувларининг сингишидан вужудга келади. Босимли Б. лар сув ўтказмайдиган қатламлар тағидаги сувли қатламлардан чиқади. Динмий музлоқ ерларда, қургоқчил ўлкаларда мавсумий Б. лар бўлади. Сўнмаган вулканлар бўлган, ер остидан чиққан жинслар ҳали совиб улгурмаган жойларда иссиқ Б. лар чиқади. Иссиқ Б. лар сувида турли тузлар, элементлар эриган бўлади. Булар минерал Б. лар дейилади. (Тошкент, Чортоқ, Обигарм ва бошқа минерал сувлар).

Булут — сув буғларига тўйинган, ҳаво совиганда ажралиб чиқ-

қан ниҳоятда майда сув томчилари ва муз кристалларининг атмосфердаги тўплами.

Патсимон булутлар оқ толалар ёки патлар шаклида бўлади. Ҳаво температураси 0° дан паст бўлганда 10—12 км баландликда пайдо бўлади; майда муз кристалларидан иборат.

Тўп-тўп булутлар оппоқ пахта хирмонларига ўхшайди. 10 км гача бўлган баландликда учрайди. Бундай булутлар ёйилганда паст томони қорамтир бўлади ва ёмғирли тўп-тўп булут деб аталади.

Қат-қат булутлар паст бўлиб, ҳаво айнаганда бутун осмонни қоплаб олади ва баландлиги 2 км дан ошмайди.

Бурмали тоғлар — тоғ жинслари қатламлари бурмаларга букилган ва ер пўстининг вертикал ҳаракат қилиши натижасида тева-рак атрофдан баланд кўтарилиб қолган тоғлар.

Бурун, т у м ш у қ — қуруқликнинг океан, денгиз, кўлларга энг кўп туртиб кирган учли қисми.

Бурчоқ — ёмғирли тўп-тўп булутлардан ёғадиган қаттиқ қор доначалар. Шакли япаски юмалоқ, конуссимон бўлади. Температура унча совуқ бўлмаган, яъни 0° га яқин вақтларда ёғади. Баъзан сиртини юпқа муз қоплаган бўлади. Совуқ ҳавода нам кам бўлганлигидан Б. кўп ёғмайди ва қисқа муддатда ўтиб кетади.

Бухта (немисча *бухт*) — океан, денгиз ёки кўлнинг қуруқликка ёриб кирган ёки ороллар билан ўралган бир қисми. Одатда кема тўхтаб туриши учун қулай бўлади (қ. *Қўлтиқ*).

Бэр дўнглари — Қаспийбўйи пасттекислигида деярли географик кенглик бўйлаб чўзилган, бир-бирига параллел дўнглари. Бу дўнглари баландлиги 10—45 м, эни 200—300 м, оралиғи 1—2 км, узунлиги 25 км гача. Биринчи марта академик К. М. Бэр тасвирида ёз-

гани учун унинг номи билан аталади.

Бўз ер — ҳайдалмаган, ишга солинмаган ер. Баъзан Б. е. қўриқ ер дейилади (қ. *Қўриқ ва бўз ер*).

Бўз сув — лойқа, сариқ тусли сув. Дарё юмшоқ жинсларни, айниқса лёссни, лёссимон гилни ювиб оққанда, унинг сув йиғадиган ҳавзасида шиддатли ёмғирлар ёққанда сув бўз рангда бўлади. Баъзан географик ном сифатида ҳам қўлланилади. Мас., Бўзсув.

Бўз тупроқ — Ўрта Осиё республикаларида денгиз сатҳидан 300—1600 м баландликдаги тоғ этаклари текисликларида кўп учрайдиган тупроқ. Асосан, лёсс, лёссимон ётқизиқлар, шунингдек, чағиртошли, шағалли проллювиал ҳамда делювиал чўкиндилар устида пайдо бўлган. Б. т. уч хил — оч тусли, типик ва тўқ тусли бўлади. Оч тусли Б. т. денгиз сатҳидан 300—700 м, айрим ерларда 1000—1100 м баландликда учрайди. Мирзачўл, Нурота, Зарафшон, Ҳисор тоғ тизмаларининг қия текисликлари, Фарғона водийсидаги адирлар, Қашқадарё, Сурхондарё ва Вахш дарёлари водийларида кўп. Бу тупроқда чиринди камроқ (1,50%). Типик Б. т. денгиз сатҳидан 1200 м гача баландликда бўлиб, асосан, Арис, Келес, Чирчиқ ва Оҳангарон дарёларининг юқори қисми, Фарғона водийси, Зарафшон тоғ этаги текисликлари, Қитоб — Шаҳрисабз тоғ оралиғи, Сурхондарё, Кофирниҳон, Вахш водийларининг юқори қисмлари ва Қопетдоғнинг тоғ этаги қияликларида кўп учрайди. Чириндиси 3% ва ундан кўпроқ. Тўқ тусли Б. т. денгиз сатҳидан 1400 м гача баландликда жойлашган бўлиб, Туркистон, Олой, Нурота ва Зарафшон тоғ тизмаларида кўп учрайди. Бу тупроқ Чимкент, Чирчиқ ва Оҳангарон водийларининг суғориладиган юқори қисмларида, Шарқий Фарғонада кўп учрайди. Ҳисор водийсида эса кам, чиринди 3—4%. Б. т. га органик

ва минерал ўғитлар солиш яхши натижа беради.

Бўйин — қуруқликнинг икки катта қисмини, мас., икки қитъани бир-бири билан (Сувайш Б.), қитъани ярим орол билан (Перекоп, б) туташтириб турадиган ёки икки сув ҳавзаси ўртасида бўлган узун, тор қуруқлик ер.

Бўктар — географик термин. Баъзи бир туркий тилларда, чунончи қирғиз тилида, шунингдек, ўзбек тилининг бир қанча шеваларида, мас., Зомин, Ғаллаорол р-нларида тоғ этаги Б. дейилади. Бу термин Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам қайд қилинган ва ҳозир жой номлари таркибида учрайди. Масалан, Зомин р-нида Бўктар — йўл деган йўл бор.

Бўр — чўкинди тоғ жинси. Майда заррали, оқ рангли юмшоқ оҳактош. Б., асосан, кальцитдан ва организмларнинг оҳакли скелетларидан тузилган. Б. дан ойнасозликда, цемент ишлаб чиқаришда, қанд, резина, қоғоз, металлургия ва химия саноатларида, медицинада ва парфюмерия саноатида фойдаланилади.

Бўрон — тезлиги секундига 20 м дан ортадиган жуда кучли шамол. Б. лар одатда циклонларнинг салқин фронтида, антициклон чеккаларида рўй беради. Денгизда кучли тўлқинларга, чўлларда қум, чанг кўчишига сабаб бўлади, қишда кўп миқдорда қорни учириб юради. Халқ хўжалигига баъзан анча зарар етказиши мумкин.

Бўрма, бўртик — рельефининг атрофдан кўтарилиб турган, қавариқ шакли, тепа, дўнг, қир ва б. Магманинг чўкинди қатламлар орасига кириб юқоридаги қатламларни кўтаришидан (интрузив лакколит), донмий музлоқ ўлкаларда қатламлар орасида сув музлаб, юза қатламларнинг кўтарилиб қолишидан (гидролакколит), юмшоқ жинслар ювилиб кетиб, қаттиқроқ жинслар сақланиб қолишидан пайдо бўлади.

Бўсаға — Ўрта Осиё ва Қозоғистонда тоғ олди, тоғ этагида жойлашган қир, дўнглр. Номлар таркибига ҳам кирган: Бўсағатоғ, Бўсағаадир. Дарёлардаги остона, остонатош.

Бўстон — одамнинг меҳнат фаолияти натижасида бунёд этилган обод, сербоғ, «гуллаган» жой.

Бўсқия — нураш, юмшоқ жинсларнинг ювилиб кетиши натижасида ҳосил бўлган яланғоч, тик қоя.

Бўўм — Қирғизистон, Олтой, Сибирда дара, дарёга тик тушган қоя, баланд тик қоя тош ён бағир (Бўўм дараси).

Бўғиз — кўл, денгиз ва дарёларнинг икки кенг қисмини туташтириб турадиган сувли тор йўлак.

Бўғин — водийларда тоғ билан дарё оралиғидан ўтган йўл, дара, танги.

Бўғоз — океанлар, денгизлар, кўллар ва уларнинг айрим қисмларини бир-бирлари билан қўшиб турадиган камбар сув. Мас., Беринг бўғози Шимолий Муз океанини Тинч океан билан, Бобилмандаб бўғози Қизил денгизни Ҳинд океани билан қўшиб туради. Б. яна йўлак, доvon, канал маъносида ҳам ишлатилади.

В

Валуилар — музлик қадимда келтириб ташланган ғўла тошлар. Кўпинча салгина силлиқланган, тирналган бўлади. Европанинг ва Шимолий Американинг шимолий ва ўрта қисмларида кўп учрайди. Баъзилари катта бўлиб, диаметри 10 м га етиши ва ундан ҳам ортиси мумкин. Ўрта Осиёда тоғларнинг баланд ерларида учрайди. В. қишлоқ хўжалиги ишларига халақит беради.

Варшава шартномаси — 1955 й. 14 майда Варшавада Албания, Болгария, Венгрия, ГДР, Польша, Руминия, СССР ва Чехословакия ўртасида дўстлик, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам тўғрисида имзоланган шартнома. В. ш. мудофаа характерида бўлиб, Европада хавфсизликни сақлаш ҳамда янги ташкил қилинган ҳарбий иттифоқ — шимолий Атлантика пакти (НАТО) га қарши қаратилган. Нотўғри позиция тутган Албания кейинчалик бу ташкилот ишларида қатнашмади. В. ш. да қатнашувчи давлатлар халқаро масалаларни тинч йўл билан ҳал қилиш зарурлигини эътироф этади, халқаро тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашда биргалашиб иш кўради. В. ш. мақсадларига ҳилоф бўлган ҳар қандай битимларни имзоламаслик ва ҳарбий иттифоқларда қатнашмас-

лик тўғрисида олинган мажбуриятларга амал қилади. В. ш. давлатларининг хавфсизлиги Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставининг 51-моддасида кўрсатилган якка ёки коллектив равишда ўз-ўзини ҳимоя этиш тўғрисидаги принципга асосланган.

Венера, Зухра — Ерга энг яқин планета; диаметри 12400 км, Қуёшдан 108 млн. км, Қуёш атрофини 224 сутка 16 соат 49 минутда бир марта айланиб чиқади. В. билан Ернинг Қуёш атрофида ҳаракат қилиши жараёнида Ер билан В. орасида масофа 40 млн. км дан 260 млн. км гача ўзгариб туради. Ўз ўқи атрофини 13 ер суткасида айланиб чиқади. 1961 йилдан бошлаб совет ва америка планеталараро автомат станциялари ёрдамида В. тўғрисида янги маълумотлар тўпланди. В. да магнит майдони ва радиация пояслари йўқ. В. атмосфераси деярли бутунай карбонат ангидриддан иборат, сув буғи деярли йўқ. В. юзасида т-ра 280°, босим 15—22 атмосфера.

Вегетация даври — 1) йилнинг ўсимлик ўсиши ва ривожланиши учун қулай даври. Мўътадил иқлимли р-нларда В. д. баҳорнинг охириги совуқ кунидан кузда тушадиган биринчи қора совуқ ўрта-

сидаги вақтга тўғри келади, тропик ва субтропик иқлимга эга бўлган ерларда эса бу давр йилнинг деярли ҳамма фаслини ўз ичига олади; 2) биологияда бир ва икки йиллик ўсимликларда уруғнинг унишдан ўсимлик умрининг тугашигача ёки кўп йиллик ўсимликларда эрта баҳорда ўйғонишдан, қишда «уйқу» га киришгача бўлган давр. Совуққа чидамлилиги турлича бўлган ўсимликларда В. д. бир жойининг ўзида ҳар хил: иссиқсевар ўсимликларда қисқа, совуққа чидамли ўсимликларда узун бўлиши мумкин. В. д. кетма-кет ўтувчи бир қатор фазаларга бўлинади: гўзада — шоналаш, гуллаш, кўсак туғиш ва очилиш, ғалла ўсимликларида гўланиш (чайлаш), бошоқ тортиш, гуллаш, сут (думбул) пишиш ва тўлиқ пишиш фазалари. Ўсимликларда В. д.нинг узун-қисқалигини ҳисобга олиб, совуқ эрта тушадиган шимолий р-нларда эртапишар навлар, совуқ кеч тушадиган жанубий р-нларда кечпишар навлар экилади. В. д. ташқи шароитга ва навнинг ирсий хусусиятларига ҳам боғлиқ. Бир шароитда эртапишар деб ҳисобланган нав иккинчи бир шароитда кечпишар бўлиши мумкин. Мас., ўртача узун толали гўзаларнинг В. д. шимолий р-нларда қисқа (110—130 кун), жанубий р-нларда узун (120—150 кун) бўлади.

Вертикал зоналик — тоғли районларда иқлим, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонларнинг баландликка қараб секин-аста алмашилиши. Баландлик ошган сари температура пасаяди, ёғин миқдори ўзгаради, қор чизиги (чегараси)дан юқорида тоғларда фақат қор ва муз тўпланади. Бу ўзгаришлар тоғли районларда турли минтақаларни ажратишга имкон беради. Яна, қ. *Баландлик минтақалари*.

Вест (немисча)— ғарб. Қисқартилиб W ҳарфи билан ёзилади.

Вест-Индия (инглизча Ғарбий Ҳиндистон)— Атлантика океанида, Шимолий ва Жанубий Америка

орасида жойлашган оролларнинг умумий номи. Х. Колумб бу ерларни Ҳиндистон деб ўйлаган; кейинчалик бу ерлар Ҳиндистон эмаслиги аниқлангандан сўнг бу номга «Ғарбий» сўзи қўшилган.

Вилли-вилли — Австралияда чаңг-тўзонни кўтариб кетадиган кучли гирдоб шамол — қуюн. Марказий Австралияда тез-тез бўлиб туради.

Водий — оқар сувларнинг ювиб кетишидан вужудга келган узунасига чўзилган эгри-бугри сойлик. В. лар шаклига кўра, дара, канъон, танги, қопчиғай каби турларга бўлинади. В. ларнинг ён бағирларида террасалар бўлади. Тектоник чўкиш натижасида пайдо бўлган баъзи бир ботиқлар ҳам В. дейилади. Ўрта Осиёдаги Олай, Фарғона, В. лари, Шимолий Америкадаги Калифорния В. си ана шундай ботиқлардир. Бундай В. ларда аҳоли зич яшайди; қ. *Дарё водийси*.

Водий музлиги — тоғли ўлкалар музликларининг бир тури. Тоғ тепаси, ён бағирларидаги қор музга айланиб водийларга оқиб тушишидан ҳосил бўлади. Ўрта Осиё тоғларида кўп учрайдиган музлик тури. В. м. водий тузилиши ва музлик қиёфасига кўра оддий В. м ва мураккаб В. м. га бўлинади.

Водий шамоли — тоғли ўлкалардаги водийларда кундузи водий бўйлаб юқорига, кечаси юқоридан пастга эсадиган шамол. Кундузи сийрак атмосферадан ўтадиган қуёш нурлари тоғ ён бағирларини, тошларини тез қизитиб юбориши натижасида тоғда босимнинг шу баландликка тенг баландликдаги эркин атмосферадаги босимга нисбатан камайиб кетиши оқибатида ҳосил бўлади. Тунда тоғларда узун тўлқинли (иссиқлик) нур тарқатиш кучли бўлганлигидан ҳаво тез совиб, оғир ҳаво водий бўйлаб пастга томон оқиб тушади.

Волок (кема қатнайдиган икки дарё оралғидаги камбар жойининг қадимги русча номи)— бир дарё-

ан иккинчи дарёга қуруқлик бўй-
аб кемалар ва юклар судраб ўти-
адиган жой. В. атрофларида йи-
ик аҳоли пунктлари вужудга кел-
ан. Мас., Вишний Волочек, Воло-
оламск ва б. Кейинчалик айрим
лар ўрнида каналлар қазилган.
Мас., Вишний Волочек канали.

Вольфрам рудалари — тарки-
ида вольфрам бўлган минераллар
ирикмалари. Асосий минераллари
ольфрамит ва шеелит. Бойитиш
абрикаларида турли аралашма-
ардан тозаланиб, концентрат
50—60% ли) ҳолига келтирилади.
р. да вольфрам билан бирга кў-
инича қалай, молибден, олов, мис,
ўрғошин, рух ва б. учрайди. В. р.
онлари гранитлар кенг тарқалган
нларда кўп. Конлари: СССРда —
озогистон, Шарқий Сибирь, Ши-
олий Кавказ, ЎзССР, чет мамла-
атларда — ХХР, ҚХДР, Брази-
ия, Боливия, Португалия. Вольф-
ам юқори т-рага чидамли қотиш-
алар, лак-бўёқлар ва коррозияга
идамли материаллар олишда иш-
атилади ҳамда электротехника,
радиотехника, медицинада фойда-
анилади.

Воҳа — чўл ва чала чўлларда
ув чиқариб обод қилинган ер.
да намгарчилик кўшни р-нларга
исбатан кўп, ер ости сувлари юза
ўлиб, булоқлар чиқиб ётади. В.
ўпинча дарё, кўл, канал ва қу-
уқлардан сув ичади. Майдони
ир неча ўн км² дан бир неча ўн
инг км² га боради. Шимолий Аф-
ика, Олд Осиё ва Марказий Осиё
ўлларида машҳур В. лар бор.
СССРдаги Мурғоб, Хоразм, Бухо-
о В. лари, Фарғона водийсидаги
лар ҳам анча катта. Одатда
ларда аҳоли зич яшайди.

Гавань (голландча *гавен*) —
енгизнинг тўлқин, шамол ва оқим-
ардан тўсилган ва кемалар тура-
иган қирғоққа яқин қисми.

Габбро (итальянча) — донадор
ристалл тузилишидаги магматик
оғ жинси. Асосан дала шпати

Вулканик туф, вулкан туфи —
қ. *Туф*.

Вулканлар (латинча *вулка-
нус* — олов худоси), ёнартоғ —
ер пўстида содир бўладиган текто-
ник ҳаракатлар натижасида пайдо
бўлган ёриқ (канал)лар орқали ер
қаъридан лава, иссиқ газ, сув буғ-
лари ва б. жинслар чиқиб туриши-
дан пайдо бўлган табиий ҳосила.
В. конус шаклидаги, қалқонси-
мон, гумбазсимон тоғлар ҳосил қи-
лади. В. оғзи — кратери, таги —
магма ўчоғи ва мўрига ўхшаш тик
ўрта қисми — вулкан канали деб
аталади. В. кратеридан оқиб чиқа-
диган лава т-раси 500—1300°. Ер
шарида 600 дан ортиқ сўнмаган В.
бор. Шулардан 400 дан кўпроғи
Тинч океан соҳилидадир. СССР
да Қамчатка ва Курил ороллари-
да сўнмаган В. учрайди.

**Вулкан жўяклари, барран-
кослар** — конуссимон вулкан
тоғларида вулкан оғзидан тоғ эта-
гигача таралган чуқур жўяклар,
даралар. В. жинсларини ён бағри-
даги оқар сувлар ювиб кетишидан
вужудга келади.

Вулкан ороллари — океан ва
денгиз тубидан вулканлар отилиб
чиқишидан пайдо бўлган ороллар.
В. о. у қадар катта бўлмайди, баъ-
зан сув юзасидан анча баланд кў-
тарилиб туради ва шаклан вулкан-
га ўхшайди; В. о. кўпинча қатор
тизилган бўлади. Тинч океанда
В. о. айниқса кўп (Курил ороллари,
Гавайи ороллари ва б.).

**Вулкан тоғ жинслари, вулкани-
китлар** — вулканлар отилганда
ер юзасига оқиб чиққан магма (ла-
ва)нинг қотишидан пайдо бўлган
жинслар.

Г

(кул ранг яшил доначалар), авгит
(қора) ва шох алдамчи (қора, тўқ
яшил)дан таркиб толган. Яхши
силлиқланади. Бинокорлик ва ҳай-
калтарошликда ишлатилади. Ўзбе-
кистонда Нурота, Ҳисор, Чотқол-
Қурама тоғларидан топишган.

Газ — қ. *Енувчи газ*.

Газа — тоғларда ва тоғ олди қирларида рельефда бўртиб туртиб чиққан тоғ, тоғ тепаси, алоҳида тепа. Самарқанд, Жиззах, Сурхондарё, Қашқадарё областлари тоғли р-нларида кўп қўлланиладиган географик термин.

Газлаштириш, хўжаликни газлаштириш — халқ хўжалигида газлар (табиий газлар ва заводларда қаттиқ ёқилғидан олинадиган газлар)нинг юқори калорияли ёқилғи ва химия саноати учун қимматбаҳо хом ашё сифатида кенг ишлатилиши. Газ арзон ва қулай ёнилғи ва хом ашё бўлиб, олинадиган жойидан ишлатиладиган жойига қувурлар орқали осон етказиб бериледи. СССРда газ саноати иккинчи жаҳон уруши даврида тараққий эта бошлади. 1947 йили биринчи бор Саратов—Москва газопроводи қурилди. Ҳозир Г. СССРда кенг кўлам ёйди. Ўзинчи беш йилликда газ ишлаб чиқариш айниқса тез ўсмоқда: 1977 йили 229 млрд м³ га етди; жуда кўп йўғон газ қувурлари қурилмоқда (қ. *Газопровод*).

9-беш йиллик бошларида газ қувурларининг узунлиги 67,5 минг км эди, 1976 йил охирида эса 103,5 минг км га етди. Эндиликда мамлакатда ягона газ қувурлари системаси барпо қилинмоқда; жуда кўп йўғон (диаметри 1020, 1220, 1420 мм) қувурлар қурилмоқда.

Газопровод, газ қувури — ёнувчи газни олинадиган жойидан истеъмол қилинадиган жойигача трубалар (қувурлар) орқали олиб бориш учун қуриладиган иншоот. Мас., Жарқоқ — Бухоро — Самарқанд — Тошкент, Бухоро — Урал, Муборак — Тошкент — Фрунзе — Олмаота, Ўрта Осиё — Марказ газопроводлари қурилган.

Галактика — юз миллиарддан ортиқ юлдуз, туманликлар ва юлдузларро моддалар (чанг, газ, космик зарралар)дан иборат юлдузлар системаси. Ана шу гигант юлдузлар системаси умумий мар-

каз — Г. ядроси атрофида айланган. Қуёш ва Қуёш системасидаги барча планеталар, сон-саноксиз юлдузлар тўпламидан иборат. Сомон йўли ҳам Г. га киради. Г.нинг номи ҳам шундан олинган (Галактикос — Сомон йўли). Г.-миз диаметри шу қадар каттаки, уни ёруғлик 80 минг йилда кесиб ўтади. Бизнинг Г. дан бошқа яна миллионларча Г. лар кашф этилган. Замонавий телескоплар 3 млрд. ёруғлик йилига тенг масофадаги Г. ларни сеза олади.

Галереяли ўрмонлар — ўрмонсиз жойлар, яъни дашт, прерия, саванна ва чўллардаги дарёлар бўйлаб камбар полоса шаклида чўзилиб кетган ўрмонлар. Африка ва Жанубий Америка саванналарида оқадиган дарёлар бўйидаги тропик ўрмонлар типик Г. ў. дир. Ўрта Осиёда Г. ў. тўқайлар деб аталади.

Галофитлар (юнонча *галс* — туз, *фитон* — ўсимлик) — шўр тупроқларга мослашган ўсимликлар. Ўрта Осиёдаги шўрхок чўллар ўсимликлари — ширадошлар онласига кирувчи оқсаксовул, черкез, қорабарак, сарсазан, боялиш, чўғон, кумарчик, эбалак, қорашўра ва биюргун кабилар Г. дир.

Гамада — қ. *Ҳамада*.

Гармсел (тожикча *гарм* — иссиқ, *сел* — оқим, ҳаво оқими) — Ўрта Осиёдаги иссиқ ва қуруқ шамол. Қизилқум ва Қорақум чўлларида қизиган қуруқ ҳавонинг атрофга эсишидан ҳосил бўлиб, баҳор ва ёзда эсади. Тезлиги секундига 15—20 м. Г. эсганда ҳаво т-раси кескин кўтарилиб 40° дан ҳам ошади, нисбий намлик пасаяди (5—10%), баъзан қуюқ тўзон кўтарилади. Тупроқда нам этишмай қолганидан ўсимлик сўлийдиган ёки бутунлай қурийдиган Г. баҳоринкор экинларга айниқса катта зарар етказилади.

Гейзерлар (исландча *гейзир* — отилмоқ) — вақт-вақти билан фонтан бўлиб отилиб турадиган иссиқ булоқлар. Г. асосан сўнмаган ёки

яқинда сўнган вулкан областларида бўлади. Г. ер ости бўшлиқ ва ёриқларидан отилиб чиқади. Г. оғзидан қайноқ сув 50 м, буғ эса 150 м баландликкача отилиб чиқади. Г. бир ёки бир неча кунгача ҳаракатда бўлиши мумкин. СССРда Камчаткада кўп. Исландия, АҚШ, Янги Зеландияда ҳам Г. бор. Г. дан хоналарни иситишда, энергетика эҳтиёжлари учун фойдаланиш мумкин.

Гематит (юнонча *гематос* — қонли, қон ранг) — минерал. Таркибида 70% гача темир, бир оз марганец, титан бўлади. Кристаллари кўпинча пластинкасимон. Қизил ва пўлат рангли. Кривой-Рог ва Нижний Тагилда Г. конлари бор. Г. рудалари чўян ва пўлат олишда муҳим хом ашё ҳисобланади. Тоза кукунсимон хиллари бўёқ тайёрлашда ишлатилади.

Геноцид (юнонча *генос* — уруғ, қабила, латинча *цедо* — ўлдираман) — иркий, миллий ёки бошқа баҳоналар билан аҳолининг муайян гуруҳини қириб ташлаш. Г. эксплуататор синфларнинг энг реакцион доиралари томонидан инсониятга қарши ёвуз ният билан қилинадиган оғир жиноятлардан биридир. 2-жаҳон урушида яҳудийларнинг фашистлар томонидан қириб ташланиши; Жанубий Африка Республикасида негрларнинг ирқчилар томонидан ўлдирилиши Г. дир.

Геоботаника (юнонча *ге* — ер ва *фитон* — ўсимлик) — ер юзида ўсимлик туркумларининг қонуниятларини ўрганадиган фан. У фитосоциология, экология ва ўсимликлар географияси каби бўлимлардан иборат.

Географик детерминизм (латинча *детермино* — ҳал қиламан) — ижтимоий ҳаёт, воқеа-ҳодисалар мамлакат ёки районнинг табиий шароити ва географик ўрнига боғлиқ деб изоҳлайдиган ғайри марксистик концепция. Г. д. намояндалари фикрича, географик муҳит ёки унинг айрим элементлари ки-

шилиқ жамияти тараққиётини ҳал қилувчи кучдир. Марксизм-ленинизм Г. д. нинг ноқодир эканини исбот қилди ва ижтимоий тараққиётнинг чинакам қонуниятларини, жамият билан географик муҳит ўртасидаги муносабатни аниқлаб берди.

Географик зоналар, қуруқликдаги табиат зоналари — географик қобиқнинг географик минтақалар доирасида асосан иссиқлик билан намлик миқдори ва нисбатига қараб муайян тартибда қонуний алмашилиб борадиган асосий ландшафт қисмлари. Ер юзида рўй берадиган ҳодисалар ернинг ички кучларига ва Қуёшдан келадиган радиация миқдорига боғлиқ. Г. з. ландшафт қобиғининг энг характерли структура хусусиятидир. Г. з. нинг кескин чегаралари йўқ, улар бир-бирига аста-секин ўтиб боради. Ер шар шаклида бўлганлиги учун қуёшнинг нур энергияси бир текисда тақсимланмайди. Ернинг қуёш аτροφидида узлуксиз айланиб туриши ва Ер айланиш ўқининг орбита текислигига 66,5° огишганлиги туфайли бу нотекислик қисман камаяди. Бу омиллар Ер шарда табиий шароити бир-биридан тубдан фарқ қиладиган Г. з. ни вужудга келтиради. Қуёшнинг нур энергияси экватордан қутбларга томон турли миқдорда тушганлигидан т-ра, буғланиш ва булутлар, ёғинлар, рельеф ва шамоллар, иқлим, нураш ва тупроқ ҳосил бўлиш жараёнлари, сувлар, ўсимлик ва б. зоналар ҳосил қилган.

Шимолий ярим шарда қуйидаги зоналар бор: Арктика муз саҳролари, тундра, ўрмон-тундра, мўътадил минтақа ўрмонлари, мўътадил минтақа ўрмон-даштар, мўътадил минтақа чала чўллари, мўътадил минтақа чўллари, субтропик доимий яшил ўрмонлар ва бутазорлар, субтропик аралаш муссон ўрмонлари, субтропик ўрмон-даштар, субтропик даштар, субтропик чала чўллари, субтропик

чўллар, сернам тропик ўрмонлар, тропик сийрак ўрмонлар, қуруқ ўрмонлар ва саванналар, тропик чала чўллар, тропик чўллар, субэкваториал муссон аралаш ўрмонлари, экваториал ўрмонлар (гилея) зоналари. Жанубий ярим шарда эса булардан тундра зонаси, ўрмон-тундра зонаси, мўътадил минтақа чўллари зонаси учрамайди.

Географик зоналлик—Ер ландшафт қобилигининг асосий қонуниятларидан бири. Г. з. Ернинг шар шаклида эканлиги ва бунинг оқибатида қуёш радиациясининг ер юзида нотекис тақсимланиши, яъни экватордан қутбларга томон камайиб бориши оқибатида рўй беради. Г. з. ландшафтларининг зона ва минтақалар тарзида экватордан қутбларга томон алмашиниб, боришида намоён бўлади.

Географик карталар — ер юзаси ёки унинг бирор қисмининг белгиланган масштабда картографик проекция асосида, шартли белгилар ёрдамида сараланган (генерализация қилинган), умумлаштирилган ва кичрайтирилган тасвири. Бунда жамият ва табиатда содир бўладиган воқеа ва ҳодисаларнинг географик жойланиши, ҳолати ҳамда улар орасидаги ўзаро боғланиш кўрсатилади. Г. к. 2 гурппага бўлинади: 1) умумгеографик карталар; 2) махсус ёки тематик карталар. Умумгеографик картанинг асосий мазмунини ер юзидаги ҳамма географик объектлар ташкил қилади ва масштабга кўра: а) топографик (1:200 000 ва ундан йирик), б) обзор-топографик (1:200000 дан 1:1000000 гача) ва в) обзор (1:1000000 дан майда) карталарга бўлинади. Махсус карталарда умумгеографик ёки бошқа бир картанинг бирор элементи (элементлари) тўлиқ тасвирланади (аҳоли карталари ёки теконик, геологик карталар). Махсус карталар: а) табиий географик; геология, геофизика, геоморфология, иқлим, гидрология, тупроқ, геоботаника, зоогеография, табиий

районлаштириш карталари ва б., б) социал-иқтисодий ва тарихий: аҳоли, саноат, қ. х., транспорт, маданият, сиёсий-маъмурий ва б., в) техник планлаштириш; навигация, янги ерларни ўзлаштиришдаги лойиҳалаш каби карталардан иборат.

Географик кашфиёт — 1) бирон-бир географик объектнинг илк бор топилиши, очилиши. Мас., Американинг очилиши, Антарктиданинг очилиши, Чад кўлининг топилиши ва ҳ. к.; 2) география назариясида катта янгиликлар яратилиши, чунончи, географик қонуниятларнинг кашф қилиниши.

Географик кенглик — бирон жойнинг экватордан қанча градус узоқда эканлигини кўрсатадиган миқдор. Г. к. меридиан бўйлаб экваторнинг ҳар икки томонига қараб 0° дан 90° гача ҳисобланади ва экватордан шимолдаги кенгликлар шимолий, жанубдагилари жанубий кенглик деб аталади.

Географик комплекс, геокомплекс, геосистема, табиий территориал комплекс, ландшафт — бирон-бир конкрет терр-ядаги барча географик компонентларнинг бир бутунлиги. Бинобарин Г. к. пайдо бўлиши, ривожланиши, географик ўрни ва ҳозирги географик жараёнларнинг умумийлиги, бир бутунлиги билан ажралиб туради. Г. к. га фациядан тортиб то географик зонагача бўлган барча катта-кичик табиий комплекслар киради. Г. к. ларни регионал табиий география ёки ландшафтшунослик ўрганади, Сўнгги йилларда иқтисодий географиянинг асосий объекти бўлган территориал ишлаб чиқариш комплекслари ҳам географик комплекс (геосистема) деб қаралмоқда.

Географик компонент — географик қобик ва ландшафтларнинг асосий структуравий қисми. Географик қобик тўрт Г. к.— атмосфера, биосфера, гидросфера ва литосферанинг бир бутунлигидан иборат. Ландшафт компонентла-

рига тоғ жинслари, рельеф шакллари, ҳаво массалари, сувлар, ўсимлик ва ҳайвон туркумлари кирази. Г. к.— тармоқ табиий географик фанлар — геоморфология, иқлимшунослик, океанология, қуруқлик гидрологияси, тупроқшунослик, геоботаника, зоогеография ва б. ларнинг ўрганиш предметидир.

Географик координаталар — бирон нуқтанинг ер юзидаги ўрнини аниқлайдиган миқдорлар. Г. к. географик кенглик билан географик узунликдан таркиб топади. Меридианлар билан параллелларни тасвирлайдиган чизиқлар градус тўртини ҳосил қилади.

Географик ландшафт, ландшафт — Ер географик қобиғининг табиий тараққиёт давомида вужудга келган ва ўз табиати билан бошқа жойлардан фарқ қиладиган қисми. Кенг маънода — географик ёки табиий территориял комплекс (мас., тайга зонаси, шу зонанинг айрим провинцияси ёки р-ни, ботқоқлик терр-я ва ҳ. к.); баъзан Г. л. терминига типологик маъно ҳам берилади (тайга ландшафти, ботқоқлик ландшафти деганда ўз табиатига кўра ўхшаш, лекин бир-биридан узоқда бўлган жойлар тушунилади). Тор маънода — Г. л. келиб чиқиши ва тараққиёт тарихига кўра бир хил, геологик фундаменти бир бутун, рельефи бир типда, иқлими умумий, гидрометрик шароити, тупроқлари, биотенослари ўхшаш бўлган конкрет терр-я. Шу маънода Г. л. табиий географик районлаштириш категорияларидан бири.

Географик минтақа, географик пояс — ер юзасидаги кенглик зонал табиий географик бўлинишнинг энг йирик қисмлари. Г. м. лар бир-бирларидан иқлими б-н фарқ қилади. Г. м. нинг турли жойида намлик турлича бўлиши мумкин; бу эса Г. м. да турли географик зоналарни вужудга келтиради. Одатда Ер шарни қуйидаги Г. м. ларга бўлинади. Арктика

минтақаси, Антарктика минтақаси, субарктика минтақаси, субантарктика минтақаси, мўътадил минтақалар, субтропик минтақалар, субэкваториал минтақалар, экваториал минтақа. ЎзССР терр-яси ўртача минтақа билан субтропик минтақа орасида жойлашган.

Географик муҳит — кишилик жамиятини ўраб турган табиий шароит; ижтимоий ишлаб чиқаришнинг муайян тарихий босқичида табиатнинг жамият билан ўзаро таъсир жараёнида бўладиган қисми. Жамият ривожланиб бораган сари Г. м. доираси ўзгариб, кенгайиб боради. Жамият ривожланишининг дастлабки босқичларида кишилар асосан ҳаёт учун зарур табиий манбалар (ёввойи мева, ўт ва ҳайвонлар, унумдор тупроқ ва ҳ. к.) дан фойдаланган. Кейинчалик ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши билан табиий бойликлар (металл, ёғоч, иссиқлик манбалари ва ҳ. к.) меҳнат воситаларига айланиб, аҳамияти орта борди. Г. м. жамият тараққиётининг доимий ва зарурий шароитларидан бири, у меҳнат тақсимотига ва ишлаб чиқариш тармоқларининг жойлашишига актив таъсир кўрсатади. Ўз навбатида жамият ҳам Г. м. га таъсир кўрсатади. Жамият билан Г. м. нинг ўзаро таъсири ижтимоий тузум характерига боғлиқ. Капитализм ишлаб чиқаришига хос бўлган анархия ва рақобат табиий бойликлардан рационал фойдаланиш имкониятини бермайдиган, табиатга йиртқичларча муносабатда бўлишга, табиий бойликларни нест-нобуд қилишга олиб келади. Социалистик жамият табиатдан планли тарзда, халқ мақсадлари ва эҳтиёжларига монанд фойдаланиш имкониятини беради.

Географик прогноз — географиядаги энг янги йўналишлардан бири. Г. п. нинг мақсади табиий шароит, аҳоли ва хўжаликнинг ўзаро таъсирида географик комплекслар (геосистемалар)нинг келгусидаги ўзгаришларини тадқиқ

қилиш ва олдиндан айтиб беришдан, яъни прогноз қилишдан иборат. Шунга биноан, географик прогноз табиий географик (табиий шаронти прогноз қилиш) демо-географик (аҳолини прогноз қилиш) ва иқтисодий-географик прогноз (халқ хўжалигининг ривожланишини прогноз қилиш) дан иборат. Г. п. бир қанча илмий принципларга асосланади. Булардан энг муҳимлари: тарихий принцип, бошланғич ҳодиса ва жараёнларни ўрганиш принципи, таққослаш принципи, барқарорлик (турғунлик) принципи, прогнознинг узлуксизлиги принципи, экспертлар баҳоси принципи ва ҳ. к.

Географик секторлар — географик минтақаларнинг Антарктидадан бошқа барча материкларда атмосфера циркуляцияси ва намлик айланиши таъсирида уч қисмга: ғарбий ва шарқий океан бўйи қисмларига ҳамда марказий — материк ичкарасидаги қисмга бўлиниши. Материкларнинг денгиз бўйи секторида ўрмон ландшафтлари устун турса, материк ичкарасидаги қисмларида қуруқ континентал иқлим устун туради. Баъзи географлар (чунончи, Ф. Н. Мильков) Г. с. ларни зоналик спектрлари деб ҳам атайдилар.

Географик тадқиқот методлари — география фанларининг ўз предметларини ўрганиш усуллари. Географиянинг энг асосий ва ўзига хос тадқиқот методи географик таққослаш методидир. Географик таққослаш методи геосистемалар ва айрим компонентлар ҳамда халқ хўжалиги тармоқларини ҳам тарихий жиҳатдан (замонда), яъни пайдо бўлиши ва ривожланиши жиҳатидан, ҳам территориал тарқалиши жиҳатидан (маконда), ҳам сифат жиҳатидан, ҳам миқдор жиҳатидан қиёслашни тақозо этади. Бевосита далада ўтказиладиган табиий географик тадқиқот методлари экспедиция методи ва стационар методдан иборат. Узоқдан туриб (дистанцион) кузатиш

методларидан аэрокосмик методлар тобора кенг фойдаланилмоқда. Табиий географияда геохимия, геофизика ва экология методлари ҳам қўлланилмоқда.

Иқтисодий географияда статистик маълумотларни таҳлил қилиш, баланс, иқтисодий-географик ҳодисаларни бевосита кузатиш методлари жадал ривожланмоқда. Географик тадқиқотларда картография методи айниқса катта аҳамиятга эга. Сўнгги йилларда математик методларга эътибор кучаймоқда.

Географик узунлик — географик координаталардан бири. Ер юзасидаги бир нуқтадан ўтказилган меридиан текислиги билан шартли қабул қилинган бошланғич меридиан текислиги орасидаги бурчак. Г. у. бошланғич (бош) меридиандан шарқ ва ғарб томонларга 180° гача ўзгаради. Ғарб томондагиси ғарбий узунлик, шарқ томондагиси шарқий узунлик дейилади. Ғарбдаги узунлик манфий (—), шарқдаги узунлик мусбат (+) белгилар билан кўрсатилади. Мас., Самарқанднинг географик узунлиги $+67^\circ$.

Географик фазо — пастда Мохоровичич юзасидан (яъни ер пўстининг пастки чегарасидан) юқорида Ер магнит майдонининг юқори чегарасигача (бу чегара Ер радиусидан 10 баравардан ортиқ балиддан ўтади) бўлган оралиқдаги табиий система. Бу тушунчани М. М. Ермолаев асослаб берган ва фанга киритган. Г. ф. тўрт бўлимдан иборат: булар яқин космос, юқори атмосфера, географик қобик ва ер пўстининг таг қатлами. Г. ф. тушунчаси географик қобикнинг фазодаги ўрни ва ролини аниқлашга имкон беради.

Географик қобик, л а н д ш а ф т қ о б и қ и — Ернинг литосфера, гидросфера, атмосфера ва биосфералар ўзаро туташадиган ҳамда бир-бирига таъсир этадиган қисми. Г. қ. нинг таркиби ва тузилиши жуда мураккаб. Г. қ. нинг

юқориги чегараси ҳам, пастки чегараси ҳам шартлидир. Г. қ. бутун гидросферани, ер пўстининг юқори қисмини, атмосферанинг қуйи қисмини (25—30 км қалинликдаги қатламни) ўз ичига олади. Г. қ. нинг энг қалин қисми 40 км га яқин.

Географик қутблар (Шимолӣ қутб ва Жанубий қутб)— Ер айланишидан ҳосил бўлган ҳаёлий ўқнинг Ер юзаси билан кесишган математик нуқталари. Г. қ. да ер меридианларининг ҳаммаси туташади. Унда одатдаги дунё томонлари йўқ, кун ва тун алмашибди. У ерда қуёш ярим йил чиқмайди ва ярим йил ботмайди (қ. *Қутб туни* ва *Қутб кун*). Ер шакли шарга деярли ўхшаш бўлганидан қутбларга қуёш нури ётиқ тушади, натижада Г. қ. атрофида жуда кенг майдоннинг иқлими совуқ бўлади. Шимолӣ Г. қ. Шимолӣ Муз океанининг муз билан қопланган суви устида жойлашган. Шимолӣ Г. қ. га биринчи бўлиб америкалик қутбунос Р. Пири (1909 йил 6 апрель) етиб борган. Жанубий Г. қ. Антарктида материгининг Тинч океан соҳилига яқин муз қоплами устидадир, биринчи бўлиб унга норвегиялик тадқиқотчи Р. Амундсен (1911 йил 14 декабрь) борган.

География (юнонча *ге* — ер, *графо* — тасвирлайман)— Ер юзининг табиати ва ҳўжалигини ўрганадиган фанлар мажмуи. Антик дунё олимлари ер юзасининг манзарасини Г. сўзи билан ифодалаганлар. Г. терминини дастлаб Эратосфен (милoddан аввал 276—194 йилларда) ишлатган. Ўрта Осиёда 9—10-асрлардан бошлаб Г. сўзи маъносида «сурати арз», «етти иқлим», «Китоби мамолик ва масофалар китоби») иборалари қўлланилган. 19-асрда ва 20-а. бошларида ўзбек тилида Г. «Жуғрофия» шаклида ёзилган. 1940 йиллардан Г. шакли тарқалди. Ҳозирги даврда «Г». ўрнига «Г. фанлари системаси» иборасини қўллаш илмий жиҳатдан тўғрироқдир.

Сўнгги йилларда Г. географик комплекслар ҳақидаги фандир деган тасаввур олға сурилмоқда. Табиий территориал комплекслар ва территориал ишлаб чиқариш комплекслари Г. нинг энг муҳим фундаментал тушунчаларидир. Уларни ҳар томонлама тадқиқ қилиш Г. нинг моҳиятини ташкил этади.

Ҳозирги замон географияси географик фанларини бутун бир системасидан иборат. Г.: 1) табиий ёки табиий географик фанлар (қ. *Табиий география*), 2) ижтимоий географик фанлар — география тарихи ва географиянинг тармоқлари тарихи, иқтисодий географик фанлардан (қ. *Иқтисодий география*) ҳамда 3) картографиядан ташкил топган. Ҳарбий Г., медицина Г. си, ўлкашунослик, туризм, Г. ўқитиш методикаси ҳам Г. фанлари системасига киради. Кейинги йилларда кoinоти ўрганиш ривожланиши билан селенография (Ой Г. си), космос ершунослиги каби соҳалар вужудга келди. Ер сунъий йўлдошларидан туриб ер юзасининг суратини олиш ва картасини чизиш усуллари ҳам яратилди.

Фан-техника юксак даражада тараққий этган ҳозирги даврда совет Г. сининг ижтимоий роли янада ортиб, у конструктив географияга айланди. Конструктив географиянинг энг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: ривожланган социалистик жамиятнинг атроф муҳитга бўлган таъсирини ўрганиш ва прогноз қилиш; табиий ресурсларни, айниқса уларнинг янги турларини тобора тез суръатлар билан аниқлаш, уларни баҳолаш, улардан фойдаланиш йўллари тадқиқ қилиш; ишлаб чиқариш ва аҳоли пунктларини оқилона ривожлантириш, жойлаштириш ҳамда территориал ташкил қилиш масалаларини тадқиқ этиш; ҳозирги замон ва келажак техника воситалари ёрдамида табиий территориал комплексларни тубдан оқилона

[illegible]

Геокомплекс, геосистема — қ. Географик комплекс, Биокриология, музлоқшу.

ма — қ. **Геология**, музложу-
нослик — ер пўсти (литосфе-
ра)нинг музлаган қатлами — кри-
олитозона ҳақидаги фан. Г. до-
рий музлаб ётган грунт ва туپ-
ноқларнинг вужудга келиши, ри-
вожланиши, тарқалиши ҳамда
табиатдаги ва ҳўжаликдаги аҳа-
мийлиги урганади. Совет геологи-
яси фанининг асосчиси —
М. И. Сумгин.

Геологик кесим, геологик
профиль — ер пўстидаги тар-
киби ва ёши турлича бўлган
жинслар, синиқлар ва бурмалар-
нинг вертикал текисликка туши-
рилган тасвири.

Геологик ҳавза — геологик тузилиши бир хил бўлган территорияда тўпланган фойдали қазилма конлари. Мас., Тунгуска тошкўмир

Геология (юнонча *ge* — ер, *logos* — фан) — Ернинг таркиби, ички тузилishi, тарихий ривожланиш қонуниятлари, чўкинди ва магматик жинслар билан боғлиқ бўлган конлар ва ер ости сувлари рининг пайдо бўлиши, шунингдек, ерда бўладиган турли геологик жараёнларни ўрганадиган фан. Яқин йилларгача Г. фақат фойдаланарли қазилмаларни излаш билан шуғулланган бўлса, ҳозир геологик хулосаларсиз йирик саноат иншоотлари — 3-д, ф-ка, т. й., гидро-станция ва узкан сув омборларини қуриш мумкин эмас. Ер пўстидаги жараёнлар уни ташкил этувчи моддаларнинг бир-бири билан реакцияга киришиши натижасида со-дир бўлиб, ер юзасида zilзилалар, вулканлар, бурмаланиш жараён-лари тарзида намоён бўлади. Г. фани бир-бирига боғлиқ бир неча соҳалардан — петрография, литология, минералогия, кристаллография, геохимия, металлогения, гидрогеология, геоморфология, динамик геология, инженерлик геологияси, геотектоника, вулканология, геофизика, сейсмология, тарихий геология, стратиграфия, палеонтология ва амалий геологиядан иборат.

Геоморфология (юнонча *ге* — *ер, морфе* — шакл, *логос* — фан) — Ер шарининг рельеф шакллари ҳақидаги фан. Г. рельеф шаклларининг пайдо бўлиши, ривожланиши, территориал тақсимланиши ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Г. география фанлари системасига киради, chunki унда рельеф шакллари география комплексининг тарихий қисми — компоненти сифатида ўрганилади. Совет геоморфологиясининг ривожланишига А. А. Борзов, В. А. Обручев, К. К. Марков ва И. С. Шучкин жуда катта ҳисса қўшдилар. Академик И. П. Герасимовнинг *морфоструктура ва морфоскульптура* ҳақидаги назарияси Г. нинг

ҳозирги тараққиётида катта роль ўйнамоқда.

Геополитика — капиталистик давлатларнинг босқинчилик сиёсатини табиий шароит ва ирқий хусусиятлар билан изоҳлашга уринувчи, хас-пўшлашга қаратилган сохта сиёсий назария.

Геосинклинал — ер пўстининг жадал чўкаётган ва денгиздан иборат бўлиб, чўкинди ҳамда вулканик жинслар тўпланаётган узун чўзилган қисмлари. Г. лар уч типга бўлинади: материк чеккаларидаги Г. (Шарқий Осиё Г. и), материк ўртасидаги Г. (Ўрта денгиз Г. и) ва океанлар орасидаги Г. лар (Индонезия Г.) Г. лар минглаб км гача чўзилган бўлади, кенлиги эса юзлаб км га, кўпи билан минг км га етади. Г. ларнинг ривожланиши босқичли бўлади. Ўзоқ вақт давом этадиган чўкинди тўпланиши босқичидан кейин тоғлар пайдо бўлиши босқичи бўлади. Сўнгра тоғли ўлка емирила бориб, охири *платформаларга* айланади.

Геосистема — география фанининг асосий илмий тадқиқот объекти. Г. га фациадан тортиб то географик қобикқача бўлган барча табиий географик бирликлар, шунингдек, иқтисодий географиянинг асосий тадқиқот объекти: турли катта-кичикликдаги территориал ишлаб чиқариш комплекслари киради. Г. нинг синоними — географик комплекс.

Геосфералар (юнонча *ге* — ер ва *сфера* — шар) — географик қобикқанинг айрим қисмлари, яъни: атмосфера, биосфера, гидросфера, ва литосфера (ер пўстининг умумлашма номи). Бу тўртала геосфера бир бутун географик қобикқни ҳосил қилади. Географик қобикқнинг бир бутунлиги геосфералар ўртасидаги узлуксиз модда ва энергия алмашинуви орқали амалга ошади.

Геотектоника — ер пўстида рўй берадиган ҳаракатларни ва тоғ жинсларининг ётиш ҳолатларини ўрганувчи фан; қ. *Тектоника*.

Геотектура — Ер шарининг энг катта рельеф шакллари. Г. га материклар, океан ботиқлари, энг катта тоғ системалари (мас., Анд, Тяньшань Помир-Олай, Ҳимолай каби тоғ системалари), ясси тоғликлар (мас., Ўрта Сибирь ясси тоғлиги) ва текислик ўлкалари киради. Терминни фанга 1946 йилда академик И. П. Герасимов киритган.

Геотермик босқич — Ер пўстидаги тоғ жинслари температураси 1° ортишига тўғри келадиган чуқурлик. Г. б. ўрта ҳисобда $30-40$ м га тенг бўлиб, кристалли жинсларда бу миқдор $120-200$ м га етади.

Геотермик градиент (юнонча *ге* — ер ва *терме* — иссиқлик, латинча *градиентс* — қадамловчи) — ер остига тик тушилганда ҳар 100 м чуқурликда т-ранинг қанча ошиб боришини кўрсатадиган миқдор. Ўрта ҳисобда 3° га тенг. Г. г. ер ости қатламларини тадқиқ қилишда катта роль ўйнайди.

Геофизика — Ернинг физик хоссаларини ва ер пўстида, сув ва атмосферада содир бўладиган жараёнларни ўрганадиган фанлар мажмуи. Оғирлик кучи, атмосфера, ернинг зичлиги, ички тузилиши ва радиоактивлиги, ер магнетизми ва зилзила ҳақидаги таълимотлар Г. таркибига киради. Г. учта катта тармоққа бўлинади: ер физикаси, гидрофизика, атмосфера физикаси. Бу бўлимларнинг ҳар бири яна бир неча бўлимчаларга ажралади. Мас., атмосфера физикаси бўлими умумий метеорология, динамик метеорология, синоптик метеорология, авиация метеорологияси, агрометеорология, иқлимшунослик каби соҳаларга бўлинади. Геофизик тадқиқотлар фойдали қазилмалар топишда, зилзиладан муҳофаза қилинишда, ракета техникаси тараққиётида, об-ҳавони олдиндан айтиб беришда, радио эшиттириш ишларида катта аҳамията эга.

Геохимик ландшафт — ер юзасида химиявий элементлар ва

бирикмаларнинг миграцияси (ҳаракати) хусусиятларига қараб ажратиладиган ландшафт. Ҳар бир Г. л. табиатда элемент ва бирикмаларнинг ўзига хос ҳаракати типини ҳамда ўзига хос модда ва энергия алмашинуви типини эга. Г. б. ҳақидаги таълимот асосчиси академик Б. Б. Полиновдир.

Геохимия — Ернинг химиявий таркиби, химиявий элементларнинг пайдо бўлиши, тарқалиши ва бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриши қонуниятларини ўрганадиган фан. Г. геология фанининг бир қисмидир.

Химиявий элементларнинг ер пўстидаги турли таркибли тоғ жинсларида тарқалиши ер шарининг ўртача химиявий таркибидан катта фарқ қилади. Тоғ жинсларидаги химиявий элементларнинг ўртача миқдори (кларк)ни аниқлаш, ер ости фойдали қазилмаларини излаб топишда катта аҳамиятга эга.

Гелиоцентрик система — қ. *Қуёш системаси*.

Геоцентрик система — дунёнинг маркази Ер, бошқа ҳамма осмон jismlari Ер атрофида ҳаракатланади деган қадимги дунёқараш. 16-асрдан Г. с. ўрнини, гелиоцентрик система олди (қ. *Қуёш системаси*).

Герцин бурмаланиши — палеозой эрасининг иккинчи яридаги тоғ пайдо бўлиш босқичи. Г. б. девон даврида бошланиб, триас даврининг ўрталаригача давом этган. Г. б. да катта майдондаги геосинклиналлар бурмали тоғларга айланган. СССР да Урал Тяншаннинг катта қисми, Фарбий (Рудали) Олтой ва бошқалар герцин босқичида бурмаланган тоғлардир. Фарбий Сибирь ва Турон плиталарининг замини ҳам Г. б. босқичида бурмаланган.

Гетеротроф организмлар (юнонча *гетерос* — бошқа ва *трофе* — озиқ) — ҳаёти учун зарур органик бирикмаларни минерал моддалардан синтез қилмай, тайёр

органик моддалар билан озиқланадиган организмлар. Айрим юксак ўсимликлар, замбуруғлар, кўпчилик микроорганизмлар, ҳамма ҳайвонлар ва одам Г. о. га киради.

Гигрометр — ҳаводаги сув буғининг миқдорини аниқлайдиган асбоб. Тузилиши ва ишлаш принципи жиҳатидан абсолют, конденсацион, қилли, психрометрик ва электр Г. ларга бўлинади. Энг кўп ишлатиладиган қилли Г. ёғсизланган қил ҳаво намлигининг ўзгариши натижасида узаяди ёки қисқаради. Унинг шкаласи даражаларга бўлинган.

Гигроскопик сув — тоғ жинслари зарраларининг юзасини юпқа парда ҳолатида ўраб турувчи бир молекулали сув. Г. с. тоғ жинслари зарралари юзасида молекуляр ва электр кучлар ёрдамида ушланиб туриб, бир жойдан иккинчи жойга буг ҳолатида ҳаракат қилади.

Гидрогеография — гидрологиянинг қуруқликдаги сувларни географик комплексларининг компоненти сифатида қараб, уларни бошқа компонентлар (иқлим, тоғ жинслари, рельеф, тупроқлар, ўсимлик қоплами) билан боғлаб ўрганувчи йўналиши. Г. да қуруқликдаги сувларнинг барча хил сув ресурслари — ер усти ва ер ости сувлари, тупроқ намлиги, ёғинлар, музликлар билан боғлиқлиги ҳам ўрганилади.

Гидрогеология — геология ва гидрологиянинг бир тармоғи бўлиб, ер ости сувларининг пайдо бўлиш манбан, таркиби, хоссалари, ҳаракати ва тарқалиш қонуниятлари, ер бетига оқиб чиқиш шароити ҳамда аҳамиятини ўрганади. Гидрогеологик маълумотлар саноат, аҳоли пунктлари ва курортларни сув билан таъминлашда, фойдали қазилма конларини ишга солишда муҳим аҳамиятга эга.

Гидрограф — сув сарфининг маълум давр ичида ўзгаришини ифодаловчи график. Мас., дарё Г. и., асосан, баҳорги ёки ёзги тў-

лин сув даври учун, бир йилга тузилади. Баҳорги ёки ёзги тулин сув даврининг бошланиш ва тамом бўлиш кунларини, сув сарфи максимуми, минимуми ва б. ни Г. асосида аниқлаш мумкин.

Гидрография (юнонча *гидро* — сув, *графо* — ёзма) — 1) гидрология фанининг бир қисми, қуруқликдаги сувлар (дарё, кўл, ботқоқликлар)ни ўрганади; 2) денгиз ва океанларда кема қатнови хавфсизлигини таъминлаш соҳасида қилинадиган ишлар мажмуи; 3) денгиз, дарё, кўлларни картага тушириш ва уларнинг кема қатнови учун қанчалик яроқли эканини тасвирлаб ёзиш (лоция); 4) бирор терр-ядаги дарёлар ҳамда вақтинча оқар сувлар, кўллар ва ботқоқлар йиғиндиси.

Гидролакколит, кўпчима дўнг (юнонча *гидро* — сув, *лаккос* — чуқурлик ва *литос* — тош) — ер остидаги музликлар ҳажмининг кенгайиши натижасида юзага келадиган тепалик. Г. гумбаз шаклида, баландлиги 30 м ва ундан кўп; кенглиги 200 м га боради. Марказий қисми музлик ёки музлаган жинслардан, устки қисми ҳар хил таркибли жинслар йиғиндисидан иборат бўлади. Г. Якутия ва Забайкальеда кўп учрайди.

Гидрология (юнонча *гидро* — сув, *логос* — фан) — гидросферадаги табиий сувларни ўрганувчи фан. Ўрганиш объектига қараб икки тармоққа — океан ва денгизлар Г. си ва қуруқлик Г. сига бўлинади. Қуруқлик Г. си яна дарёлар Г. си, кўлшунослик, ботқоқлик Г. си ва музликлар Г. сига бўлинади. Бу ҳар бир тармоқда гидрологик объектларнинг сув режими, сув баланси, сув динамикаси, сув таги ҳудисалари, иссиқлик жараёнлари, сувнинг ҳолати, химиявий ва биологик жараёнлар ўрганилади. Сув объектларидаги гидрологик процесслар муайян географик шароитда, географик комплекс компонентларининг ўзаро таъсири натижаси сифатида рўй беради. Шу

сабабли Г. географик фанлар системасига кирази ва геология, геофизика, геохимия, биология фанлари билан чамбарчас боғлиқ. Г. стационар, экспедицион кузатиш, далада ва лабораторияда экспериментлар ўтказиш, математик статистика методларидан кенг фойдаланади.

Гидроморф тупроқ ҳосил бўлиш процесси — ёғинлардан ташқари қўшимча сув манбалари — оқар сувлар, грунт сувлари ва ботқоқлик сувлари иштирокида тупроқ ҳосил бўлиш процесси. Бу процессда қўшимча намлик (сув) миқдорига қараб ё ярим гидроморф тупроқлар (ўтлоқи қора тупроқлар, ботқоқланган подзол тупроқлар ва б.) ёки типик гидроморф тупроқлар (ботқоқлик тупроқлари, шўрхоқлар ва б.) ҳосил бўлади. Биобарин, гидроморф тупроқлар, одатда, қуритишни талаб этади.

Гидроресурслар — дарёлар ва шаршараларнинг баланддан тушувчи суви кучида мужассамлашган энергия запаслари. Г. нинг запаслари тугаб қолмайди, яъни ёғин-сочин ҳисобига тикланиб туради. Г. запаси жиҳатидан СССР биринчи ўринда туради; сўнгра ХХР, АҚШ ва Канада келади. СССР дарёларида гидроресурсларга энг бойлари Енисей, Ангара ва Ўрта Осиёдаги тоғ дарёлари-дир. Г. «оқ кўмир» деб ҳам аталади.

Гидросфера (юнонча *гидро* — сув ва *сфера* — шар) — ер шарининг океан ва денгизлар, дарё ва кўллар, қор ва музликлар, атмосферадаги сувлар ва ер ости сувларидан иборат сув қобиғи. Г. нинг умумий ҳажми 1 460 000 минг км³, шундан:

Дунё океани	1370 323 минг км ³
Ер ости сувлари	61400 —»—
Музликлар	24000 —»—
Кўллар	750 —»—
Тупроқ сувлари	75 —»—
Атмосферадаги сувлар	12,7 —»—
Дарё сувлари	1,2 —»—

Гидротермик коэффициент — Совет иқлимшуноси Г. Т. Селянинов томонидан территориянинг намлик билан таъминланганлик даражасини ифодалаш учун тавсия қилинган кўрсаткич. Г. к. форму-

$$\text{ласи } K = \frac{10R}{Et} \text{ бўлиб, буида } K —$$

гидротермик коэффициент; R — йил давомидаги 10° дан юқори температурали даврдаги ёғинлар миқдори (мм ҳисобида); Et — худди шу даврдаги температуралар йиғиндиси (градус ҳисобида). Г. к. ландшафт зоналари чегарасини миқдорий ифодаловчи муҳим кўрсаткичдир. Мас., Россия текислигида Г. к. 1 га тенг ($K=1$) жойларни туташтирувчи чизик дашт зонасининг шимолий чегарасига, Г. к. 0,5 га тенг ($K=0,5$) жойларни туташтирувчи чизик эса — чала чўлларнинг шимолий чегарасига тўғри келади.

Гидроузел — бир неча вазифани бажарувчи гидроиншоотлар мажмуи. Энергетика, транспорт, сув олиш мақсадларида фойдаланиладиган хиллари бўлади. Г. таркибига тўғон, электр станция, кемалар қатнайдиغان шлюз, сув олиш, балиқ ўтказиш иншоотлари ва б. кириди. Мас., Чорвоқ, Фарҳод, Қайроққум Г. лари айни вақтда энергетика, ирригация ва тошқинга қарши кураш вазифаларини бажаради.

Гидроэнергетика ресурслари — қ. *Гидроресурслар*.

Гил — чўкинди жинс. Каолинит, монтмориллонит ва гидрослюда минералларидан иборат. А. Е. Фереманинг ҳисобига кўра, Г. ер пўстининг 80% ини, оғирлигининг эса 4% ини ташкил этади. Г. тупроқ пайдо бўлиши ва унумдорлигида катта роль ўйнайди. Г. 0,01 мм ва ундан кичик гил минераллари зарраларидан иборат, ёпишқоқ-чўзилувчан, сув билан аралашганда хамирсмон массага айланади, куйдирилганда тошдек қотади. Г. босим таъсирида ўзгариб, гилли сланец ва аргиллитга

айланади. Г. нинг бошқа турларига гилмоя ва лёсслар кириди. Гилмоя халқ ҳўжалигида кенг қўлланилади. Минералогик, гранулометрик ва химиявий таркиби, структураси, ион алмашиниш хоссалари ундан кенг фойдаланишга имкон беради. Каолинитли Г. лардан алюминий олинади ва оловга чидамли маҳсулотлар, чинни ва фаянс буюмлар ишланади. Гидрослюдали Г. лар қ. х. да ишлатилади. Монтмориллонитли Г. лар саноат ва қ. х. да адсорбент катализатор родини ўйнайди. Каолинитли Г. лар Ангренда, Марказий Қизилқумда, Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғларида, монтмориллонитли Г. лар Азкамар, Чимён, Қақайди ва Марказий Қизилқумда кенг тарқалган.

Гилвата — денгиз ва океан тубларида вулкан куллари ҳамда сув оқизиб келган гилларнинг ишқорли муҳитда ўзгаришидан ҳосил бўлган гил. Табиатда оқ, яшил, кул ранг, қўнғир ва бошқа рангларда учрайди. Юмшоқ, ёғли, силлиқ бўлиб, қизитилса тошга айланади. Сувда бўктирилса, ҳажми 2—15 баробар ортади. Г. тоғ ёғи, кўкширам, гилмоя, созкесак, тошсовун деб ҳам аталади.

Гилли сланец — гилларнинг ер пўстида босим таъсирида сиқилишидан пайдо бўладиган метаморфик тоғ жинси. Г. с. қатланиб ажралиш хосасига эга. Сувда ивимайди, гилга нисбатан қаттиқ. Қора-кул ранг, гоҳо яшил рангда учрайди. Г. с. дан қурилишда, қалам ишлаб чиқаришда, қ.х.да ўғит сифатида фойдаланилади.

Гилли чўллар — чўл типларидан бири. Денгиз, кўл, дарё ва пролювиал гил ётқиқиқларида вужудга келади. Тупроқлари бўз тупроқ (қўнғир бўз, оч қўнғир тусли), камроқ шўр бўз тупроқлардан иборат. Ўсимликлари орасида турли хил шувоқ, шўра кўпроқ учрайди. Ҳайвонлардан жайрон, сайғоқ, юмронқозиқ ва судралувчилар яшайди. Тақирлар ҳам чўлларнинг шу типига кириди.

Гилмоя — гил турларидан бири; қ. *Гилаата*.

Гиперурбанизация (юнонча *гипер* — ўта) — шаҳар агломерацияларининг бир-бирларига қўшилиб, мегалополислар ҳосил қилиши (қ. *Агломерация*, *Мегалополис*, *Урбанизация*).

Гипоцентр (юнонча *гипо* — остида ва латинча *центрум* — марказ), ўчоқ, марказ — зилзила маркази. Зилзиланинг бошланғич силкиниши Г. дан тарқалади. Г. кўпинча 0 дан 100 км чуқурликда, баъзан, ҳатто 300 км дан 700 км чуқурликда бўлади.

Гипсли чўллар — чўл типларидан бири. Ўрта Осиёнинг шимолий қисмидаги супасимон қирларда, тоғ олди текисликларида учрайди. Тупроғи гипсли бўз тупроқ. Тупроқ юзаси карбонатли бўлиб, тагида қалин гипс қатлами бўлади. Шувоқ-шўра ўсимликлари сийрак ўсади. СССР дан ташқарида Ҳорижий Осиёда, Шимолий ва Жанубий Африкада, Шимолий Америкада, Австралияда бор.

Гирдинбод — қуюн, айланма шамол, циклон.

Гирдоб — денгиз, дарё, анҳор, канал ва ҳ. к. лар сувининг юза қисмида содир бўладиган айланма ҳаракат. Г. кўпинча икки йўналишдаги оқимлар туташган жойда рўй беради. Г. дарё, канал, ариқларнинг ўзан шаклига, ўзан таги рельефига боғлиқ ҳолда ҳам ҳосил бўлади.

Гирло — Қора ва Азов денгизларига қуйилувчи дарёларнинг тармоқлари. Мас., Килия Г. си, Сула Г. си, Георгий Г. си ва б.

Глаубер тузи (немис олим Глаубер номидан), мирабилит — минерал. Майда игнасимон кристалл ҳолида учрайди. Рангсиз, шаффоф, шишасимон ялтироқ, солиштирма оғирлиги 1,48. Мазаси тахир, шўр. Қорабўғоз-Гўл қўлтиги Г. т. нинг дунёда энг катта кони ҳисобланади. Каспий денгизининг шимолий соҳилида, Қозоғистонда, Кавказда, АҚШ, Мексика,

Аргентинада конлари бор. Г. т. сода тайёрлашда, шиша, бўёқ саноатида ва медицинада ишлатилади.

Глей — тупроқ кесмасининг кўкиш-сарғиш рангдаги структурасиз зич горизонти. Ер юзасида сув йиғилиб қолишдан тупроқнинг ўта намланиши натижасида ҳосил бўлади. Тундра ва бошқа ботқоқ ерлар учун характерлидир.

Глетчер (немисча *глетчер* — муз) — тоғларда қор чизигидан баландда кўп йиллар давомида тўпланиб қолган муз (қ. *Музлик*).

Глинозём, гилтупроқ — алюминий оксиди. Алюминий рудаларини химиявий йўл билан ишлаш натижасида ҳосил бўлади. Ундан электролиз йўли билан алюминий олинади.

Глинт (датчан тилида *клинт* — жарлик) — Фин қўлтигининг жанубий қирғоғи бўйлаб чўзилган жарлик; баландлиги Фин қўлтиғи суви сатҳидан 60 м гача етади. Г. бу ерларда оҳақтошларнинг ер юзасига қилиб қолишдан ҳосил бўлган.

Глобус (латинча *глобус* — шар) — Ер шарининг модели, кичик нусхаси. Г. бутун ер юзасини, унинг геометрик контурлари ўхшашлигини ва майдонлар нисбатини сақлаган ҳолда тасвирлайди.

Гляциология (латинча *глаго* — муз ва юнонча *логос* — фан) — музликларнинг пайдо бўлиши, тарққиёти, хусусияти, атрофдаги муҳит билан ўзаро муносабати ва уларнинг амалий аҳамияти ҳақидаги фан.

Гнейс — кўп тарқалган метаморфик тоғ жинси. Ранги оқиш, кул ранг, яшилсимон. Структураси сланецсимон қат-қат. Г. таркибиде кварц, дала шпати, биотит, слюда бўлади.

Гномон — қадимий астрономик асбоб. Текис майдонга ўрнатилган тик устунча. Г. соясининг узунлиги ва йўналишига қараб Қуёшнинг горизонтдан баландлигини ва азимутини аниқлаш мум-

кин. Ҳозир қуёш соати сифатида қўлланилади.

Горизонт (юнонча *горизо* — чеклайман), уфқ — ер юзасининг очик, текис ерда (мас., денгизда) атрофимизда кўринган бир қисми. Г. доира шаклида бўлиб, кузатувчи шу доиранинг марказида туради. Баландага кўтарилган сари Г. кенгая боради: ўрта бўйли одам текис жойда тахминан 4,5 км гача текис жойда кўради, 10 м баландлик-масофани кўради, 100 м баландликдан дан 11,3 км, 1000 м баландликдан 35,7 км, 10000 м баландликдан 271 км 121 км, 5 км баландликдан кўринади. Ер билан масофагача кўринади. Ер билан осмон бир-бирига тегиб тургандай кўринган чизик **горизонт** чизиги дейилади.

Горизонт томонлари — горизонтнинг тўртта асосий — шимол, жануб, шарқ, ғарб томонлари.

Горизонт чизиги — қ. **Горизонт**.

Горизонталлар, **изогипслар** (юнонча *изос* — тенг ва *гипсос* — баландлик) — географик картада денгиз сатҳидан бир хил баландликдаги нуқталарни бирлаштирадиган чизиклар. Г. ер юзасининг рельефи тўғрисида тасаввур беради.

Горст (немисча *горст* — тепалик) — ер пўстининг узилмалар билан ажралиб, кўтарилган қисми.

ГОЭЛРО — электрлаштириш асосида Советлар республикаси халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантиришнинг биринчи перспектив плани. В. И. Ленин кўрсатмаси билан 1920 йилда тузилди.

ГОЭЛРО плани моҳият эътибори билан социалистик жамият пойдеворини қуриш плани эди. Умумий қуввати 1,5 млн. кВт. га тенг 20 та иссиқлик электр станцияси қуриш, 15 йил мобайнида барча район электр станциялари қувватини 1750 минг кВт. га етказиш кўзда тутилган эди. Йиллик электр энергияси ишлаб чиқариши 8,8 млрд. кВт-с га етказиш мўлжалланди (1913 йил 1,9 млрд.

кВт-с эди); ГОЭЛРО плани асосан 1931 йил бажарилди.

Грабен (немисча *грабен* — чуқурлик) — ер пўстининг узилмалар билан ажралиб чўккан қисми. Г. ботиқ шаклида бўлади. Баъзан Г. лар ўрнида кўллар пайдо бўлади (Иссиқкўл).

Градус (латинча *градус* — қадам, босқич), даража — 1) бурчак ўлчов бирлиги; айлананинг $\frac{1}{360}$ улушига тенг. Г. ° белги билан белгиланади.

Градус тўри — географик карта ёки глобусларда меридианлар билан параллелларнинг кесишишидан пайдо бўлган тўр. Г. т. ер шаридаги ҳар қандай нуқтанинг ўрнини аниқлашга имкон беради.

Гранит (латинча *гранум* — дона) — отқинди тоғ жинси. Г. ер пўстининг чуқур қисмида, магманинг бутунлай кристалланишидан ҳосил бўлади. Г. таркибида кварц, калийли дала шпати, плагиоклаз биотит ва қисман амфибол бўлади. Г. иморат деворларини безаш, пойдевор, зинапоялар ясашда, ҳайкалтарошликда ишлатилади.

Графит (юнонча *графу* — ёзаман) — минерал, ер пўстида учрайдиган соф углероднинг бир кўриниши. Ранги қора ва тўқ кул ранг, металлсимон ялтироқ. Қонлари СССР да Урал, Украина Сибирь, Ўзбекистонда Г. Тошқазганда топилади; чет элларда Канада, Шри Ланка, Австралия, АҚШ, Гдан тигель, қалам, электрод, бўёқлар тайёрланади.

Грунт (немисча *грунд* — замин, тупроқ) — тупроқ тағидидаги ҳар қандай тоғ жинслари. Г. инсоннинг инженерлик, биокорлик фаолияти объекти ҳисобланади. Г. одатда, нураш пўстининг устки қисмидир (қ. *Нураш пўсти*).

Грунт сувлари — ер юзасига яқин жойлашган доимий сувли қатламнинг ер ости сувлари. Г. с. жойлашган қатлам устида сув ўтказмайдиган қатлам бўлмайди. Г. с. босимли бўлмайди ва фассларга

қараб сатҳи ҳамда сарфи ўзгариб туради.

Гузар (тожикча *гузар* — ўтиш, кечиб ўтиладиган жой) — 1) шаҳар ёки қишлоқнинг чорраҳа ёки чойхона ва магазинлар, баққоллик ва қассоблик дўконлари бўлган гавжум ва серқатнов, обод жойи; 2) революциядан олдин Бухорода маҳалла, квартал (мас., Сўзангарон гузари, Иброҳимхўжа гузари); 3) Хоразмда сойдан қайиқларнинг

ўтиш жойи ва одам ўтиши учун қўйилган махсус қайиқ.

Гум — чуқурлик, ўрама, жаҳаннам, зов.

Гумид иқлим, сернам иқлим — ёнғинлар миқдори бугланишдан кўп бўлиб, натижада ортиқча намликка эга бўлган жойлар иқлими, тундра, аралаш ўрмонлар зонаси ва нам субтропикларнинг кўп қисми, баланд тоғларнинг юқори минтақалари Г. и. га эга.

Гумус — қ. *Чиринди*.

Д

Давлат тили — бирон мамлакатда иш юритиш ва мактабда ўрганиш учун мажбурий бўлган тил.

Дала — очиқ, кенг текислик жой; асосан бошоқли ўсимликлар ўсадиган дашт, чала чўл; кенг экинзор ер. Шаҳардан ташқаридаги жойлар ҳам дала дейилади.

Далаи дашт — кенг, дарахтсиз очиқ текис жой; қ. *дашт*.

Далв (арабча *далв* — қовғи) —

1) Зодиакдаги юлдузлар туркуми; осмоннинг жанубий ярим шарига; Д. ни СССР нинг шимолида ёз ва кузда кўриш мумкин; 2) Шамсия (кўёш йили)нинг ўн биринчи ойн, 22 январдан 21 февралгача давом этади. Бу ойда Қўёш осмон сферасида Далв юлдузлар туркумидан ўтади.

Дам сув — оқмас ёки жуда секин оқадиган сув; ҳовуз, кўл, кўлмак.

Дамба, кўтарма — сувни вақтинча ёки доимий димлаб турадиган тўсиқ, иншоот. Сув оқимини йўналтирувчи Д. лардан сувни исталган томонга йўналтириш, сув оқимини меъёрга солиш ва дарё суви камайган пайтларда сув олиш учун фойдаланилади.

Дара — кўпинча тоғларда қаттиқ туб жинсларни дарё ювиши натижасида ҳосил бўладиган тор ва чуқур сой, водий. Д. баъзан ер юзаси ёрилганда тектоник йўл билан ҳам вужудга келади. Ўзбекис-тоннинг турли районларида Д.

сой, сойлик, танги деб ҳам аталади.

Дарбанд (тожикча *дар* — эшик, дара; *банд* — мустаҳкам, берк, тугун) — 1) икки тоғ орасидан, дарадан ўтган йўл. Сурхондарё областидаги дара Дарбанди Оҳанин (Темир Дарвоза) деб аталган. Доғистон АССР даги Дарбанд шаҳри номи ҳам шу сўздан олинган (қ. *Банд* ва *Дара*); 2) эски адабиётларда: чегара, ҳад, баъзан қалъа, чегарадаги истеҳком.

Дарвоза — тоғлардаги, сертепа ерлардаги тор йўлак, водий: Амир Темур дарвозаси, Темир дарвоза ва бошқалар. Дарёларнинг оқимга кўндаланг тоғларини кесиб ўтиши натижасида ҳосил бўлади. Баъзан тектоник ёриқларда вужудга келади.

Дарё — табиий ўзандан оқаётган сув. Ёғин-сочин, булоқ, муз ва б. сувларнинг тўпланиб оқишидан ҳосил бўлади. Д. нинг пайдо бўлиши учун муайян иқлимий ва геоморфологик шароит бўлиши керак. Мас., ўрта кенгликда 250 мм, субтропикларда 500 мм ва тропикларда 700—1000 мм ёғин ёққанда Д. ҳосил бўлади. Д. да узлуксиз сув оқиб туриши учун сув йиғиладиган ҳавза ва қиялик бўлиши шарт. Одатда, Д. нишаби юқори оқимида каттароқ бўлиб, тез оқади. Натижада Д. юқори оқимида ўзанининг тагини, ўрта ва қуйи оқимларида ён томонларини емириб боради. Қуйи оқимида сув келтирган

оқизиклар қисман ўзан остиг
ка бошлайди.

Д. да ўзан, к...
(қўхна қайир), в
ди. Д. одатда, с
ча берида, етарли
ҳосил бўлган жойдан о
йўл-йўлакай ўзига ирмоқ.
шиб олиб Д. системаси
қилади ва бирор кўл ёки
қуйилиб тугайди. Кўпинча
бошланиш жойи булоқлар, қўллар,
ботқоқликлар ва музликлардан
иборат бўлади. Мас., Ўрта Осиё-
даги Панж, Вахш, Зарафшон ва
Норин каби Д. лар музликлардан,
РСФСР даги Нева, Свирь ва Ан-
гара сингари Д. лар, кўллардан,
Белоруссия, Украина, Ғарбий Си-
бирдаги кўпгина Д. лар ботқоқ-
ликлардан бошланади. Қуруқ ва
иссиқ иқлимли ўлкалардаги Д. лар
кўпинча суви буғланиб ва қум-
ларга сингиб тугайди ёки ҳамма
суви сугоришга сарф бўлади, жум-
ладан, Ўрта Осиёдаги дарёларнинг
кўпчилиги маълум бир жойга
қўйилмасдан тугаб қолади (Зараф-
шон, Қашқадарё, Чу ва Туркманис-
тондаги Д.лар). Фақат ўлканинг
энг йирик дарёлари — Амударё ва
Сирдарё Орол денгизига етиб бо-
ради. Бирор денгиз ёки кўлга
қуйиладиган Д. бош Д. дир. Д. сис-
темасида бош Д. га қуйилган да-
рё — сойлар Д. нинг ирмоқлари-
дир. Ҳавзасининг рельефи, ўзан ва
водийсининг тузилишига кўра тоғ
Д. лари ва текислик Д. лари бў-
лади. Ўрта Осиёдаги Д. лар, асо-
сан, тоғ Д. ларидир; тез оқади,
серостона, водийлари чуқур, тор,
жуда нишаб, йирик-йирик харсанг-
лар, тош ва шағалларни кўчириб
кетади. Баҳорги қисқа, шиддатли
ёмғирларда, қор тез эриганда
тошқинлар бўлади, сел келади.
Текислик Д. лари кенг ўзанда, со-
қин ва кўпинча илон изи бўлиб
оқади, тармоқларга бўлиниб кета-
ди, ўзан ва қайирларда қум, гил
ётқизиклар қолдиради, марза, са-
ёзлик, тирсаклар ҳосил қилади
(мас., Амударё ва Сирдарё ўрта

вий оқимларида). Д. ларни
егия фани ўрганади. Халқ
Д. ларнинг аҳамия-
лардан кема қат-
сув омборлари,
орниш, саноат ва
ўз билан таъминлаш,
ўр ерларнинг ортиқча
рини оқизиш каби мақ-
фойдаланилади. Д. ёт-
устидаги тупроқлар
унумдор бўлади.

Дарё водийси — ер юзасида
узунасига чўзилган қиёсан тор
сойлик. Д. в. оқар сув таъсирида
вужудга келган бўлиб, дарё оқа-
диган томонга қия ва кўпинча
эгри-бугри бўлади. Д. в. ўзан,
қайир, терраса (кўхна қайир), ён-
бағир ва туб қирғоқларга бўлина-
ди (қ. Водий).

Дарё ҳавзаси — бирон дарё
системасига сув келадиган терр-я.
Д.ҳ. ни кўпинча дарёнинг сув
йиғиш ҳавзаси деб ҳам атай-
дилар. Д.ҳ. ер усти ва ер ости су-
ларини ўз ичига олади. Дарё ҳав-
залари бир-биридан сувайирғич-
лар билан ажралиб туради.

Дарё оқими — сувнинг табиат-
да айланиб юриш жараёнида дарё
ўзанида оқадиган сув.

Дарё режими — ҳавзасининг
табиий географик хусусиятларига,
биринчи навбатда иқлим билан
рельефга боғлиқ равишда дарёлар-
да сув оқиш ҳолатининг қонуний
ўзгариши.

Дарёларнинг сувдорлиги —
дарёлар олиб келиб қуядиган ўр-
тача йиллик сув миқдори. Сув-
дорлик кўп йиллик ўртача сув
сарфи ёки кўп йиллик ўртача
сув миқдори билан ифодаланади.

Дарёнинг сув сарфи — Дарё-
нинг бирор қисмида унинг кўнда-
ланг қисмидан муайян вақт (се-
кунд, минут, соат, кун, ой, йил)
давомида оқиб ўтган сув миқдо-
ри. Оқим тезлигини дарёнинг кўн-
даланг кесими майдонига кўпайти-
риш билан аниқланади.

Даррандачилик — чорвачилик

тармоги, қимматбаҳо мўйна ва пант (бугу шохидан олинадиган модда) учун мўйнали ҳамда туёқли ҳайвонлар урчитиш билан шуғулланади. Мўйна олиш учун қорақумуш ранг тулки, ҳаво ранг қутб тулки, америка норкаси, нутрия, соболь боқилади. Мамлакатимизда Украина, Сибирь, Узоқ Шарқда ривожланган. Бугучилик Олтой, Приморьеда, Красноярск ўлкаси ва Қозоғистонда тараққий этган.

Дашт — ўтлар билан қопланган ўрмонсиз территория. Д. иқлими чўллارга нисбатан юмшоқроқ бўлади (қ. *Чўл*). Д. лар ҳар иккала ярим шарнинг мўътадил минтақаларида учрайди. Шимолий ярим шарда материкнинг ички қисмларида айниқса кенг тарқалган. Евросиёда Ўрта Дунай пасттекислигидан бошланиб (Венгрия террасида Д. пушта деб аталади), СССР нинг Европа ва Осиё қисмлари орқали ўтиб Хитойгача етиб боради. Жанубий Америкада Д. пампа, Шимолий Америкада прерия деб юритилади; Африка ва Австралияда ҳам Д. лар учрайди. Тоғларда тоғ даштлари бўлади. Д. ўсимликлари асосан илгичка баргли бошоққиллар — чалов, бетага, чиллақоёқ ва бошқалардан иборат; тупроқлари қора тупроқ. Ҳозирги вақтда Д.ларнинг кўп қисми ҳайдаб экинзорга айлантирилган.

Даҳан, даҳана — тоғли жойларда дара, тор водий, тор сой оғзи. Д. одатда тектоник узилишлар натижасида ювилишга чидамли қаттиқ жинслар юзага чиқиб қолган ерларда сувнинг чуқурлатиш эрозияси оқибатида вужудга келади.

Дейгиш — Амударё қуйи оқишда ғовак жинслардан тузилган қирғоқларнинг дарё ювиб туриши. Д. вақтида қирғоқлар қулаб, кўп-лаб ғовак тоғ жинсларини сув оқизиб кетади. Эски Тўртқўл шаҳри Д. туфайли ювилиб, бузилиб кетган.

Декрет вақти — СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1930

йил 16 июнда чиқарган махсус декрети билан белгиланган вақт. Д. в. га кўра, СССР терр-ясида соат стрелкалари 1 соат олдин сурилган. Д. в. сутканинг ёруғ пайти ва электр энергиясидан самарали фойдаланиш мақсадида киритилган.

Дельта — дарёнинг денгиз ёки кўлга қуйилиш жойида сувда оқиб келган жинслардан ҳосил бўлган текислик. Д. номи юнон алфавитининг бош ҳарфи Δ — дельтадан олинган. Д. да дарё суви панжага ўхшаб кўндан-кўп тармоқларга бўлиниб оқади. Вақт ўтиши билан Д. кенгайиб, денгиз ичкарасига кириб бораверади. Баъзи бир дарёларнинг Д. лари бир неча минг км. км га етади.

Делювий (латинча *делуо* — юваман) — ёмғир ва қор сувлари оқими натижасида қияликлардан ювилиб тушган чўкиндилар. Д. тоғ этакларида тўпланади, қатламлар ҳосил қилмайди. Д. да кўпинча олтин, қалай, вольфрам ва б. металлларнинг сочилма конлари бўлади.

Демаркацион линия (французча *демаркацион* — ажратиш) — 1) Сулҳ шартномаси асосида доний чегара белгилангунча урушаётган давлатларнинг яраш вақтида қўшинларини ажратиб турадиган линия (полоса); 2) енгилган давлат территориясини оккупация зоналарига ажратиб турадиган линия; 3) қўшни давлатлар ўртасида жанжал территорияда вақтинча белгиланган линия.

Демография (юнонча *демос* — халқ ва *графо* — ёзма) — бирор терр-я, мамлакат, бир қанча мамлакат ёки дунё аҳолисининг ҳолати ва ундаги ўзгаришларни ўргатувчи фан тармоғи. Д. аҳолининг жойлашуви ва миграцион ҳаракати, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва б. хусусиятларини ҳам ўрганади.

Денгиз — океanning бир қисми; Д. океандан қуруқлик ёки ороллар, ярим ороллар ва сув ости

рельефининг кўтарилган жойлари билан ажралиб туради. Ўзининг географик ўрни ва котловиналарининг характерига қараб қуйидагиларга бўлинади: 1) материклар орасидаги Д. лар ва 3) чекка Д. карисидаги Д. лар ва 2) материк ичкарисидаги Д. лар ва 3) чекка Д. лар. Материклар орасидаги Д. жулар. Материклар орасидаги Д. жуларда чуқур бўлади. Буларга Ўрта денгиз, Австралия ва Осиё орасидаги Д. лар, Кариб денгизи ва Қизил денгиз кирази. Материк ичкарисидаги Д. лар бирон материкнинг ичкарисида жойлашгандир. Буларга Оқ денгиз, Балтика денгизи, Қора денгиз, Азов денгизи ва б. кирази. Чекка Д. лар океан ва материкларнинг чеккаларида бўлади. Буларга Баренц денгизи, Кара денгизи, Шарқий денгизи, Чукотка денгизи, Япон денгизи, Шимолий денгиз ва б. кирази.

Денгиз иқлими — денгиз ҳаво массалари таъсирида таркиб топган иқлим. Д. и. материкларнинг денгизга яқин қисмлари, оролар учун характерлидир. Бу иқлим йиллик температура амплитудасининг кичиклиги, сернам, сербулут ва серёгин бўлиши билан ажралиб туради. Д. и. шароитида ўрмон ландшафтлари устун туради.

Денгиз кемалари — денгизларда пассажир, юк ташувчи (кўмир ташигич, руда ташигич, ёғоч ташигич) кемалар, нефть ташигичлар (танкерлар), рефрижераторлар (холодильник кемалар), денгиз паромлари ва хилма-хил юклар ташийдиган кемалар.

Денгиз оқимлари — денгиз ва океанларнинг турли қисмларида босимнинг турлича бўлиши натижасида сув массасининг ҳаракатланиб туриши. Д. о. туфайли сув массаси алмашиб туради, қирғоқлар ювилади, чўкиндилардан янги қуруқликлар ҳосил бўлади, портларнинг чуқурлиги ўзгаради. Музлар узоқ-узоқларга оқиб кетади. Д. о. иқлимга ҳам таъсир этади, мас., Шимолий Атлантика оқими (Гольфстрим) Европа иқлимини

юмшатиб туради. Д. о. шамолнинг денгиз юзасига ишқаланиши, денгизнинг турли қисмларида т-ра, шўрлик ва атмосфера босимининг турлича бўлиши, сув сатҳининг қияланиши натижасида ҳосил бўлади. Д. о. барқарор ёки ўзгарувчан, донмий ёки даврий, денгиз юзасида ё чуқурроғида ёки денгиз тубида, илиқ ёки совуқ, чучук ёки шўр бўлади. Эни бир неча ўн км, чуқурлиги эса бир неча юз м га етади. Океан ва денгизларда муйайн йўналишда оқадиган донмий оқимлар бор. (Мас., Шимолий ва Жанубий пассат оқимлари.) Баъзи оқимлар муссон шамоллари таъсирида ҳосил бўлиб, ўз йўналишини мавсумларга қараб ўзгартиради (қ. *Муссон оқимлари*).

Денгиз (океан) ҳавзаси — денгизнинг ўзи ва қуруқликнинг денгизга ёндашган ҳамда ер усти, ер ости сувлари шу денгизга оқиб тушадиган қисми.

Денудация (латинча *денудацио* — очилиб қолиш) — тоғ жинсларининг нураши ва рельефининг манфий (пастлик) жойларида тўпланиши. Эрозия (оқар сувлар), абразия (денгиз ва кўл сувлари), карст ва суффозия (ер ости сувлари), экзарация (музликлар), дефляция (шамол) таъсирида тоғ жинслари бўлакчаларининг бошқа жойларга кўчиб бориши Д. дир. Д. натижасида тоғ жинслари емирилиб, уларнинг ўрнида пасттекисликлар ёки пенепленлар ҳосил бўлади. Чуқурликлар тўлиб, ер юзаси текисланади.

Депрессия (латинча *депрессия* — эзиш) — келиб чиқиши ва шаклидан қатъи назар, ер юзасидаги ҳар қандай пастлик жой; тор маънода — денгиз сатҳидан паст ботиқ ёки сойлик (мас., Қорағиё ботиғи, Сариқамиш ботиғи); тектоник Д. — ер пўстининг эгилган ва усти бутунлай ёки қисман чўкинидига тўлиб қолган жойи. Мас., Бухоро-Хива депрессияси (ҳозир бу ердан нефть ва газ топиладиган).

Дефляция (латинча *дефля-*

цио — пуфлаш) — тоғ жинсларининг шамол таъсирида емирилиб, майдаланган зарраларнинг бошқа жойларга кўчиши. Д. чўлларда айниқса кучли бўлади.

Деҳқончилик — 1) қишлоқ хўжалигининг экинлар етиштириш билан шуғулланадиган муҳим тармоғи. Д. далачилик ва боғдорчиликдан иборат. Далачилик экин етиштириш билан шуғулланиб, етиштирадиган экинга қараб ғалла экинлари, техника экинлари, сабзавот, полиз, картошка, ем-хашак экинлари етиштирадиган хўжаликларга бўлинади. Боғдорчилик икки тармоқдан — мевачилик ва узумчиликдан иборат; 2) қишлоқ хўжалик ўсимликларининг етиштириш усулларини ўргатувчи фан (агрономиянинг бир бўлими).

Диагенез (يونонча *диа* — қайта ва *генезис* — тугилиш) — сув ҳавзалари тагида ғовак чўкиндиларнинг чўкинди тоғ жинсларига айланиши.

Дирекцион бурчак (латинча *дирекцио* — йўналиш) — топографик карталарда координаталар тўридаги вертикал йўналишлар билан берилган нуқта йўналиши оралигидаги бурчак. Соат стрелкаси йўналиши бўйича ҳисобланади.

Дислокациялар (латинча *дислокацио* — силжиш) — ер пўстидаги тектоник ҳаракатлар натижасида тоғ жинсларининг дастлабки ётиш ҳолатининг ўзгариши.

Диспропорция (латинча *дис* — йўқ, эмас ва *пропорцио* — мутаносиблик) — халқ хўжалигининг айрим тармоқлари, бўлимлари (ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш ва истеъмол буюмлари ишлаб чиқариш) тараққиётида ҳамда халқ хўжалигининг турли томонлари ва қисмларида мутаносиблиكنинг бузилиши; оқибатда айрим соҳаларда ёки умуман, экономикада қайта ишлаб чиқариш жараёнида узиллишлар рўй беради.

Довон (мўғулча *дабан*) — тоғнинг ошиб ўтиш қулай бўлган жойи. Ўзбекистонда Д. сўзи билан

бирга бел, ошув терминлари ҳам ишлатилади. Тарихий манбаларда учрайдиган арт, ақба, кўтал сўзлари ҳам Д. нинг синонимларидир. Д. лар орқали кўпинча йўллар ўтказилади. Мас., Камчик Д. идан Тошкент — Қўқон, Тахтақорача Д. идан Катта Ўзбекистон тракти ўтади ва ҳ. к.

Довул — энг кучли шамол. Тезлиги 30 м/сек ва ундан катта бўлади. Д. биноларга катта зарар етказди, дарахтларни синдиради, электр симларини узиб кетади ва ҳ. к. Денгизда кучли тўлқин ҳосил қилиб, кемаларнинг сузишини қийинлаштиради, ҳатто ҳалокатга ҳам олиб келади.

Доломит (француз минералоги Доломье номи билан аталган) — минерал. Кул ранг, оқ, сариқ, оч яшил бўлади. Металлар, кальций ва магнийдан таркиб топган. Д. металлургия ва химия саноатида ҳамда қурилишда термозоляция материалларини асбест ва б. билан бириктирувчи модда сифатида ишлатилади. СССР да Урал, Донбасс, Волгабўйида Д. конлари бор; Ўзбекистонда Чатқол, Нурота ва Қурама тоғларида девон даври оҳақтош ва мрамрлари орасидан топилган.

Домана, домон — ҳар бир нарсанинг этаги, таги, тоғ этаги. Тарихий ёдгорликларда, мас., «Бобирнома»да Д. тоғ, ёнбағри, тоғ этаги маъносига кўп учрайди.

Доминион (латинча *доминиум* — мулк, ҳокимият) — Британия империясининг ўзини ўзи идора қиладиган ярим мустақил давлатларини англатадиган термин. Д. лар ички сиёсат масалаларида мустақил бўлиб, уларнинг ҳуқуқи ўзгариб турган. 1926 ва 1930 йиллардаги империя конференциялари Д. ларнинг ички ва ташқи сиёсат масалаларида метрополия билан тенг ҳуқуқлигини эътироф этган. Шунга қарамай, 2-жаҳон урушига қадар Д. ларнинг ташқи сиёсати метрополия назорати остида бўлган. 40-йиллар охиридан бошлаб

Д. термини ўрнига *Ҳамкорлик* азбоси термини ишлатила бошладди.

Дон-дуккакли экинлар — дуккакдошларга мансуб ўсимликлар. Асосан дони учун ўстирилади. 60 дан ортиқ тури бор: нўхат, нут, мош, соя, ерёнғоқ, бурчоқ, ясмиқ ва б. Д.-д. э. донида оқсил, витаминлар кўп, соя ва ерёнғоқ таркиминлар кўп, соя ва ерёнғоқ таркибида эса ёғ кўп. Д. д. э. нинг етилган дони, думбул дуккаги, чала пишган кўк дони истеъмол қилинади. Пишган дони қ. х. ҳайвонланади. Пишган дони қ. х. ҳайвонланади. Похол ва тўпони ҳайвонларга берилади. Д.-д. э. илдиз туганагидаги бактериялар орқали ҳаводаги соф азотни ўзлаштириб, тупроқни азотга бойитади.

Донли экинлар — энг муҳим галла экинлари, асосий озиқ-овқат маҳсулоти, чорва моллари учун шунингдек, қозғоз саноати учун хомашё беради. Барча экинлар ичида майдони ва ялли маҳсулоти жиҳатидан биринчи ўринда туради. Донининг таркиби ва маҳсулоти истеъмол қилиниши жиҳатидан уч гурппага: галла (дон) экинлари, дон-дуккакли ва мойли дон экинларига бўлинади. СССР да буғдой, жавдар, арпа, сули, маккажўхори, шоли, тариқ айниқса кўп экилади. Д. э. ривожланиши ва ўсув даврининг узун-қисқалиги жиҳатидан кузги ва баҳорги экинларга бўлинади.

Доривор ўсимликлар — одам ва ҳайвонларни даволаш, турли касалликларнинг олдини олиш учун ишлатиладиган гиёҳлар. Ҳозирги вақтда ер юзиде Д. ў. нинг ўн мингдан ортиқ тури маълум. Мингдан ортиқ Д. ў. ларнинг химиявий таркиби ва хоссалари аниқланган. Ўзбекистонда Д. ў. нинг 580 га яқин тури мавжуд. Булардан анор, аччиқмия, бодом, гулхайри, ёнғоқ, жағ-жағ, исриқ, кийикўт, омонқора, баргизуб, писта дарахти, сачратқи, чойўт, ян-

тоқ, қоқи ўт ва б. лар айниқса кенг тарқалган.

Драга — сув остидаги сочилма конлардан олтин, платина, қалай ва б. ларни кавлаб чиқарадиган ва ювиб тозалайдиган сузиб юрувчи иншоот. Қум жинслари ичидан олинандиган соф металлларнинг 90—95% и, бошқа хил минералларнинг 80—90% и Д. ёрдамида қазиб олинади.

Дрейф оқим — сув юзасига ва тўлқиннинг орқа қисмига шамол урилиши натижасида океан ва денгиз суви устки (100—200 м) қатламнинг ҳаракатга келиши, оқишидан ҳосил бўладиган оқим.

Дрейф (голландча *дрийфен* — ҳайдамоқ, сузмоқ) — сузиб кетаётган кеманинг шамол ва оқимлар таъсирида сурилиб кетиши; муз дрейфи — денгиздаги музнинг шамол таъсирида секин силжиши.

Дренаж (инглизча *дрейн* — қуритиш) — шўр ювиш, сизот сувлар сатҳини пасайтириш, тўқай ва зах ерларни қуритиш учун қилинган зовур ва қувурлар системаси.

Думли юлдузлар — қ. *Кометалар*.

Дунё океани — қ. *Океан*.

Дунё томонлари — қ. *Горизонт томонлари*.

Дунит — ер пўстининг чуқур қисмида пайдо бўлган магматик тоғ жинси. Асосан яшил рангдаги донадор оливин минералидан иборат бўлиб, таркибида хромли темиртош (хромит) ҳам учрайди. Хром ва платина конлари Д. билан боғлиқ. Ўзбекистонда Томди тоғларининг жануби-ғарбий қисмида Д. топилган.

Дуоба (тожикча *ду* — икки, об — *сув*) — икки сой, дарё қуйилган жой.

Дурагайлар — турли ирқларга оид кишилар никоҳидан бўлган авлод. Мас., Америкада оқлар билан индеецларнинг никоҳидан туғилган авлод Д. дейилади.

Дюна (немисча) — шамол тўплаган қум тепалар. Денгиз, дарё, кўлларнинг тўзидиган қумли со-

ҳилларада пайдо бўлади. Д. нинг шамолга қараган томони сал қия, тескари томони тик бўлади. Баландлиги 10—30 м, баъзан 300 м га етади. Д. шамол таъсирида йилига бир неча м силжиб туриши мумкин. Шамолга рўпара томони узун ва олдидаги тик томони дўмбоқ бўлиши билан Д. чўлдаги барханлардан фарқ қилади (қ. *Бархан*).

Дўл — муз доналари кўринишидаги ёғин. Йилнинг илиқ вақтларида ёмғирли тўп-тўп булутлардан ёғади. Катталиги 15—20 см гача етади. Одатда, момақалдироқ бўлиб турган пайтда жала билан бирга ёғади. Д. кучли конвектив оқимлар натижасида булутларнинг ўта совини туфайли айрим томчиларнинг музлашидан вужудга келади. Музлаган томчилар устига бошқа томчилар ёпишиб музлаши натижасида Д. до-

налари йириклашади. Д. халқ хўжалигига катта зиён келтиради: экинларни, токзорларни, боғ, чорва молларини нобуд қилади. Д. га қарши курашини учун булутларга ракетаalar ёки снарядлар ёрдамида махсус реагент (одатда, қўргошин йодид, кумуш йодид кукуни) юборилади.

Дўнг — баланд ер, кичик тепа, узун чўзилган қир.

Дўнг қум — ўсимликлар билан мустаҳкамланган ёки чала мустаҳкамланган тепа, қатор тепа шаклидаги қумлар. Ўсимликлар атрофида шамол секинлашиб, қум тўпланишидан ҳосил бўлади. Дўнг қумлар, одатда, чучук ёки шўртоб ер ости сувлари 3 м дан 5 м гача чуқурликда бўлган жойларда вужудга келади. Ўрта Осиёда Қизилқум, Қорақумда, Қорақалпоқ қумида кўпроқ учрайди.

Е

Европа иқтисодий ҳамжамияти (ЕИХ), «Умумий бозор» — Фарбий Европанинг 6 мамлакати: Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембургнинг давлат-монополистик ташкилоти. 1973 йилда ЕИХ га Буюк Британия, Дания ва Ирландия кирди. Мақсади шу ташкилотга аъзо бўлган мамлакатларнинг миллий хўжаликларини ягона «Умумий бозор» га бирлаштиришидир. ЕИХни тузиш ҳақидаги шартнома 1957 й. Римда тасдиқланди ва 1958 й. 1 январдан кучга кирди. ЕИХ нинг ташкил топиши капиталистик ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг ҳозирги босқичи билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги зиддиятнинг чуқурлашиб бораётганлигини ҳамда бу зиддиятни ҳамжамиятга аъзо бўлган мамлакатлар бирлашиб ҳал қилишга интилаётганлигини кўрсатади. ЕИХ иқтисодий мақсадинигина эмас, сиёсий мақсадни ҳам кўзда

тутади, у ҳам бўлса, Фарбий Европа мамлакатларини жаҳон коммунистик ҳаракатига қарши, социалистик давлатларга, шунингдек, мустамлака ва қарам мамлакатлардаги миллий озодлик ҳаракатига қарши бирлаштиришидир.

Ел — шамол, шабада, гармсел. Ёзда ўсимликлар барги саргайиб тушганда «ел урибди», «ел тушибди» дейилади.

Ел ёқ — шамол кўп бўладиган томон, шамолга рўпара жой.

Елан — Жанубий Уралда игна баргли-кенг баргли ўрмонлар орасида учрайдиган ўтлоқ сайхонлар. Е. асаларичилик ва тоғ чорвачилиги учун жуда қимматлидир. Туркларда шундай жойлар ала н деб юритилади.

Ем-хашак экинлари — мол ва паррандаларга кўкат, пичан, ем, силос учун екиладиган ўсимликлар. Е.-х.э. га бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар (беда), хашаки илдизмевали, картошкали ўсимликлар

(картошка, турнепс, хашаки лавлаги), хашаки полиз экинлари (хашаки тарвуз, ошқовоқ), ширин картошка (батат), силос бостириш ва ем учун экиладиган донли экинлар (маккажўхори, сули, арпа) киради.

Енгил саноат—турли хом ашёлардан (асосан пахта, зигир, каноп толаси, ҳайвон териси, жун, сунъий чарм, сунъий толалардан) кенг истеъмол буюмлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган саноат тармоқлари. Хом ашёга дастлабки ишлов бериш, жумладан пахта тошалаш, ип газлама, жун газлама, шойи тўқиш, тикувчилик, каноп-жут, трикотаж, пойабзал, кигиз-набат, мўйна, мебель, атторлик буюмлари, чинни-фаянс ишлаб чиқариш, тери ошлаш, пўстин тикиш ва б. Е. с. тармоқларидир.

Ер—1) Қуёш системасидаги планета. Қуёшдан узоқлиги жиҳатидан Меркурий, Венерадан кейин учинчи ўринда бўлиб, Қуёш атрофида эллиптик орбита бўйлаб (эксцентриситети 0,017) секундига 29,76 км тезлик билан айланади. 365 кун 5 соат 48 минут 46 секундда бир айланиб чиқади. Қуёшдан ўртача узоқлиги 149,5 млн. км. Ернинг битта табиий йўлдоши—Ой бор, унинг Ердан ўртача узоқлиги 384 минг км. Ўз ўқи атрофида 23 соат 56 минут 4 секундда тўлиқ айланиб чиқади. Ўз ўқи атрофида айланиши натижасида кун-тун алмашиниб туради. Ер ўқи орбита текислигига $66^{\circ}33'22''$ га тенг бўлган бурчак ҳосил қилади. Ер ўқининг бундай оғиши ва Қуёш атрофида айланиши оқибатида фасллар алмашинади. Ернинг шакли юраксимон эллипсоид (Шимолӣ Қутб қабарикроқ, Жанубий Қутб ботиқроқ). Экватор радиуси 6378245 м, қутбий радиуси 6356863 м, ўртача қутбий ботиқлик 1:298,3; экваториал ботиқлик 1:30 000. Ер юзасининг майдони 510 млн. км², ҳажми 1083320 млн. км³, ўртача зичлиги 5,52 г/см³, массаси $5,98 \cdot 10^{24}$ кг. Ер

ўз массаси билан атмосферани мустаҳкам тутиб туради. Ер барқарор магнит майдониға эға. Магнит майдони коинотдан келувчи юқори энергияли радиация минтақасини ҳосил қилади. Ер атмосферасидан ташқари жуда майда заррачалар ва водороддан иборат «дум»ға ҳам эға, у Қуёшдан тескари томонға йўналган бўлади. Ернинг шарсимон шакли Қуёшдан келадиган нурнинг ер юзида нотекис тақсимланишиға сабаб бўлади, бу эға географик зоналликин келтириб чиқаради. Ер концентрик жойлашган қобиқлар ҳосил қилади: ер ядроси, мантия, литосфера, гидросфера, атмосфера. Литосферанинг устки қисми, гидросфера ва атмосферанинг қуйи қисми географик қобиқ ёки ландшафт қобиғини ҳосил қилади. Ернинг организмлар яшайдиган қисми—биосфера географик қобиқ таркибига киради. Ер юзининг 361,5 млн. км² қисмини Дунё океани, 149 млн. км² қисмини қуруқлик ташкил этади. Океанларнинг чуқурлиги кўп қисмида 3000—6000 м, энг чуқур жойи Мариана ботиғида 11022 м. Қуруқликларнинг ўртача баландлиги 875 м, энг баланд жойи Жомолунгма тоғи 8848 м; 2) жой, тупроқ, диёр, ўлка.

Ер асимметрияси — шимолӣ ва жанубий ярим шарларнинг асимметрик тузилиши. Е.а. ер пўстининг геологик, тектоник тузилишида (шимолӣ ярим шарда материк ер пўсти, жанубий ярим шарда океан ер пўсти кўпчиликин ташкил этади), қуруқлик ва океанлар майдонининг нисбатида (шимолӣ ярим шарда қуруқлик 39%, жанубий ярим шарда қуруқлик 19%), иқлимнинг континенталлик даражасида, табиий географик процессларда, айрим ўсимлик ва ҳайвон турларида, шамоллар ва океан оқимларининг ҳар хиллигида ва ҳ. к. ларда акс этади.

Ер бағри — ер пўстининг ички қисми.

Ер магнетизми, геомагне-

тизм — Ернинг магнит майдони; магнит оғиши, магнит энкайиши билан характерланади. Компас магнит стрелкасининг бир учи шимолни, иккинчи учи жанубни кўрсатади. Магнит стрелкаси йўналиши бўйича ўтказилган чизик магнит меридиани дейилади. Магнит меридиани географик меридиан йўналишига тўғри келмайди. Магнит меридиани билан географик меридиан орасидаги бурчак магнит оғиши дейилади. Ер юзасининг турли жойида магнит оғиши бурчаги турлича. Стрелка географик меридиандан ғарбга бурилса, ғарбий оғиш, шарққа бурилса, шарқий оғиш дейилади. Магнит меридианлари учрашган жойлар магнит қутблари дейилади. Магнит қутблари ҳолати ўзгариб туради. Мас., 1931 йилда Шимолий магнит қутби $70,5^\circ$ шимоллий кенглик ва $96^\circ 46'$ ғарбий узунликда бўлган бўлса, 1970 йилда эса $75,05^\circ$ шимоллий кенглик ва $99,01^\circ$ ғарбий узунликда эди. Магнит оғишини билиш ориентир олишда, денгизда сузишда, авиацияда ва б. соҳаларда катта аҳамиятга эга. Магнитланган стрелка йўналиши билан ердаги горизонтал юза ўртасида маълум бурчак ҳосил бўлади, ана шу бурчак магнит энкайиши дейилади. Экваторда магнит энкайиши бурчаги деярли 0° га тенг бўлади, магнит қутбларида эса бу бурчак 90° га тенг, яъни стрелка вертикал ҳолатга келади. Маълум жойда магнит стрелкасининг нормал ҳолатдан фарқ қилиши магнит аномалиялари деб аталади; магнит аномалиялари ер пўсти ичида темир рудасининг катта конлари борлиги оқибатидир. Е. м. асрий тебранишга ва тез ўзгариш хусусиятига эга.

Ер мантияси — қ. *Мантия*.

Ер ости сувлари — тоғ жинсларидаги ғоваклар, гор ва ёриқларда йиғилган қаттиқ (муз), буғ ва суюқ ҳолатдаги сувлар. Е.о.с. дарё, денгизлар ва умуман паст томонга

қараб доимо ҳаракат қилади ва булоқ бўлиб оқиб чиқади. Е. о. с. бор жинслар сувли жинслар, қатламлар эса, сувли қатламлар дейилади, Ер юзасига яқин биринчи сувли қатламда грунт сувлари жойлашадиган грунт сувлари жойлашади. Грунт сувлари тагида босимли артезиан сув қатламлари бўлади.

Е.о.с. таркибида турли химиявий элементлар, органик моддалар, газлар ва бактериялар бўлади. Таркибида турли минераллар бўлган сувлар шифобахш бўлса, минерал сувлар дейилади. Аҳоли, саноат ва яйловларни сув билан таъминлашда, ерларни суғоришда, медицинада (минерал сувлар), иссиқлик билан таъминлашда (иссиқ сувлар), ҳар хил туз ва химиявий элементлар (йод, бор, бром, ва б.) олишда Е.о.с. нинг аҳамияти катта.

Ертомирлар — ер пўсти ёриқларини тўлдирган минерал жисмлар. Ёриқлар чуқурдан чиққан магматик рудали ва рудасиз минераллар билан тўлган бўлиши мумкин. Эни 2 км гача етиши ва ундан ҳам ортиқ бўлиши мумкин, ер ичига эса жуда узоқ кириши мумкин. Е.о.с. да рангли, қора ва қизиллар кўп учрайди.

Ер ўзаги, яъни ядро — сфералар — Ернинг ички энг қисми. Радиуси 3500 км, унда темир-никелга боради. Ернинг ташкили ва қилиши ва кобальт элементлари билан таъминлашда бўлса келтирилган қисмда қисқисмида 12—14% қисмида 1,4 млн. тонна, темир-магнетитида 3,5 млн. кг.

Ер ўқи — Ернинг катта айланиши натижасида ҳосил бўладиган тўғри чизик. Е.ў. Ер марказидан ўтиб, географик қутбларни туташтиради. Е. ў. *эклиптика* текислигига нисбатан $66^\circ 33' 19''$, 85 (1960 й.) бурчак ҳосил қилган; бу

бурчак ҳар йили 0",468 дан ортиб бормоқда.

Ернинг иссиқлик минтақалари, Ернинг температура минтақалари—иклими ер юзасида қуёш иссиқлигининг тақсимланиши ва ҳаво температурасига қараб классификация қилиш системаси. Ер шарида одатда қуйидаги иссиқлик минтақалари ажратилади: иссиқ минтақа — бу ерда умуман совуқ бўлмайди. Радиация баланси (R) йилга 60 ккал/см^2 дан ортиқ, актив температураларнинг йиллик миқдори $6000\text{--}8000^\circ\text{C}$ га тенг; 2 та мўътадил иссиқ минтақа — йиллик радиация баланси 50 дан 60 ккал/см^2 гача, актив температуралар йиғиндисининг йиллик миқдори $4000\text{--}6000^\circ\text{C}$, энг салқин ойнинг ўртача температураси 4°C дан юқори, 2 та мўътадил минтақа — йиллик радиация баланси 20 дан 50 ккал/см^2 гача, актив температуралар йиғиндисининг йиллик миқдори 4000°C ; 2 та мўътадил совуқ минтақа — йиллик радиация баланси 20 ккал/см^2 дан кам, энг илқ ойнинг ўртача температураси 10°C билан 5°C оралиғида; 2 та совуқ минтақа — энг илқ ойнинг ўртача температураси 5° дан юқори кўтарилмайди, сув йилнинг кўп вақтида қор ва муз ҳолатида бўлади.

Ерларни сифатий баҳолаш — 1) қишлоқ хўжалик ерларини табиий ва инсон таъсирида вужудга келган хоссаларига (тупроқларнинг хили, шўрланганлик даражаси, рельефи, намлик миқдори) ҳамда унумдорлигига ёки оқилона фойдаланилганда қанча даромад келтиришига қараб классификация қилиш; 2) ерларни иқтисодий жиҳатдан баҳолашнинг синоними. Ерларни сифатий баҳолашда фойдаланилган иссиқлик ва намлик миқдори ҳамда тупроқ чириндисининг асосий кўрсаткичлар ҳисобланади.

Ернинг йиллик ҳаракати — Ернинг Қуёш атрофида бир марта тўлиқ айланиб чиқиши. Ер Қуёш атрофини 365 кун 5 соат, 48 минут,

46 секундда айланиб чиқади. Ернинг Қуёш атрофида босиб ўтадиган йўли — орбитаси 940 млн. км га тенг. Бу йўлни Ер ўрта ҳисобда соатига 107 минг км ёки секундида $29,8$ км тезлик билан ўтади. Е. й. ҳ. оқибатида табиий ҳодисаларда ритмик ўзгаришлар, фаслларнинг алмашилиши рўй беради.

Ернинг суткалик ҳаракати — Ернинг ўз ўқи атрофида тўлиқ бир марта айланиб чиқиши. Ер ўз ўқи атрофида шарқдан ғарбга томон, яъни дунё шимолий кутби томондан қараганда соат стрелкаси ҳаракати йўналишига тескари томонга айланади. Е. с. ҳ. Қуёшга ёки юлдузларга қараб аниқланиши мумкин. Е. с. ҳ. юлдузга қараб аниқлаганда 23 соат, 56 минут 4 секундга тенг. Е. с. ҳ. оқибатида тун билан кун алмашинади, табиатда суткалик ритмик ҳодисалар рўй беради.

Етакчи омил методи — табиий географик районлаштириш методларидан бири. Биринчи навбатда табиий комплексда етакчи роль ўйнаб, кўп жиҳатдан бошқа компонентлар характериини ҳам белгилловчи омил асос қилиб олинади. Етакчи омил бир компонент ёки бир неча компонентдан иборат бўлиши мумкин. Ҳар бир таксономик бирлик ўз етакчи омилга эга. Чунинчи, СССРдаги табиий географик ўлкаларни ажратишда геологик — геоморфологик омил етакчи роль ўйнаса, зонал областларни ажратишда биоклимий омил етакчи роль ўйнайди.

Етимтоғ, етимтов, етимчўққи — бошқа тоғлардан ажралиб турган яқин чўққи, тоғ; атрофидаги тоғлар емирилиб кетган кўҳна тоғли р-нларда кўп учрайди. Қизилқумда Етимтоғ, Етимчўққи деган тоғлар кўп.

Етти иқлим — қадимги Ўрта Осиё, Эрон ва Юнонистон фанида Ер юзини табиати, аҳолиси ва бойликларига қараб қисмларга бўлиш усули. Е. и. ҳозирги «табиат зонаси» тушунчасига бирмунча тўғри

келади. Ернинг аҳоли яшайдиган қисми — маъмура ёки рубъи маскун, яъни шарқий ярим шарнинг шимолий палласи (у вақтда ғарбий ярим шар ҳали номаълум эди) 7 иқлимга — зонага бўлинган. Биринчи иқлим экватор атрофларини ўз ичига олган, иккинчи, учинчи ва б. иқлимлар экватордан шимолга томон алмашилиб борган. Бир иқлим билан

иккинчи иқлимдаги энг узун кунлар ярим соатдан фарқ қилган. Урта Осиё 4- ва 5-иқлимларга тўғри келган. «Фарғона вилояти бешинчи иқлимдандир. Маъмура-нинг канорасида воқиф бўлибтур» («Бобирнома», Т., 1959 й., 59-бет.). Е. и. тушунчаси Урта Осиё фанида 19-а. охирилари-гача ишлатилган.

Е

Евон, ё б о н — чўл, дашт, текислик. Тарихий манбаларда ва бадий адабиётда кўп учрайди. Жой номлари таркибидан қолган: Евон дашти, Евонсув сойи (Жанубий Тожикистон), Езёвон чўли (Фарғона водийси).

Ёз — 1) йилнинг энг иссиқ фасли. Шимолий ярим шарнинг мўтадил минтақасида июнь, июль, август ойларига, жанубий ярим шарда декабрь, январь, февраль ойларига тўғри келади. Йилнинг иссиқ ярми ҳам кўпинча ёз деб юритилади. Айрим туркий тилларда мас., қирғизларда баҳор фасли ёз (жаз) дейилади; 2) дала, яланглик, сайхон ер, дашт. Жой номлари таркибидан бор: Езёвон чўли.

Ези — текислик, очиқ текис ер, қ. *Ез*.

Ёзлоқ — ёзда чорва моллари боқиладиган жойлар, ёзги ўтлоқлар. Тяньшань сиртлари, Олай водийси ёзлоқ жойлардир.

Ёйлма — 1) дарё, сой, жилга ва б. доимий ёки вақтли оқар сувлар тоғлар, қирлар, адирлар орасидан текисликка чиққан жойда сувдаги оқизик жинслар чўкиб ҳосил бўладиган салгина қабарик қия текислик (ёйлма конус); 2) дарё, сой, сувлари жуда кенгайиб оқадиغان жой; 3) сув тошқини вақтида дарёларнинг сув босиб кетадиган пастак соҳили, қайир.

Ёйлма конус — текисликка ёки водийларнинг кенгроқ қисмига оқар сувлар келтирган жинсларнинг тўпланишидан ҳосил бўлган ярим конус кўринишидаги салгина

қабарик рельеф шакли. Ё. к. лар ҳар хил катталиклдаги тоғ жинсларидан иборат бўлади. Тупроқлари ёш, ўсимликлари сийрак, майдони бир неча 10 м² дан ўнлаб км² гача етиши мумкин. Ё. к. Ўзбекистонда тоғ этакларидаги текисликларда, водийларда кўп учрайди.

Ёллар — камбар ва унча баланд бўлмаган қирлар. Бундай қирлар (гривалар) Ғарбий Сибирнинг жанубий қисмида кўп учрайди. Бу ерда улар жануби-ғарбдан шимоли-шарққа томон чўзилиб кетган.

Ёлғиз тоғ — нураб текисланган ерларда якка ёки тўда жойлашган қолдиқ тоғлар. Тоғли ўлканнинг эрозия натижасида емирилиб кетиши, водийларнинг кенгайиши оқибатида ҳосил бўлади. Қизилқумда, Африкада, Марказий Осиёда, Катта Ҳавза, Мексика, Бразилияда бор: қ. *Етимтоғ*.

Ёмғир — булутдан томчи ҳолда ёғадиган ва томчисининг диаметри 0,5 мм ҳамда ундан катта бўлган суюқ ёғин. Ёмғирли қат-қат булутдан ёғадиган шивалама Ё. ва ёмғирли тўп-тўп булутдан ёғадиган жала Ё. бўлади.

Ёмғир тўсиги — тоғларнинг ёғин келтирувчи шамолларга терс ёнбағри ва тоғ ораллигидаги ботиқлари. Сернам шамоллар тоғ ёнбағридан кўтарилаётганда ёғин беради. Тоғдан ошиб тушаётганда адиабатик қизиб, конденсация нуқтасидан узоқлашади ва ёғин бермайди. Мас., Қурама тоғларининг шарқий ёнбағрида, Фарғона во-

дийсининг гарбий чеккасида шундай.

Емғир ўлчагич — қ. *Егинўлчагич*.

Ён эрозия—оқар сувнинг ўзан (дарё водийси, жар) ён томонини ювиши, Ё. э. натижасида дарё водийси, жар кенгая боради, меандрлар ҳосил бўлади. Ё. э. чуқурлар ҳосил билан бир вақтда датиш эрозияси билан бир вақтда датиш этади, лекин эрозия базиси баланд бўлиб, дарё текисликдан оққанда айниқса кучаяди (қ. *Эрозия*).

Ёна — тоғ, тепа, қир ёнбағри. Туркистон, Ҳисор тоғ тизмалари, уларнинг тармоқлари этаги ва водийларида ёнбағир ёна деб юритилади. Мас., «Ёнадаги сўқмоқ қишлоққа тўппа-тўғри олиб чиқади».

Ёнартоғ — сўнмаган вулкан тоғи, қ. *Вулкан*.

Ёнбағир — бўртма, баланд рельеф шакллариининг (тоғлар, тепалар, дўнглар) атрофдаги пастликлар билан туташган ён қисмлари. Ё. лар шаклига кўра ботиқ, текис, қабариқ бўлади. Текис Ё. юқорисидан тағигача бир хилда қия бўлади, этаги текисликдан яққол ажралиб туради. Қабариқ Ё. нинг юқори қисми суйрик (қиялиги кам) бўлиб, пастга гомон тиклашиб боради. Ботиқ Ё. да юқори қисми тик, пастга тушган сари тиклиги камайиб, этаги текисликка аста-секин қўшилиб кетади. Ё. нинг бу уч хил шакли унинг тараққиёт босқичига боғлиқ; ёш Ё. тик ва қабариқ бўлади.

Ёнувчи газлар — ёнувчи углеводород газлари. Ё. г. орасида метан, этан, пропан кўпчиликини ташкил этади. Ё. г. табиатда алоҳида конлардан ҳам чиқади, нефть билан бирга ҳам чиқади. Ё. г. га табиий ҳолда азот, карбонат ангидрид, водород сульфид, инерт газлар аралашган бўлади. СССРда Ё. г. нинг энг катта конлари Фарбий Сибирда, Ўрта Осиёда, Волгабўйи, Шимолий Кавказ, Украина, Уралда топилган. Чет элларда АҚШда энг кўп қазиб чиқарилади,

Яқин ва Ўрта Шарқда, Шимолий Африкада, Канада, Венесуэлада ҳам катта конлари бор.

Ёп ёб — Хоразмда ўрта ва кичик канал. Баъзан ариқ ҳам Ё. дейилади (Қорақалпоғистон ва Фарбий Қозоғистонда— жап), Тожикистоннинг айрим жойлари (Бадахшон) да дарёни Ё. дейишади. Ўзбекистон ва Туркменистонда Ё. сўзидан таркиб топган номлар кўп: Бузёп, Қалтаминорёп, Ленинёп ва ҳ. к.

Ёпиқ денгиз — қуруқлик ичкарисига узоқ кириб борган ва денгизлар, океанлар билан тор бўғозлар орқали қўшилиб турган денгизлар. Мас., Ўрта денгиз, Қора денгиз, Қизил денгиз, Азов денгизи, Болтиқ денгизи.

Ёпиқ гор (кўр гор) — оғзи нуроқ жинслар, ўсимликлар билан тўсилиб олган ёки умуман ер юзасига очилмаган горлар. Ер юзасига очилмаган горлар карст ўлкаларида кўп учрайди. Улар карст воронкалари, чуқурликларидан, ёриқлардан сингиб кирган сувнинг тоғ жинсларини эритиб олиб кетишидан ҳосил бўлади. Ё. г. лар сув иншоотлари қурилишида хавфлидир.

Ёриқ — Ер пўстида тектоник ҳаракатлар натижасида ҳосил бўлган синиқ. Тоғларда қаттиқ жинслар дарз кетиб, ажраб кетган жойлари, жуда тор даралар.

Ёруғ тун — юқори географик кенгликларда ёзги тунлар. Ёруғ тунларда Қуёш ботса ҳам, лекин осмон ёруғ бўлганлиги учун тунлар қош ҳорайгандай ўтади. Ё. т. лар Қуёшнинг ярим тундаги баландлиги — 18° дан юқори бўлганда рўй беради.

Ёруғлик йили — астрономияда масофа ўлчов бирлиги. Ёруғлик нури бир тропик йилда босиб ўтган масофага тенг. Ё. й. 0,307 парсекка, $9,46 \times 10^{12}$ (9460 млрд.) км га тенг.

Ёш тоғлар — кайнозой эрасида рўй берган альп бурмаланишида пайдо бўлган тоғлар. Буларга Ўрта денгиз — Индонезия ва Тинч

океан минтақасидаги тоғлар киради.

Ёшарган тоғлар — қадимги бурмаланишларда пайдо бўлиб, кейинчалик емирилиб, текисланиб қолган ўлкаларда альп бурмаланишида қайтадан кўтарилган тоғлар. Мамлакатимиздаги Олтой, Тяньшань, Саян, Забайкалье тоғлари Ё. т. дир.

Ёқа — чекка қирғоқ, бўй маъноларида қўлланилади. Мас., дарё ёқаси, дала ёқаси, жар ёқаси ва ҳ. к.

Ёқилғи — энергетика баланси, энергобаланси (французча *балансе* — тарози) — муайян вақт ичида, одатда, бир йилда мамлакат территориясидаги ёқилғи ва энергиянинг крим-чиқим нисбати. Ёқилғи баланси тузаётганда турли ёқилғилар ҳисобга олинади (гидроэнергия бундан мустасно). Энергобалансини ҳисоблаш учун барча энергия ва ёқилғи турлари шартли ёқилғига айлантирилади (қ. *Шартли ёқилғи*).

Ёгингарчилик — ёгин-сочинининг тез-тез ва кўп бўлиши. Ўрта Осиё текисликлари ва тоғ олдиларида қиш ва баҳор Ё. давр ҳисобланади.

Ёгинлар — сув буғларининг қуюқлашиши натижасида ҳаводан тушадиган сув. Ё. булутлардан ёмғир, қор, дўл ва муз зарралари кўринишида тушади. Шудринг ва қиров ҳам Ё. ҳисобланади.

Ж

Жабал — тоғ. Ж. арабча сўз бўлиб, Ўрта Осиёдаги географик номларда учрайди Араб мамлакатларида кўпинча тоғ номларига қўшиб айтилади. Мас., Жабал Шом, Жабал Ахбор ва б.

Жавзо (арабча *жавзо* — эгизак) — 1) Зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2) Қуёш (Шамсия) йил ҳисобининг учинчи ойи, 22 майдан 21 июнгача давом этади. Бу вақтда Қуёш Ж. юлдузлар туркумидан ўтади. Жавзо ёзининг би-

Ё. миқдори тушган Ё. нинг су-юқ ҳолатидаги қатлами қалинлигини (мм да) ўлчаб аниқланади. Ё. миқдори метеорологик станцияларда махсус асбоблар — ёгинўлчагичлар ёрдамида ўлчанади. Жойнинг географик кенлигига, денгиз ва океанлардан узоқ-яқинлигига, шамол йўналишига ва жойнинг рельефига қараб, ер юзининг турли р-нларида Ё. миқдори ҳар хил бўлади. Ўзбекистон терр-ясида йиллик ёгин миқдори 80—90 мм дан (Орол денгизининг жанубидаги баъзи жойларда) 1000 мм гача (тоғли р-нларда) етади. Ер шарининг баъзи жойларида йиллик Ё. миқдори ҳатто 12 минг мм га етади. Ё. таркибида сувдан ташқари чанг зарралари, микроорганизмлар, шунингдек, радиоактив элементларнинг парчаланишидан ҳосил бўладиган маҳсулотлар ҳам бўлади.

Ёгин-сочин — қ. *Ёгинлар*.

Ёгинўлчагич — СССРдаги метеорологик станцияларда ёгин миқдорини ўлчаш учун қўлланиладиган асбоб. Сув йиғиладиган челақдан (юзаси 200 см²) ва ёгин ўлчагич стакандан иборат бўлади. Ёгин суви челақдан миқдор бўлинмалари белгиланган стаканга қуйилади. Бу бўлинмаларга қараб ёгин миқдори мм ҳисобида аниқланади. Челақ тик устунга ўрнатилиб, атрофи қор учиб қирмаслиги учун тўсилган бўлади.

ринчи ойи. Бу ойда Ўрта Осиёда арпа пишади.

Жавоҳирлар — қимматбаҳо ва безак буюмлари тайёрлаш учун ишлатиладиган ҳар хил таркибли минераллар. Ж. чиройлилиги, рангининг тиниқлиги ва бир хиллиги, ялтироқлиги, товланиши, қаттиқлиги каби хусусиятлари билан қадрланади. Юқори нур синдириш хусусияти минералларнинг ялтироқлигини кучайтиради. Ялтироқлик хусусияти минералга жило

берилганда яна ҳам ортади. Олмос, ёқут, лаъл, зумрад, платина, олтин, марварид, феруза, биллур (хрусталь), ақиқ, қахрабо ва б. Ж. дир.

Жад доираси — экватордан 23°27' жанубда жойлашган параллел, жанубий тропик. 21 ёки 22 декабрда Қуёш шу кенгликда зенитда бўлади ва Қуёш экватордан энг жанубга ўтган бу нуқтани қишки Қуёш туриши нуқтаси дейилади. Қуёш бу вақтда Жад юлдузлар туркумида турганидан бу кенглик Ж. д. дейилади.

Жадди — 1) Зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2) Қуёш (Шамсия) йил ҳисобининг ўнинчи ойи, 22 декабрдан 21 январгача давом этади. Ж. қишнинг энг қаттиқ ойи.

Жайхун — 1) Амударёнинг қадимги номларидан бири; 2) ҳар қандай дарё; 3) машҳур дарёлар — Амударё, Сирдарё, Фурот, Дажла ва б. Мас., Жайхуни Чочий — Сирдарё, Жайхуни Хоразм — Амударё.

Жала — йирик томчили кучли ёмғир, шаррос ёмғир. Баҳор ва ёз бошида циклон фаолияти жуда кучайиб, кўтарилма оқим тезлашганда, циклоннинг салқин fronti ўтаётганда бўлади.

Жангал — дарёнинг қайири ва пастки террасаларидаги қалин бутазорлар, чакалакзор, ўрмонлар. Ҳозирги ўзбек адабий тилида чангал, чакалак, чангалзор шаклида қўлланилади.

Жануб, Жа н у б н у қ т а с и — жануб нуқтасига томон бўлган йўналиш, ҳақиқий горизонт чизиги билан осмон маҳаллий меридианининг кесишиши жойи. Ж. нуқтаси горизонтнинг асосий нуқталаридан бўлиб, шимол нуқтасига қарама-қаршидир.

Жар — оқар сувлар юмшоқ тоғ жинсларини ўйиб ҳосил қилган чуқурлик. Ж. асосан, лёсс, лёссмон қумоқдан тузилган баланд текисликларда, тоғ этаги қияликларида кўп учрайди. Ж. оқова ва

ташлама сувларни оқизиб қўйиш, ўрмонларни кесиб юбориш, агро-техника қондаларига хилоф ер ҳайдаш, тартибсиз мол боқиш натижасида ҳам вужудга келади. Ж.нинг узунлиги бир неча ўн км, кенлиги ва чуқурлиги бир неча ўн м гача бўлади. Ж. лар одатда, юқори қисмининг ўйилиши ҳисоби-га ўсади, таги ер ости сувига етгандан кейин чуқурлашишдан тўхтайдн. Ж. кўпайиб кетмаслиги учун дарахтлар ўтқазилади, тўғон ва тўсиқлар, тарновлар, сув омборлари қурилади.

Жар-жулға — ер юзасини кўпдан-кўп жарлар ўшқир-чўшқир қилиб юборган жой; тилинган ер; бузуқ ер. Ўрта Осиёда тоғ олди лёсс текисликларида кўп учрайди.

Жарлик — тоғли ўлкалардаги тик ёмбағирлар, дарёлар баланд террасаларининг тик кесилган чеккалари, денгизларнинг урилма тўлқинлар ҳосил қилган баланд қирғоқлари. Дарёлар қалин лёсс жинсларининг остини ювиши натижасида ҳам Ж. ҳосил бўлади. Тектоник ёриқлар бўйлаб узилмалар рўй беришидан ҳам Ж. вужудга келади. Ж. ларни одатда ён жарлар кесиб тушган бўлади.

Жангоқ — нотекис, пастки-баланд, ўр-қир ер. Сув, шамол эрозияси натижасида ҳосил бўлади.

Жилтир муз — ют. Қишда кун илиб, қор эриб, унинг кетидан совуқ келиши натижасида ҳосил бўлади. Ҳўл қор муз бўлиб қотади. Яйловдаги чорва учун жуда хавфли; қ. *Ют*.

Жилға — қор-ёмғир сувларидан ҳамда булоқлардан пайдо бўлган оқар сув, кичик сой. Ўрта Осиёда кўпчилик Ж. лар ёзда қуриб қолади.

Жим — дарёлар ўзанининг сув секин оқадиган чуқур қисмлари.

Жимбулоқ — булоқ кўзи билан сувли қатлам сатҳи тенг бўлган, сув сувли қатлам жинслари орасидан сизиб чиқадиган булоқ. Бундай булоқлар кўпинча сизот сувлар тарқалган ерларда бўлади.

Жингалак ҳоя — ҳаракатланаётган муз қириб, силлиқлаб кетган туб жинслар, қаттиқ тоғ жинслари. Бундай қоялар антропоген давр музлари босган ўлкаларда, ҳозирги баланд тоғларда тарқалган. Ж. қ. ларнинг муз келган томонга қараган ёни қия, тескари томони тикроқ бўлади. Одатда Ж. қ. лар яланғоч тошлар бўлиб, муз тарошлари аниқ кўриниб туради.

Жой — 1) ландшафтининг энг катта морфологик таркибий қисми, бир хил рельефга эга бўлган (мас., водий рельефи, сувайирғич, текислик рельефи ва ҳ. к.) урочишлар группаси; 2) бирор корхона, муассаса, шахсга қарашли ер; майдон; ўрин.

Жой тип — тоғ жинслари литологик тузилиши бир хил бўлган, рельефнинг маълум бир хил шаклида жойлашган, хўжалик жиҳатидан бир хил қийматга эга бўлган урочишлар йиғиндисидан иборат территория. Ҳар қайси Ж. т. га бирор хил ўсимлик формацияси ва тупроқ хили хос бўлади. Ж. т. тушунчасининг регионал маънодаги ландшафт тушунчасига синоним дейиш мумкин.

Жунгли — субтропик ва тропик минтақаларнинг муссон иқлими ўлкаларида (Ҳиндистон, Ҳиндихитой, Зодд ороллари ва ҳ. к.) тарқалган қалин ўрмонлар. Ж. да дарахт ва буталар ҳамда уларга чирмашиб ўсган лианалар одам ўтиши қийин бўлган чангалзорлар ҳосил қилади. Ж. да кенг тар-

қалган дарахт турларидан бири фаров — бамбук (яна қ. *Жангал*).

Жўй — ариқ, канал. Тарихий манбаларда, ҳозирги пайтда эса, асосан, Бухоро ва Самарқанд областларида ариқ, баъзан кичикроқ канал Ж. деб аталади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу сўзнинг кичрайтирилган (диминутив) шакли — жўяк сақланиб қолган.

Жўйбор — канал, дарё, ариқ, баъзан ариқ бўйидаги жойлар; тарихий манбаларда, хусусан вақфномаларда кўп учрайди.

Жўна, жўн — узунасига чўзилиб кетган баландлик, тепа, қир, сувайирғич. Географик номлар таркибида ҳам учрайди. Мас., Жўнариқ.

Жўша — қизил гил (кесак). Кулолчиликда муҳим хом ашё ҳисобланади. Сопол идишларга қизил ранг ёки нақш беришда қўлланилади. Бунинг учун идиш сувда суюлтирилган Ж. га чайиб олинади ёки суюқлик билан унга нақш берилади. Ж. Андижон ва Маргилонда рўша ҳам дейилади.

Жўяк қум — бир-бирига параллел жойлашган камбар қатор-қатор қум дўнглари. Ж. қ. кўп эсадиган шамоллар йўналишига мос жойлашган бўлади. Узунлиги бир неча км га, баландлиги 1 м дан 70 м гача боради. Жўяклар оралигидаги пастликнинг кенглиги 2—4 км га тенг. Ўрта Осиё чўлларида чала мустаҳкамланган ва ўсимликлар қоплаган Ж. қ. кўп тарқалган.

3

Заказник — терр-я ёки акваториянинг бир қисми. З. да барча табиий комплекс эмас, балки унинг алоҳида элементлари: ўсимликлар, ҳайвонлар ёки баъзи бир ҳайвон турларигина муҳофаза қилинади. Яна қ. *Қўриқхона*.

Зандрлар (исландча *санд* — қум) — музликлар (асосан тўртламчи давр музликлари) нинг охири ва чеккасида морена жинслари-

ни муз сувлари ювиб кетиши ҳамда қайта ётқизиши натижасида вужудга келган қумлоқ-тошлоқ текисликлар. Типик зандр текисликларига СССРнинг Европа қисмидаги Полесье ва Мещёра текисликлари мисол бўлади.

Заповедник — қ. *Қўриқхона*.

Заранг ер — қаттиқ, зич тупроқли ер. З. е. Тупроқ ҳосил қилувчи жинслар жуда майда зар-

рали (чанг), чиринди кам, таркибида гипс, туз мавжуд бўлганда вужудга келади. Бундай ерга сув сингмайди. Ёнгарчилик даврида кўлмаклар ҳосил бўлади. Қурғоқчилик вақтда ер юзаси ёрилиб-ёрилиб кетади. Тупроқ берч бўлади; қ. *Тақир*.

Зах — сизот сувлар ер юзасига яқин бўлган ёки чиқиб ётадиган, асосан ботқоқ ўсимликлари ўсадиган ер.

Захкаш — ер ости сувлари таъсирида намиқиб ётадиган ер; оқова ва зах суви оқадиган ариқ, зовур ҳам З. дейилади.

Заяк (суғдийча *зоӣ* — ер ва суффикс — *ак*) — олдин экин экилиб, кейин ташлаб қўйилган жой — партов ер; кўпинча ғалла экиб келинган ерлар З. дейилади. Жой номлари таркибида ҳам учрайди.

Зенит (арабча *самт* — йўл, йўналиш) — осмон сферасининг кузатувчи тепасидаги нуқтаси; шоқул (вертикал) чизиқ осмон сферасини ана шу нуқтада кесиб ўтади.

Зибун — қирғоқдан бирданига чуқурлашиб кетадиган кўлларда сув бетини кигизга ўхшаб қоплаб оладиган ўсимликлар қоплами. З. қирғоқдан кўл ичкарасига ўсиб бориб, кўлни бутун қоплаб кетиши мумкин. З. одатда сабельник, белокрильник, сфаги йўсини, қиёқ, багульник ўсимликларидан ҳосил бўлади.

Зилзила, ер қимирлаш — Ер пўстининг ички қисмидаги табиий кучлар таъсирида содир бўладиган силкинишлар. Сабабларига қараб тектоник, вулкан ва ўпирилиш З. ларига бўлинади. Силкиниш пайдо бўлган жой З. ўчоғи, унинг маркази эса гипоцентр дейилади. З. ўчоғи Ер пўстидан 50 км гача, баъзан 700 км гача чуқурликда бўлиши мумкин. Гипоцентрнинг ер юзасидаги нуқтаси эпицентр дейилади. Силкинишлар эпицентрда қаттиқ бўлиб, ундан узоқлашган сари силкиниш кучи сусая боради. З. кучи сейсмик станцияларда сейсмо-

графлар воситасида ўлчанади. Кучли З. да ер юзасида жарлар, ёриқлар пайдо бўлади, қоялар ағдарилиб тушади, дарё ўзанлари тўсилади, фонтанлар юзага келади, буларнинг ҳаммаси сув тошқини, ёнғинларга сабаб бўлади. Натижада З. бўлган жойнинг қиёфаси ўзгаради.

З. кўпинча тектоник ҳаракатлар тез-тез юз берадиган тоғли р-нларда содир бўлади (Тинч океан ва Ўрта денгиз бўйлари, Альп, Кавказ-Химолай тоғлари).

СССРда бўладиган З. ларнинг кўпчилиги Карпатдан Камчаткагача бўлган зонада содир бўлади. Ўрта Осиё ҳам жуда актив сейсмик р-н ҳисобланади. 1966 й. 26 апрелдаги Тошкент З. си ўрта қувватли бўлишига қарамай, З. ўчоғи ер юзига яқин жойлашганлиги туфайли қисман вайронагарчиликка сабаб бўлди. З. кучи сейсмик баллар билан аниқланади. СССР да 12 балли сейсмик шкала қабул қилинган. З. сабабларини сейсмология фани ўрганади. Бир йил мобайнида 100 мингдан 1 млн. мартагача З. бўлиши мумкин. Шулардан бир неча мингтагина кишиларга сезилади. Халқ хўжалигига зарар етказадиган З. лар эса йилига бир неча юз марта бўлади.

Зимистон — 1) қиш фасли. Қаттиқ, сербулут қиш, кўпинча қиш чилласи З. деб юритилади; 2) тим қоронғилик.

Зов — тик қоя, жарлик, баъзан чуқур дара. Жиззах, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё областларида. Қирғизистонда, шунингдек, Эрон ва Афғонистонда жой номлари таркибида кўп учрайди: Қўзов, Қизилзов (Зомин р-ни) ва ҳ. к.

Зовур, **дренаж** — ер шўрини ювиш, ер ости ва сизот сувлар сатҳини пасайтириш, тўқай ва зах ерларни қуришти мақсадида қазилган ариқ ва ётқизилган қувурлар системаси. Ҳозир очиқ ёки

ёпиқ ариқ ва қудуқ типидagi 3. лар мавжуд.

Зодиак — эклиптика бўйлаб жойлашган юлдуз туркумлари минтақаси. 3. минтақасида 12 та юлдузлар туркуми бор. Уларни арабча номи билан аташ кенгроқ тарқалган. Булар: Ҳамал (Қўй), Савр (Сигир), Жавзо (Эгизак), Саратон (Қисқичбақа), Асад (Арслон), Сунбула (Бошоқ), Мезон (Тарози), Ақраб (Чаён), Қавс (ёй), Жадди (Тоғ эчкиси), Дали (Қовға), Ҳут (Балиқ). Қуёш осмон сферасида ҳаракати вақтида бу юлдузлар туркумларидан тахминан бир ой-бир ой давомида ўтади. Қуёш қайси юлдузлар туркумларидан ўтаётган бўлса, Шамсия календаридagi ойлар шу ном билан аталади.

Зона (юнонча *zone* — пояс, минтақа) — Ер юзининг бошқа жойларидан бир қанча хусусиятлари билан фарқ қиладиган ва қўшни икки параллел ёки меридиан орасида жойлашган қисми, минтақаси (қ. *Географик зоналар*).

Зонал область — табиий географик районлаштиришдаги таксономик бирлик. 3. о. географик зонанинг ўлка доирасидаги қисмини ўз ичига олади. Чунончи, СССР нинг тайга зонаси, Россия текислиги тайгаси, Ғарбий Сибирь тайгаси, Ўрта Сибирь тайгаси, Шимоли-Шарқий Сибирь тайгаси каби 3. о. ларга бўлиниши мумкин.

Зоналликнинг даврий қонунияти — турли географик минтақаларда бир-бирига ўхшаш ландшафт

зоналарининг такрорланиши, мас. чўл ландшафт типи ва, бинобарин, чўл зонаси мўътадил минтақада ҳам, субтропик минтақада ҳам, тропик минтақада ҳам учрайди; ўрмон зонаси ҳам турли минтақаларда такрорланади. 3. д. қ. асосида турли территориялар намланиш даражасидаги ўхшашлик ётади. Бу қонуниятни А. А. Григорьев ва М. И. Будико кашф этганлар. 3. д. қ. нинг асосий кўрсаткичи қуруқликнинг радиацион индекси-дир. Қуруқликнинг радиацион индекси зона радиация балансининг шу зонага тушадиган йиллик ялпи ёғинни буғлатишга кетадиган иссиқликка бўлган нисбати билан ифодаланади. Бу кўрсаткич ҳар бир зонадаги табиий жараёнларнинг интенсивлик даражасини акс эттиради. Қуруқликнинг радиацион индекси бирга тенг бўлса, табиий жараёнлар энг интенсив ривожланади.

Зоогеография, ҳайвонлар географияси — зоология ва табиий географиянинг бир бўлими, ҳайвонларнинг Ер шарида ўтмишда ва ҳозирги замонда географик тарқалишини, бунинг ҳозирги ва тарихий тарқалиш омиллари ҳамда қонуниятларини ўрганади.

Зооценоз — табиий шароити бир хил бўлган жойда тарқалган ҳайвонлар группаси. Мас., қумли чўл зооценози.

Зюйд (голландча) — жануб. Қисқартирилиб S ҳарфи билан ёзилади.

И

Изза — ер ости ва грунт сувлари ер юзасига чиққан, сув ўтказмайдиган қатлам юза жойлашган, атрофдаги ерларга нисбатан ботиқ жойлардаги ўта нам ерлар. Кўпинча ботқоқликка, билқиллама ерга айланган бўлади. Кўпроқ адир, тоғ, тепалар этакларидаги ер ости сувлари юзага чиққан жойларда учрайди.

Изобаралар — график тасвирда (мас., географик карталар, изобарик процесслар диаграммаларида) бир хил босимли нуқталарни бирлаштирадиган чизиқлар (қ. *Изочизиқлар*).

Изочизиқлар — географик карталарда, графикларда бир хил қийматли миқдорлар (мас., босим, денгиз чуқурлиги, т-ра) ни бир-

лаштирувчи чизиқлар: **изобара** — ҳаво босими бир хил бўлган нуқталарни бирлаштиради; **изобатлар** — сув ҳавзалари рельефининг бир хил чуқурликдаги жойларини бирлаштиради; **изогнета** — маълум вақт (ой, йи фасл ва б.) да ёғинлар миқдор бир хил нуқталарни бирлаштиради; **изогипс** баландлиги бир хил нуқталарни бирлаштиради (қ. *Горизонталлар*); **изотакха** — шамол тезлиги бир хил нуқталарни бирлаштиради.

Илдирим — чақмоқ, яшин, учқун.

Илиш — қишда узоқроқ чўзилган совуқ кунлардан кейин ҳаво температурасининг кўтарилиши. И. кўпинча илиқ ҳаво оқими келиши натижасида рўй беради. Агар И. дан кейин ҳаво яна кескин совуса, **ют** бўлади.

Илон изи — дарё ва йўлларнинг эгри-бугрилиги. Дарёларда чуқурлатиш эрозияси тугаб, ён эрозия бошланганда ўзан И. н. шаклини олади. Бунда ўзан гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга бурилиб, тирсаклар ҳосил қилиб оқади; қ. *Меандр*.

Иммиграция (латинча *иммигранс* — ўришувчи), **муҳожирлик** — бир мамлакат фуқароларининг донмий ёки вақтинча яшаш учун бошқа мамлакатга келиши.

Импорт — (латинча *импорто* — киритаман) — чет мамлакатлардан бирон мамлакатга ички бозорда сотиш учун товар келтириш. Бир мамлакат учун И. бўлган товар иккинчи мамлакат учун **экспорт** ҳисобланади.

Инвестиция (инглизча *инвест* — қўйиш) — қ. *Капитал қўйиш*.

Индустриялаш (латинча *индустрия* — фаолият) — ҳозирги замон корхоналарини қуриш ва фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришининг барча тармоқларига жорий қилиш йўли билан ривожланган саноатни бунёд этиш. И. нинг шакллари, методлари, суръати ва босқичлари муайян тарихий

ва
ли
сиё
қил
мо

душм
ронтид
суръатл
ник-иктис

тугатиш учун ташқаридан ёрда
олинмаган ва ҳарбий ҳужум хав
фи шаронтида огир саноатни, ай
ниқса машинасозликни ва электр
лаштиришни жадал ривожланти
риш ва улар асосида бошқа саноа
тармоқларини тиклаш йўли билан
олиб борилди. Бошқа социалистик
мамлакатларда И. бошқача шаро
итда амалга оширилмоқда. Халқ
аро социалистик меҳнат тақсироти
шаронти ҳар бир социалистик
мамлакатда бу мамлакатнинг та
бийий, иқтисодий, тарихий шарон
ти қайси тармоқларни ривожлан
тиришга энг қулай бўлса, кўп
роқ ўша тармоқларни ривожлан
тиришга имкон беради. Ривожлан
наётган мамлакатларда эса И.
икки жаҳон системаси — социа
листик ва капиталистик система
лар мавжуд бўлган ҳамда фан-
техника революцияси рўй бераёт
ган шаронтида амалга оширил
моқда.

Изоляция (латинча *исоло* —
офтобга қўяман) — муайян вақт
(минут, сутка ва б.) давомида го
ризонтал юза майдонига (1 см²)
тушган қуёш радиацияси. Бунда
тўғри қуёш радиацияси ёки ялли
қуёш радиацияси назарда тутила
ди. Баъзан ҳар қандай юзага туш
ган қуёш радиацияси ҳам И. де
йилади, мас., ёнбағирлар И. си ёки
бино деворлари И. си.

Интеграция, **иқтисодий
интеграция** (латинча *интегра
цио* — тиклаш) — 1) капитализм
шаронтида: хўжалик ҳаёти интер-

националлашишининг энг янги формаси бўлиб, турли мамлакатлар хусусий монополияларининг бир-бирлари билан қўшилишиб кетиши ҳамда ўзaro иқтисодий алоқаларда ва учинчи мамлакатлар билан алоқа қилишда давлат монополистик сифатининг келишилган ҳолда амалга оширилишида, яъни турли корхона ва тармоқларнинг, шунингдек, турли мамлакатларнинг ишлаб чиқариш соҳасида бир-бирлариға яқинлашуви, улар ўртасида узвий иқтисодий алоқа ўрнатилишида ўз аксини топади; 2) социалистик иқтисодий И. халқаро социалистик меҳнат тақсимо-ти процесси. Ўзарo Иқтисодий Ер-даи Кенгаши аъзолари бўлган мамлакатлар экономикаларини яқинлаштириш, юксак даражада самарали миллий хўжалик структураларини таркиб топтириш, социалистик мамлакатлар иқтисодий тараққиёт даражасини аста-секин бараварлаштириш, экономикаси, фани ва техникасининг асосий тармоқларида чуқур ва барқарор алоқалар ўрнатиш, бу мамлакатлар халқаро бозорини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш, пул-товар муносабатларини тақомиллаштириш процесси, бу процесс мазкур мамлакатларнинг коммунистик ва ишчи партиялари ҳамда ҳукуматлари томонидан онгли равишда ва план асосида тартибга солиб турилади.

Интенсив тараққиёт йўли — мазкур корхоналарда янги техника ва меҳнатни ташкил этишнинг янги шакллари жорий этиш ҳисобига ишлаб чиқаришни кенгайтириш. Қ. х. да ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш, аввало, электрлаштириш, механизациялаштириш, химиялаштириш ва ирригация билан боғлиқ.

Интразоналик — айрим ландшафтларнинг мустақил географик зона ҳосил қилмай, бир неча зонада такрорланиши. Ботқоқлик ландшафтлари, тўқай ландшафтлари, дашт зонасида «оролчалар»

тарзида сақланиб қолган ўрмонлар ва, аксинча, ўрмон зонасида учрайдиган реликт дашт ландшафтлари И. га мисолдир.

Интрузия (латинча *интрузио* — итариб киритаман) — ер пўстидаги тоғ жинслари орасига магманинг кириб келиши. Баъзан И. жараёнида ҳосил бўлган магматик жинс массаси ҳам И. дейилади.

Интрузив тоғ жинслари — ер пўстининг ички қисмларида магманинг аста-секин совушидан ҳосил бўлган магматик тоғ жинслари.

Ионосфера — атмосферанинг ионлар ва эркин электронлар миқдори кўп бўлган юқори қисми. Ер юзасидан 50—60 км дан бошланиб 2000 км гача давом этади. Ультрабинафша қуёш нури таъсирида кислород ва азот молекулаларининг парчаланиши ҳисобига ионлар ҳосил бўлиб туради. И. да юқори-га кўтарилган сари т-ра оша бориб, юзларча ва, ҳатто, мингларча даражага етади. Шунинг учун И. ни термосфера деб ҳам атайдилар.

Ипакчилик, пиллачилик — қ. х. нинг ипак қурти боқиш, янги қурт зотлари етиштириш, пилладан мўл ҳосил олиш йўллариини ишлаб чиқиш билан шуғулланадиган тармоғи. И. қуртнинг асосий озиғи бўлган тутчилик билан боғлиқ. И. даги асосий иш жараёнлари: ипак қурти уруғини очир-иш, қурт боқиш, қурт уруғи тайёрлаш ва пиллани дастлабки ишлаш — димлаш ва қуритиш. СССР да ипак қурти Ўрта Осиё ва Закавказье республикаларида боқилади. Иттифоқда етиштириладиган пилланинг ярмидан кўпроғини Ўзбекистон беради.

Ирмоқ — бош дарёга қуйиладиган дарё, сой, жилға. И. лар одатда бош дарёдан камсув ва калта бўлади. Географик адабиётларда ирмоқлар 1, 2, 3 ва ҳ. к. тартибли ирмоқларга ажратилади. Чунончи, бош дарёга бевосита қуйиладиган сувларни биринчи

тартибли И., биринчи тартибли И. таркибли И. ва ҳ. к. дейилади. Баъзан кичикроқ кўл ва сув ҳавзаларига киритиладиган дарёлар ҳам И. деб аталади. Баъзи бир туркий тилларда, мас., усмоний туркларда И. сўзи дарё сўзи маъносида ишлатилади. Соё ҳамда жарларга ён томонлардан келиб қўшилиладиган кичикроқ соё ва жарлар ҳам И. дейилади.

Ирригация (латинча *irrigatio* — сугориш), сугориш — қурғоқчил ерларга сув келтириш, далаларни сугориш, тупроқнинг ўсимлик илдизлари озиқланадиган қатламида сув запасини ростлаш. Мелиорация турларидан бири.

Ирқ — кишиларнинг тарихий таркиб топган йирик территориал группалари. И. лар келиб чиқишига кўра бир бўлиб, фақат баъзи бир ташқи физиологик белгиларига — сочининг шакли ва ранги, танасининг ранги, кўзининг шакли, юз скелетининг ўлчамлари ва айрим хусусиятлари, бурун, лаб турлишига кўра фарқ қилади. Бу фарқлар наслдан наслга ўтади. Ирқий белгилар одам зоти пайдо бўлгандан кейин яшаш шароитидаги тафовутлар таъсирида вужудга келган. Одамларнинг асосий анатомик ва физиологик ҳамда психологик хусусиятларида ирқий фарқлар йўқ. Ирқий тафовутлар жамият тараққиётига таъсир этмайди. Бутун дунёдаги одамлар учта катта И. га: монголоид, европеоид ва экваториал, яъни негроавстралоид И. ларга бўлинади. Бу асосий И. лар оралигида кўпдан-кўп ўткинчи И. лар бор.

Ирқий камситиш — бошқа ирқларга мансуб халқларни таҳқирлаш, сиёсий ва гражданлик ҳуқуқларидан маҳрум қилишга қаратилган реакцион империалистик сиёсат.

Иссиқ булоқ — сув ҳарорати юқори бўлган булоқ. И. б. лар икки хил бўлади: нисбий И. б.

лар, уларда сув ҳарорати шу жойдаги ҳавонинг ўртача йиллик т-расидан юқори бўлади; абсолют И. б. лар, улар суви т-раси 37° дан юқори, яъни ер юзидаги максимал ўртача т-радан юқори бўлади. И. б. ларнинг кўпи минераллашган сувлидир ва шифобахш хусусиятга эга.

Иссиқлик электр станциялари — иссиқлик двигателлари ёрдамида электр энергия ишлаб чиқарадиган корхоналар. Иссиқлик двигателида газ, кўмир, мазут, торф ва б. ёқилиши мумкин. Ёқилғининг иссиқлик энергияси иссиқлик двигателида механик энергияга, сўнгра генераторда электр энергияга айланади. И. э. с. асосан икки хил бўлади: конденсацион электр станция (фақат электр энергия ишлаб чиқаради) ва иссиқлик электр маркази (ҳам электр энергия, ҳам иссиқлик — буғ ва иссиқ сув ишлаб чиқаради).

Ихтисослашиш — кишиларнинг бирон-бир машғулотда банд бўлиши ёки меҳнатнинг айрим операцияларга бўлиниши. Қ. х. да айрим экинлар экишга ёки чорвачиликнинг муайян соҳасига ихтисосланади. Саноатда бир ёки бир неча деталь тайёрлашга ихтисосланади. Бу эса, ишлаб чиқаришни механизациялашни осонлаштиради, маҳсулотни арзонлаштиради, шунингдек, э-дларда муайян узел, агрегат, мас., автомобиль двигатели тайёрлашга ихтисосланади.

Ички денгизлар — қуруқлик ичкарисига кириб борган ва океан ёки денгизга бир ё бир неча бўғоз орқали қўшилган денгизлар: Балтика денгизи, Қора денгиз ва б.

Ички кучлар — қ. *Эндоген кучлар*.

Ички сувлар — 1) қуруқлик ичкарисига узоқ кириб турадиган қўлтиқ ва денгизлар, дарёлар, кўллар; 2) бирор давлат территориясида жойлашган дарё, кўл, денгизлар, қўлтиқлар, бўғозлар. Давлатлар қирғоқларига туташ

денгизларнинг қирғоқ бўйидаги эни 18,5 км ли сув халқаро ҳуқуққа кўра мазкур давлатнинг ихтиёрида бўлади.

Ишлов берувчи саноат — кон саноати, қ. х., ўрмон хўжалиги, балиқ тутиш, овчиликдан келадиغان, шунингдек, синтетик йўл билан олинадиган хом ашёга ишлов берадиган ёки уни қайта ишлайдиган саноат тармоқлари. И. б. с. нинг энг муҳим тармоқлари: машинасозлик ва металлсозлик, қора ва рангли металлургия, нефтни қайта ишлаш, химия, электротехника, электрон, ёғочсозлик, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш, қоғоз, тўқимачилик, тикувчилик, пойабзал, ун, шакар-қанд, консерва саноати ва б.

Иқлим — муайян жойнинг шу жойга хос бўлган ва йилдан-йилга такрорланиб турадиган об-ҳаво типлари (қуруқ, иссиқ ёки серёгин, совуқ ва ҳ. к.). И. Қуёш радиацияси, ер юзаси ҳолати ва атмосфера ҳаракати ҳосиласидир. И. об-ҳаводан фарқ қилиб, барқарор бўлади. У йиллар, асрлар мобайнида эмас, геологик даврлар мобайнида ўзгаради.

Иқлим минтақалари — Ер шарида иқлим хусусиятлари билан фарқ қиладиган ўлкалар. Иқлимий райолаштиришнинг энг катта бирликлари. Кенглик бўйлаб чўзилган бўлиб, чегаралари параллелларга айнан тўғри келмайди. Б. П. Алисов қуйидаги И. м. ни ажратди: 1 та экваториал, 2 та экваториал муссон (субэкваториал), 2 та тропик, 2 та субтропик, 2 та мўътадил, сўнгра субарктика, субантарктика, арктика, антарктика И. м.

Иқлимлашиш — ўсимлик ва ҳайвонларнинг янги шаронгга мослашиши. Ўсимлик ва ҳайвонлар кишилар томонидан янги районларга олиб бориб экилиши ёки маккажўхори билан картошканинг бутун ер юзига тарқалиши И. га яққол мисолдир; аслида бу ўсимликларнинг ватани

Жанубий Америка. СССРда турли мўйнали ҳайвонлар (мас., Шимоллий Америкадан ондатра, Жанубий Америкадан нутрия, турли балиқлар, мас., чивинларнинг личинкаларини еб тугатадиган гамбузия балиқчаси Жанубий Америкадан), хилма-хил ўсимликлар (цитруслар, чой ўсимлиги, шакарқамиш ва б.) иқлимлаштирилган.

Иқлимшунослик — иқлим ҳақидаги фан. И. Ер шарида ёки унинг айрим қисмларида иқлимларнинг пайдо бўлиш сабаблари, иқлим типлари ва уларнинг тарқалиши, иқлимларнинг халқ хўжалигидаги аҳамиятини ўрганади. И. нинг геологик ва тарихий даврлардаги иқлимий шароитини ўрганувчи тармоғи палеоиклимшунослик дейилади. И. нинг амалий бўлимлари агроиклимшунослик, биоиклимшунослик, медицина иқлимшунослиги ва индустриал иқлимшуносликдир. Кичик жойлар иқлимининг ички тафовутларини микроиклимшунослик ўрганади. Мас., сўнгги йилларда шаҳар микроиклимшунослиги жадал ривожланмоқда. И. хулосалари метеорологик маълумотларни ўрганиш ва таҳлил қилишга асосланади.

Иқтисодий актив аҳоли — аҳолининг ишлаб чиқаришнинг турли сфералари ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган соҳаларда банд бўлган қисми.

Иқтисодий географик характеристика — хўжалик объектлари (корхоналар, шаҳарлар, районлар) ҳақидаги билимларни муайян план асосида системали равишда баён этиш; бунда бу объектларнинг жойлашиш хусусиятлари ва тараққиёт перспективалари кўрсатилади.

Иқтисодий географик ўрин, иқтисодий географик ҳолат — иқтисодий географик объект (шаҳар, район, мамлакат) нинг шу объектдан ташқарида бўлган, лекин унинг тараққиётига таъсир этадиган табиий ва тарихий-иқти-

содий объектларга нисбатан тутган ўрни. Масалан, мамлакатнинг деңгизга нисбатан ўрни, дунё савдо йўлларига нисбатан ўрни, қўш-ни мамлакатларга нисбатан ўрни, муайян халқаро сиёсий аҳвол шариотида мамлакатнинг душманларига ва иттифоқчиларига нисбатан муносабати ва ҳ. к. И. г. ў. мамлакат тараққиётининг турли босқичларида турлича бўлиши ва унинг ривожланишига турлича таъсир этиши мумкин.

Ихота дарахтзорлари, дала и хота ўрмонзорлари — экинларни шамол, бўрон, гармсел ва б. дан, т. й. ни қор, қум боси-нидан ҳимоя қиладиган дарахт-зорлар. И. д. шамол тезлигини ка-майтиради, тупроқни ювилишдан, намини буғланишдан сақлайди. И. д. асосан дуб, оқ акация, жийда, саксовул, қайрағоч, гледичия, ай-лант ва б. дан иборат бўлади. Су-ғориладиган р-нларда И. д. учун дарахтлар кўпинча ариқ бўйлари-га, экинларнинг чети ва йўл ёқа-ларига ўтказилади. Ўзбекистонда 10000 га дан ортиқ майдонда И. д. барпо этилган.

И

Йил — Ернинг Қуёш атрофида бир марта тўлиқ айланиб чиқиш даврига тахминан тенг бўлган вақт. Астрономияда тўрт хил йил ҳисоби бор: 1) юлдуз йили. Бу йил Қуёшнинг осмон сферасида юлдузларга нисбатан бир марта кўринма айланиб чиқиши учун кетган вақтга, яъни 365, 2564 ўр-тача қуёш суткасига тенг; 2) тро-пик йил. Бу йил Қуёш маркази-нинг баҳорги тун-кун тенглиги нуқтасидан кетма-кет икки марта ўтиши оралиғидаги вақтга, ўрта ҳисобда 365, 2422 суткага тенг; 3) календарь йил. Григорий ка-лендари бўйича 365, 2425 суткага тенг; 4) ой йили 12 ой ойига (си-нодик ойга) тенг. Ўрта ҳисобда 354, 367 суткага тенг. Бу ҳижрий йил.

Йил фасллари, фасллар —

баҳор, ёз, куз, қиш. П. ф. нинг алмашилишига Ер айланиш ўқининг орбита (Ернинг Қуёш атрофида айланиши йўли) текислигига нис-батан оғишганлиги (66°33') сабаб бўлади. Ер Қуёш теварагида ай-ланганда Ер ўқининг йўналиши ўзгармайди. Шу сабабли Ер Қуёш атрофида айланар экан, бир Ши-молий қутб, бир Жанубий қутб Қуёшга қараб қолади. Шимолий қутб Қуёшга рўпара бўлганда ши-молий ярим шар кўпроқ исийди, Жанубий қутб Қуёшга рўпара кел-ганда эса жанубий ярим шар кўп-роқ исийқ олади. Шимолий ярим шарда Қуёшнинг баҳорги кун-тун тенглиги нуқтасидан ўтиш вақти (20—21 март) баҳор фаслининг бошланиши деб, Қуёшнинг ёзги ту-риш нуқтасидан ўтиши (21—22 июнь) ёз фаслининг бошланиши деб, Қуёшнинг кузги кун-тун тенг-лиги нуқтасидан ўтиши (23 сен-тябрь) куз фаслининг бошланиши деб ва Қуёшнинг қишқи туриш нуқтасидан ўтиши (21—22 де-кабрь) қишнинг бошланиши деб қабул қилинган. Жанубий ярим шарда буларнинг акси бўлади.

П. ф. бир-биридан Ер юзининг ҳамма жойида ҳам фарқ қила бер-майди. Мас., экватор яқинида до-им бир хилда исийқ ва ёғин кўп бўлади, яъни йил бўйи об-ҳаво деярли бир хил бўлиб туради. Бу ўлкаларга икки томондан туташ-ган жойларда (экватор ёни ўлка-ларида) йил икки фаслга бўлина-ди: қурғоқчил ва серёмғир фасл-лар. Ўзбекистон жойлашган кенг-ликларда эса баҳор ва куз фасл-лари қисқа (2 ой атрофида), ёз фасли узун (5 ой чамаси) бўлади. Қутбий ўлкаларда, аксинча, ёз жуда қисқа, қиш узоқ давом этади.

Йилга — сой, кичик дарё, бу-лоқдан оқиб чиққан сув, қ. *Жилга*.

Йўлдош шаҳарлар — йирик са-моат марказлари яқинида бўлган ва хўжалик жиҳатдан улар билан чамбарчас боғланган шаҳарлар.

Каатинга — Бразилия ясси тоғлигидаги Сан-Франциско дарёси ҳавзасида кенг тарқалган қуруқ, жуда сийрак бутазор ўрмонлар. К. лар тропик чала чўллар ландшафт типига киради. Ўсимлик қопламида кактус ва сутламалар оиласига кирувчилар кўп тарқалган. К. яйлов чорвачилигида фойдаланилади.

Кабир (арабча катта) — географик ном ва терминлар таркибий қисми сифатида қўлланиладиган сўз: Саҳрои Кабир — «Катта чўл».

Кабиса йили — 366 кунлик йил. Тропик йил (қ. *Йил*) 365, 2422 суткага тенг. Мана шۇ фарқни ҳисобга олиб, Григорий календаридида ҳар тўртга бўлинадиган йил (4, 8, 12... 72, 76, 80...) ва 1700, 1800 каби йиллардан юзликларнинг сони тўртга бўлиндирилганлари (1600, 2000) кабиса йили бўлиб, 366 кунга тенг.

Каботаж — бир мамлакатнинг портлари орасида кема қатнови. К. икки хил бўлади: катта К. — турли денгизларда жойлашган портлар орасида кема қатнови; кичик К. — бир денгизда жойлашган портлар орасида кема қатнови.

Кавир — Ўрта Осиё жануби ва Эрондаги шўрхок чўллар. Рельефнинг ботиқ шаклларида бўлади. Чўл номлари таркибида ҳам учрайди: Дашти Кавир.

Кадастр (французча *кадастр* — аҳолини рўйхатга олиш) — бирон объектни даврий ёки мунтазам равишда кузатиш йўли билан тўпланган маълумотлар мажмуи. Олиқ-солиқ кадастри (солиқ солиш учун аҳолини бирма-бир рўйхатга олиш), сув кадастри, ер кадастри ва ҳ. к.

Кайнозой группаси (эраси), кайнозой (юнонча, *кайнос* — янги, *зоэ* — ҳаёт) — Ер геологик тарихининг энг янги эрасида пайдо бўлган ётқизиклар. 60—70 млн. йил давом этган. Урта системага (даврга) бўлинади: палеоген, неоген ва антропоген (тўртламчи).

Каледон бурмаланиши — илк палеозой билан ўрта палеозой бошларида бурмалар, тоғлар пайдо бўлиши ва магма отилиб чиқиши. Иккига бўлинади: эрта каледон бурмаланиши босқичи ордовик охири — силур бошлари; кеч каледон бурмаланиши босқичи силур охири — девон бошлари. Гренландия, Британия ороллари, Скандинавия, Марказий Қозоғистоннинг ғарбий қисми, Шимолий Тяньшань, Олтой, Ғарбий Саян, Шимолий Монғолия, Жануби-Шарқий Хитой ва Шарқий Австралия каледонидлари (тоғлари) каледон бурмаланишида пайдо бўлган тоғлардир.

Калийли тузлар — таркибида калий бўлган ва сувда тез эрийдиган минераллардан (сильвин, карналлит, каннит ва б. лардан) иборат чўкинди тоғ жинслари. Таркибида 10—15% калий бўлган К. т. конлари саноат аҳамиятига эга бўлади. К. т. дан, асосан, ўнгит тайёрланади. Қ. т. запаси бўйича СССР дунёда биринчи ўринда туради. Конлари: СССРда — Урал (Соликамск), Оренбург обл., Ғарбий Украина, Қозоғистон, БССР; чет элларда — ГДР, ГФР, АҚШ, Канада, Польша ва б.

Кальдера (испанча *кальдера* — дошқозон) — вулкан тепасидаги чўзинчоқ ёки юмалоқ чуқурлик. Диаметри 10—20 км гача чуқурлиги бир неча юз м гача бўлади. Вулкан бўғзидан газ портлаб, отилиб чиқиши ёки вулкан сўнггандан кейин ғовак жинсларнинг ўпирилиб тушиши оқибатида пайдо бўлади.

Камалак, Ҳасан-Ҳусан — атмосферадаги оптик ҳодиса. Бир ёки бир неча ранг-баранг катта ёйлар. Емғир ёғаётган булут томонда сув томчиларига қуёш нури тушиб синишидан ҳосил бўлади. Доимо қуёшдан тескари томонда кўринади. Камалак ранглари қуёш спектрининг рангларида иборат.

Камар — 1) жарлик, дарёнинг

тик тушган чуқур, сув айланиб оқадиган жойи, пастлик ерни ўраб турадиган қирлар, қирдаги узун чуқурлар дўнглари. Жой номлари сизилган ҳам учрайди. Мас., Камар фатида ҳам учрайди. Мас., Камар қишлоғи (Оҳангарон водийсида); 2) тоғлардаги тоқчасимон ўйиқ жой.

Камгак — тоғ ёнбағридаги ўйиқ, унгул, ботиқ, тор йўлак.

Кампос (португалча кампос — текислик) — Бразилия тоғлигидаги саванналар номи.

Камсувлик — дарёларда сув оқимининг энг камайган даври. Ўрта Осиёдаги катта дарёларда К. куз ойларига тўғри келади, паст тоғлардан бошланувчи дарёлар баҳорда қор ёғиб, ёмғир кўпроқ ёғадиган даврдан бошқа ҳамма вақт К. бўлади.

Каналлар — сувни бир жойдан иккинчи жойга олиб бориш учун қурилган катта ариқлар. К. бир неча турга бўлинади: 1) кема қатнайдиган К.; 2) энергетика К. и; 3) ирригация К. и; 4) қуришти ёки дренаж К. и; 5) водопровод К. и; 6) ёғоч оқизиладиган К. ва ҳ. к. Йирик К. кўпинча бир неча функцияни бажаради.

Каньон (испанча канон — дара) — ёнбағирлари тик, таги тор чуқур дарё водийси. Колорадо дарёсидаги (АҚШ) Катта Каньон энг йирик К. лардандир (узунлиги 320 км, энг чуқур жойи 1800 м).

Каолин, ч и н и и г и л — оқ тусли гил, асосан каолинит минералидан иборат; таркибида дала шпати бўлган тоғ жинсларининг нурашидан ҳосил бўлади. Химия, тўқимачилик, қоғоз, резина ва совуқ саноатида тўлдирувчи сифатида ишлатилади; К. дан чинни ишланади.

Капитал қўйиш — қурилиш ишлари, асбоб-ускуналарни монтаж қилиш ва сотиб олиш, шунингдек, геология разведка ишларига сарфланадиган пул маблағлари.

Капиталистик монополиялар — ишлаб чиқариш ва капиталнинг юқори даражада концентрацияла-

шиши туфайли вужудга келадиган эркин рақобатни ҳамда бозорда айрим товарларнинг ҳукмронлигини бартараф этиш, юқори монопольда олиш мақсадида тузиладиган капиталистик уюшмалар. К. м. маълум соҳада маҳсулот ишлаб чиқаришни ва савдони ўз қўлига олиб, маҳсулотга монополь юқори баҳо қўйиб, ортиқча фойда олади.

Монополиялар, даставвал, оғир саноатда ташкил топди, энгил саноат, транспорт, страхование соҳаларида ҳам тез ривожланди. Ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви билан бир даврда банк капиталининг йириклашуви ҳам содир бўлди. Ривожланган капиталистик давлатларда банк капиталининг концентрациялашуви натижасида банк ишининг асосий қисмини ўз қўлига тўплаб олган бир неча йирик банк ташкил топди, шу тариқа банк монополиялари вужудга келди. Дастлабки монополиялар миллий монополиялардан иборат эди. Миллий монополиялар кейинчалик халқаро монополияларга айланди. Дастлабки монополия конвенция, корнер, ринг деб аталар, товарларнинг баҳоларини аниқлаш учун маълум муддатга тузилар эди. Кейинчалик асосий монополия шакллари — картель, синдикат, трест ва концернлар пайдо бўлди: Картель — саноатнинг бир тармоғидаги капиталистлар бирлашмаси. Унинг иштирокчилари товарларнинг сотилиш баҳоси, ишчилар ёллаш, ҳисоб-китоб шартлари ҳақида келишиб, бозорларни ўзаро тақсимлаб олади, ҳар бир корхона учун товар ишлаб чиқариш ва сотиш миқдори (квота) ни белгилайди. Синдикат — саноатнинг бир тармоғидаги корхоналар бирлашмаси. Унда коммерция ишлари, яъни хом ашёни сотиб олиш, товарларни сотиш каби ишлар умумий идора томонидан бажарилади. Трест — айрим ёки турли саноат тармоқларига мансуб корхоналар бирлашмаси. Унинг иштирокчилари

ҳам ишлаб чиқариш ҳамда коммерция соҳасида мустақиллигини йўқотиб, трест пайчиларига ёки акционерларга айланадилар. Трестнинг барча ишларига трест идораси раҳбарлик қилади. Агар трест турли тармоқдаги ўзаро боғлиқ бўлган корхоналардан тузилган бўлса, комбинат деб аталади. Концерн — капиталистик монополиянинг энг юқори ва мураккаб формаси ҳисобланиб, асосан, саноат, транспорт, савдо корхоналари, банк, страхование компанияларидан ташкил топади.

Каррлар — карст тараққий этган ўлкаларда учрайдиган, чуқурлиги бир неча см дан 1—2 м гача бўлган жўяксимон чуқурликлар. Қатор-қатор бўлади ёки тарвақайлаб кетган хиллари учрайди. К. ни ўткир қирралар ажратиб туради.

Карст (Югославиядаги Карст платоси номидан), карст ҳодисаси — сувда яхши эрийдиган тоғ жинслари (оҳақтош, доломит, бўр, гипс, тоштўз)да рўй берадиган ва бу жинсларнинг эриш процесси билан боғлиқ бўлган ҳодиса; оқибатда тоғ жинсларида бўшлиқлар, ғорлар, ер юзасида эса воронкалар, ўпирилмалар, чуқурликлар пайдо бўлади. Бундай жойларда дарёлар ер остига кириб кетади ва бир қанча масофадан сўнг яна ер юзасига чиқади. К. СССРда Қримда, Россия текислигининг бир қанча жойларида, Кавказда, Урал ва Ўрта Осиёда учрайди.

Карст далалари — бир-бирига қўшилиб кетган карст ванналари, воронкалари. Одатда тоғ жинслари қатламлари бўйлаб қўзилиб кетади. Таги текис, ёнбағри тик бўлади. Ғовак гил жинслар тагида тўпланиб, унумдор тупроқ ҳосил қилади, яхши экинзор бўлади.

Карталар — қ. *Географик карталар*.

Картографик метод — географик объект, ҳодиса ва жараёнларни карталар ёрдамида ўрганиш ва таҳлил қилиш. Географик тадқи-

қотларда К. м. ёрдамида объект, компонент, ҳодиса ва жараёнларнинг территориал тарқалиши, ўзаро алоқаси, ривожланишини аниқлаш мумкин. Бу метод айниқса айрим компонентларни (рельеф, иқлим, тупроқ ва ўсимликлар) ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Картография — географик карталар, карта тузиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги фан. Қуйидагилар К. га кирази: 1) *карташунослик* — карталар тарихи ва уларнинг тараққиёти; 2) математиканинг тасвири шарҳ юзасидан ясси юзага кўчириш усулини ўрганадиган махсус бўлими; 3) оригиналлар тузиш усули; кейинчалик босмаҳонада ана шу оригиналлардан карта кўпайтирилади.

Картометрия — турли объектларнинг майдони, ҳажми ва б. ўлчамларини карталарга қараб ўлчаш усулларини ўрганадиган фан. Давлатлар, океанлар, ҳавзаларнинг майдонларини, денгизларнинг қирғоқ чизиги, дарёларнинг узунлигини, ер майдони кўламини аниқлашда ишлатилади.

Картосхема — одатда картографик тўр ишлатилмайдиган ва катта аниқлик талаб қилинмайдиган карта. Схематик тасвирлаш К. да тасвирланган воқеа (ҳодиса) ҳақида яққол умумий тасаввур беришга ва унинг муҳим томонларини таъкидлаб кўрсатишга имкон беради.

Каскад (французча *каскаде* — шиддат билан тушмоқ) — зинапоёга ўхшаб тушадиган қатор сунъий ёки табиий шаршаралар. Гидроэлектростанциялар каскади — бир дарёда жойлашган бир қанча электростанциялар. Бундай ГЭСлар қўшимча электр энергия олишга ёрдам беради.

Кат — қ. *Кент*.

Каучукли ўсимликлар — тўқималарида табиий каучук олиш учун ишлатиладиган сутшира —

латекс кўп бўлган ўсимликлар (гевея, товсағиз, гваюла ва б.).

Каштан тупроқлар — дашт тупроқлари тури. Каштан дарахти меваси тусида (жигар ранг) бўлганлигидан шундай аталади. Асосан, чалов ва бурган ўсадиган даштларда ёғин етарли бўлмаган шаронда ривожланади. К. т. таркибидаги чиринди (гумус) миқдориغا қараб, оч каштан, оддий каштан, тўқ каштан хилларга бўлинади. СССРда Қозоғистон, Жанубий Украина, Шимолий Кавказ, Волга бўйлари, Ғарбий Сибирнинг жанубий қисмида, чет элларда Туркия, Монғолия, Шимолий Хитой, АҚШ ва Аргентинада кенг тарқалган. Бундай ерларда бугдой, маккажўхори, кунгабоқар ва б. экилади.

Кварц — минерал. Оқ, рангсиз, ишшасимон ялтироқ. Таркибида бошқа аралашмалар бўлса, турли рангда товланади. Рангсиз, тиниқ кристалли К. тоғ хрусталли, бинафша ранглиси — аметист, кулранг ёки қўнғир тусли шаффоф хил — раухтопаз, қора ранглиси — морен, олтиндек сариқ ранглиси цитрин деб аталади. К. лар қимматбаҳо тошлар ҳисобланиб, заргарликда ишлатилади. Шунингдек, оптика, радиотехника, ўтга ва кислотага чидамли асбоблар тайёрлашда, медицинада, ойна, керамика, абразив саноатида ва қурилишда ишлатилади. Ўзбекистонда Чимёнда тоғ хрусталли, Чирчиқда кварцли қумтош конлари бор. Қ. ли қумлар республиканинг кўп жойларида топилган.

Кемирчак — силлиқланмаган майда тошлар, шағал. Йўлларга солиш учун тошларни тегирмонда майдалаб ҳам К. тайёрланади.

Кварцит — таркиби асосан кварцдан иборат зич, қаттиқ тоғ жинси. Кварцли қумтошларнинг қайта кристалланишидан ҳосил бўлади. К. дан ўтга чидамли ғишт (динас), кислотабардош қурилиш материаллари тайёрланади.

Кенг баргли ўрмонлар — қиш-

да барг ташлайдиган шапалоқ япроқли дарахтлар — бук, дуб, заранг, жўка, граб ва б. дан иборат ўрмонлар. Қ. б. ў. деярли бутунлай Шимолий ярим шарнинг мўътадил иқлим минтақасида тарқалган.

Кент — катта қишлоқ, шаҳар. Суғд ёзувида ва араб географларининг асарларида кат (кас) шаклида қайд қилинган ва «уй» маъносини англатган. К. (кат) қадимий терминлардан бўлиб, бутун Урта Осиёда, шунингдек, Шарқий Туркистонда, Эрон ва Афғонистонда кўплаб жой номлари таркибида учрайди. Кат эронча, тўғрироғи, суғдийча бўлиб, дастлаб бир оила ёки бир неча оила яшайдиган ва девор билан ўралган ҳовлини англатган. Кат ҳинд-европа, фин-угор, монгол тилларида ҳам турли шаклларда ишлатилади (украинча хата сўзи ҳам кат сўзидан олинган). К. сўзи жой номлари таркибида кан, канд, кат шаклида ҳам сақланиб қолган. Қ. шаҳар номлари таркибида ҳам ва қишлоқ номлари таркибида ҳам учрайди. Мас., араб географларининг асарларида Илоқда, яъни Оҳангарон водийсида тилга олинган 14 шаҳар ва қишлоқдан 7 тиса, Чоч, яъни Тошкент атрофида қайд қилинган 27 шаҳар ва қишлоқдан 14 таси кат сўзидан таркиб топган. Ҳозирги даврда жойларга ном қўйишда К. сўзидан кам фойдаланилади.

Кечув, кечик — дарё, сой, кўллардаги пиёда, отда, машина ва бошқаларда ўтиш мумкин бўлган саёз жой.

Кимберлит — таркибида олмос бўлган отқинди тоғ жинси. Қ. юмалоқ ёки овал шаклидаги қувурсимон жисмлар ҳосил қилади; газ портлаши натижасида ер пўстида ҳосил бўлган бўшлиқларга К. тўлиб қолган.

Кичик металлургия — йирик машинасозлик заводларидаги металлургия цехлари.

Кларклар — Ер пўстидаги химиявий элементларнинг ўртача

миқдорини (процент ҳисобида) кўрсатувчи рақамлар. Қ. академик А. Е. Ферсман тавсиясига кўра академик олим Ф. Кларк номи билан аталади. Қ. ландшафтларни ва айрим компонентларни геохимиявий жиҳатдан ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ландшафтларда айрим элементлар кларкиннинг оз-кўплиги катта роль ўйнайди. Мас., Ўрта Осиёнинг баъзи тоғ олди районлари суви таркибида иод кларкиннинг кичиклиги бўқоқ ҳосил бўлишига олиб келади.

Коинот — қ. *Космос*.

Кокс — коксланувчи кўмирларни махсус печларда ҳаво иштирокисиз 950—1050 даражагача қиздириш йўли билан олинадиган ёқилғи. Қ. ғовак парчалардан иборат бўлиб, таркибида углерод 98% га етади. Иссиқлик бериш қобилияти—8000 ккал/ке. Домна печларида чўян эритиб олишда ёқилғи бўлиб хизмат қилади.

Кокс гази — тошкўмир коксланаётганда олинадиган газ; бу жараёнда газ билан бир қаторда суyoқ маҳсулот (смола) ва қаттиқ қолдиқ (коке) ҳосил бўлади. Қ. г. қимматли ёқилғи ва химия саноатида кенг ишлатиладиган хом ашёдир.

Коксланувчи кўмир — тошкўмирнинг коксланганда (ҳавосиз қиздирилганда) кокс, кокс гази ва смолалар берадиган тури.

Қолла — Ҳабашистон тоғларидаги иссиқ баландлик ландшафт минтақаси. 1800—2000 м гача баландликда жойлашган. Ҳавонинг ўртача ойлик температуралари +20° дан ортиқ. Табiiй ўсимликлари сийрак ўрмонлар ва саванна ўсимликларидан иборат. Тупроқлари латерит типидagi қизғиш-қўнир, қизил тупроқлардир. Кофе дарахтининг ватани.

Ком — Зарафшон водийсида катта ариқ шундай деб аталган. Қ. жўйдан кўра каттарoқ бўлган. Бу сўз ҳозир асосан жой номлари таркибида қолган: Коми Зар (Буҳорога сув берган Шохруд кана-

лининг икки тармоғидан бири), Шопурком, Коми Абу Муслим, Конимех (тўғриси Коми Муғ — «оташпарастлар ариғи») ва б.

Комбинат (латинча *комбино* — бирлаштираман)—1) корхоналарнинг бир-бирлари билан технологик жиҳатдан бирлашиши; 2) бир тармоққа мансуб бўлган ва технологик жиҳатдан бир-бирлари билан ўзаро боғланмаган корхоналарнинг маъмурий жиҳатдан бирлашиши (мас., кўмир комбинатлари).

Кометалар (юнонча *кометес* — сочи узун)— Қуёш системасидаги жисмлар; планеталар каби ҳаракат қилади. 500 дан ортиқ Қ. маълум. Қ. нинг ядроси, бош қисми ва думи бўлади. Қ. нинг ядроси энг ёруғ қисми бўлиб, юлдузга ўхшайди. Баъзи бир Қ. нинг думи бир неча юз млн. км келади, лекин жуда сийрак газ ва чаңлардан иборат бўлади.

Комплекс (латинча *комплекс* — боғлиқлик)— бир бутунни ташкил этадиган предмет, ҳодиса ва хусусиятлар мажмуи. Мас., территориал ишлаб чиқариш комплекси— бирон территорияда ривожланаётган ва бир-бири билан боғлиқ тармоқлар ҳамда ишлаб чиқаришлар мажмуи.

Компонентлар — қ. *Географик компонентлар*.

Кон — ер пўстида бир ёки бир неча хил фойдали қазилмалар тўпланиб қолган жой, қатлам. Шундай конларнинг муайян геологик тузилиши билан боғланган территориал тўплами ҳавза дейилади.

Кон саноати — ишлаб чиқаришнинг турли хил хом ашё ва ёқилғи қазиб чиқариш билан шуғулланадиган тармоқлари. Қ. с. ёқилғи — энергетика хом ашёси (нефть, ёнувчи газ, кўмир, ёнувчи сланец ва б.) қора, рангдор, асл, нодир, радиоактив металл рудалари, химия саноати хом ашёси (апатитлар, фосфоритлар, калий тузлари, олингурут ва б.), ми-

нерал бинокорлик материаллари қазиб чиқариш тармоқларига бўли-
нади. Фан-техника ютуқларини
жорий қилиш натижасида ишлаб
чиқаришнинг бу тармоқлари жуда
ривожланди. Фойдали қазилма-
ларни очик усулда қазиб олиш,
материк саёзлигидан қазиб чиқа-
риш тез ривожланмоқда.

Конвекция, атмосферада-
ги конвекция — т-ра фарқ-
лари натижасида ҳавонинг верти-
кал ҳаракат қилиши. Бунда айрим
ҳаво оқимлари юқорига кўтарила-
ди, дам пастга тушади. Ҳаво оқи-
ми конденсация даражасига етган-
да булут пайдо бўлади.

Конгломерат (латинча *конгло-
мератус* — тўпланган) — қум, ша-
ғал ва б. тош бўлақларининг бир-
бирларига ёпишишидан ҳосил бўл-
ган тоғ жинси. Темир оксиди, кар-
бонатлар, гилли материаллар ва
силикат кислота К. да цементлов-
чи материал ролини ўйнайди. Ден-
гиз, кўл, аллювиал, пролювиал К.
турлари бор.

Конденсация (латинча *конден-
сацио* — қуюқлашиш) — модда-
нинг газ ҳолатидан суяқлик ҳола-
тига ўтиши. Мас., атмосферадаги,
ер-сув юзасидаги, тоғ жинслари
ичидаги сув буғлари ҳавонинг сув
буғларига тўйиниши ёки т-ранинг
шудринг нуқтасигача пасайиши
оқибатида конденсацияланади.

Конституцияли монархия — қ.
Монархия.

Конструктив география — ҳо-
зирги замон географиясида фан-
техника ютуқлари таъсирида ву-
жудга келган энг янги, истиқбол-
ли комплекс йўналиш. Бу термин-
ни фанга академик И. П. Гераси-
мов киритган. Қ. г. нинг асосий
вазифаси табиий ва ҳўжалик ком-
плексларини оқилона ўзгартириш,
ривожлантириш ҳамда бошқариш-
дан иборат. Қ. г. географик прог-
ноз ва аҳоли географиясининг ак-
туал масалаларини ҳам ўз ичига
олади. Айрим тадқиқотчилар Қ. г.
нинг синоними сифатида антропо-
ген ландшафтшунослик, перспек-

тив ландшафтшунослик, футур-
география (келажак географияси)
каби терминларни ишлатмоқдалар.
Бироқ, буларнинг мазмуни Қ. г.
дан торроқ.

Континентал иқлим — сутка-
лик ва йиллик т-ра амплитудалари
катта фарқ қиладиган ва ёғин кам
ёғадиган жойлар иқлими. Қ. и. ак-
сари денгизлардан узоқ ўлкалар-
да, шунингдек, океандан тоғлар
билан тўсилган ёки шамол қуруқ-
ликдан океанга қараб эсадиган
жойларда кузатилади.

Континентлар — қ. *Материк-
лар*.

Концентрат (латинча *концен-
тратус* — тўпланган) — фойдали
қазилмаларни бойитиш (концен-
трация қилиш) йўли билан олин-
ган маҳсулот.

Концентрация — предмет, ҳо-
диса-воқеаларнинг бир жойга тўп-
ланиши, йиғилиши, бирлашиши,
капитал К. си — қўшимча қиймат
бир қисмининг капиталлашиши ҳи-
собига хусусий капиталларнинг
йириклашиш процесси; ишлаб
чиқариш К. си — йирик корхо-
налар сонининг кўпайиши ва жа-
миятда мавжуд бўлган ишлаб чи-
қариш воситалари, ишчи кучи ва
маҳсулотлар тобора кўпроқ қис-
мининг ана шу йирик корхона-
ларда тўпланиши.

Концессия — (латинча *концес-
сио* — рухсат, ён бериш) — ер ос-
ти бойликлари, ер-сув, корхона ва
шу кабиларни маълум шартлар
билан давлат ёки маҳаллий идора
органлари томонидан фойдаланиш-
га бериш шартномаси. Концессион
шартномалар мазмуни шартнома-
да белгиланган шартларга боғлиқ.
Импералистик монополиялар К.
дан ривожланаётган ва мустамла-
ка мамлакатларни иқтисодий ва
сиёсий қарамликда тутиб туриш
воситаларидан бири сифатида фой-
даланади.

Кооперация (латинча *коопера-
цио* — ҳамкорлик) — меҳнаткаш-
ларнинг биргаликда ҳўжалик юри-
тиш учун маблағ (пай) тўлаб ту-

радиган оммавий кўнгилли бирлашмаси. К. нинг асосий шакллари: қ. х. кооперацияси, матлубот кооперацияси (истеъмолат моллари сотиб олиш), хунармандчилик кооперацияси, кредит кооперацияси ва уй-жой кооперацияси. Капитализм дарида К. коллектив капиталистик корхоналар бўлиб, эксплуатацияга барҳам бермайди, меҳнаткашларнинг моддий аҳволини маълум даражада яхшилаш мумкин, холос. Социалистик мамлакатларда К. кенг меҳнаткашлар оммасини социалистик қурилишга жалб этиш воситасидир. Майда якка хўжаликлар К. орқали йирик социалистик корхоналарга бирлашадилар, бундай хўжаликларда даромад ҳар кимнинг меҳнатига қараб тақсимланади ва кишининг киши томонидан эксплуатация қилиниши барҳам топади.

Координаталар — Ер шаридаги ҳар қандай нуқтанинг географик кенглиги ва географик узунлиги.

Копра — кокос пальмаси меваси, яъни ёнғонининг мағзи. К. дан кокос ёғи олинади, кунжараси чорва молларига берилади.

Кориз — бир-бирлари билан ер остида бирлаштирилган оқар қудуқлар. К. трассаси белгилаб чиқилгач, трасса бўйлаб ҳар 10 м да қудуқлар қазилган. Сувли қатлам қалинлигига қараб, сув чиқадиган бош қудуқнинг чуқурлиги 14—30 м, баъзан 60—70 м бўлган. Қудуқлар лаҳим (туннель) орқали бир-бирига бирлаштирилган. Лаҳимнинг бўйи 1,5 м, эни 1 м, узунлиги бир неча км гача бўлган. К. Яқин Шарқ мамлакатлари, Эрон, Афғонистон ва Шарқий Туркистонда кўп қурилган. К. дан Закавказье ва Ўрта Осиёнинг тоғ олди районларида ҳам кенг фойдаланилган.

Космос, **космос** — атрофимизни ўраб турган дунё, замон ва макон билан чекланмаган ва материянинг ўз тараққиёт жараёнида кирадиган шаклларига қараб ҳад-

дан ташқари хилма-хил борлиқ. К. чексиз кўп космик jismlардан иборат бўлиб, улар Ерга нисбатан чексиз каттадир. К. доимо ўзгариб туради; планеталар, юлдузлар, юлдуз системалари (қ. *Галактика*) пайдо бўлади, ривожланади, парчаланиб кетади, уларни ташкил этган материя янги шакллارга киради — янги юлдузлар, янги юлдуз системалари пайдо бўлади. Замонавий астрономик асбоблар ёрдамида миллиард-миллиард юлдузлардан иборат сон-саноқсиз юлдуз системаларини (галактикаларни) кўриш ёки расмга олиш мумкин. Ана шу юлдуз системалари шу қадар узоқдаки, уларнинг энг яқинидан тарқалган нур бизгача бир неча юз минг йилда келади. Биздан 15 млрд. ёруғлик йилидан узоқда бўлган галактикалар ҳам маълум.

Кредит (латинча *кредитум* — қарз) — товар ёки пул мблағларини қарзга бериб туриш.

Крик — Австралияда вақтинча оқадиган сувлар ёки йилнинг иссиқ фаслида қуриб қоладиган дарёлар ном. Йилнинг қуруқ пайтида кўпгина К. лар айрим-айрим сув ҳавзаларига айланади.

Криоген морфоскульптура (юнонча *криос* — совуқлик) — доимий музлаб ётган ерлар ва тоғларнинг нивал (қор-муз) зонасида экзоген кучлар таъсирида пайдо бўлган рельеф шакллари. Мас., термокаст рельефи, солифлюкция рельефи, гидролакколитлар ва ҳ. к.

Криолитозона — Ер пўстидаги доимий музлаб ётган қатламли қобиқ. К. ни криолитология фани ўрганади.

Криология, **криология** (юнонча *криос* — совуқлик), умуний музшунослик, муз ҳақидаги фан. К. қор қоплами, музлар ва музликларнинг физик, химик ва минералогик хусусиятларини ўрганади.

Криосфера — Ер юзасининг атмосфера, гидросфера ва литосфера ўзаро туташган ҳамда муз-

лари бор ёки муз ҳосил бўла оладиган қобиғи. К.нинг ўртача қалинлиги 10 км.

Кузги экинлар — кузда экилиб келгуси йили пишиб, ҳосил берадиган экинлар. К. э. баҳорда баҳори экинлардан олдин ривожланиб, баҳорда тупроқда бўлган намлик-баҳорда тўлароқ фойдаланади ва бедан тўлароқ сиқиб қўяди. К. э. баҳори экинларга нисбатан серҳосил бўлиб, эртароқ пишади — кузги бугдой, арпа, жавдар ва б. ана шундай экинлардир.

Кулча муз — диаметри бир неча см дан 3—4 м гача етадиган, қалинлиги 10 см гача бўлган дон-ра шаклидаги парча муз. К. м. қор ва муз қилмиқлардан (қаранг) ҳосил бўлади. Қўл ва денгизларда сув музлаши олдидан кузатилади.

Кун ботиш — горизонтнинг қуёш ботадиган ғарб томони.

Кунаш — қуёшга қараган, қуёшга ўнг, ёруғ томон; қ. *Кунгай*.

Кун томон — горизонтнинг жануб томони: «кун томонга қаратиб қурилган уйлар қуруқ бўлади. Кунга (кун томонга) қаратиб қурилган уйда касал бўлмас» деган нақл бор.

Кунгай — тоғ, тепа, жар, водий ва бошқаларнинг қуёш нури кўп тушадиган, жанубга қараган ёнбағри; қуёш кўп тушиб турадиган жой. Тоғ, жой номлари сифатида ҳам ишлатилади: Кунгай Олатови.

Кундуз — сутканинг қуёш чиққандан ботгунча ўтган ёруғ қисми. Кундузнинг узун-қисқалиғи географик кенглик билан йил фаслларига боғлиқ. Ер шарининг турли жойида К. узунлиги ҳар хилдир. Экваторда доим кеча билан К. тенг бўлади. Лекин рефракция туйфайли доим кундузи кечасидан узоқроқ. Шимолий ярим шарда энг узун кун 21—22 июнда, энг қисқа кун 22 декабрда кузатилади.

Кун-тун тенглиги — Қуёшнинг осмон сферасидаги йиллик ҳаракат йўлида унинг маркази осмон

сфераси экваторини баҳорги ва кузги тун билан кун тенглиги нуқталарини кесиб ўтган вақт. Бу вақтда Ернинг қутблардан бошқа ҳамма қисмида кеча билан кундуз тенг бўлади. К.-т. т. бир йилда 2 марта: 21—22 март ва 23 сентябрда бўлади.

Кун туғиш — горизонтнинг қуёш чиқадиغان, шарқ томони. «Кун туғиш томондаги тепа тағида жойлашган бизнинг қишлоқ».

Кўзанак кум — грядалари ари уясига ўхшаб бир-бирига тик йўналган кумлар. К. қ. лар одатда бир-бирига перпендикуляр шамоллар кучи тенг бўлган шаронда вужудга келади. Қизилқумнинг марказий қисмида кўп учрайди.

Кўк — осмон. «Кўкка булут чиқибди, ҳаво айниқса керак».

Кўк сув — тоза, тиниқ сув. Қаттиқ тоғ жинсларидан оқиб ўтадиган, кўллардан, тоғдаги муздан оқиб тушадиган, булоқлардан оқиб чиқадиغان сувлар ана шундай тиниқ, кўкимтир рангда бўлади. Дарёлар номи сифатида ҳам учрайди. Мас., Қўккўлдан оқиб чиқадиغان *Кўксув* дарёси.

Кўл — қуруқликдаги чуқурликларни тўлдирган сув ҳавзаси. К. лар ҳосил бўлишига кўра тектоник (Иссиқкўл, Байкал ва б.), вулкан кўллари (вулкан кратерларида — оғизларида), музлик кўллари (музлик ўйиб ҳосил қилган чуқурликларда, мореналар тўсиб қўйган водийларда), карст кўллари, лиман кўллари, ўзан кўллари, сунъий К. лар (сув омборлари) бўлади. Сув режимида кўра оқар ва оқмас К. лар бўлади. Сувда эриган тузлар миқдорига қараб шўр (минералли) ва чучук сувли кўллarga бўлинади. Энг катта кўллар Ўрта Осиёда — Қаспий, Орол, Иссиқкўл ва б.

Кўл темир рудаси — кўлда ҳосил бўладиган темир рудаси. Кўлга сув билан оқиб келган гил ҳолидаги темир ва органик моддаларнинг чўкишидан ҳосил бўлади. К. т. р. бир оз миқдорда Ўзбекис-

тоннинг қуйи юра қатламларида (Ангрен кўмири кони, Фарғона водийси ва Ҳисор тоғлари жанубида) учрайди.

Кўланка — соя жой.

Кўлмак (ҳ а л қ о б) — кучли ёғин, тошқин вақтларида чуқур, паст, ботиқ ерларни тўлдирадиган сув, грунт сувлари ер юзасига чиқиб тўпланиб қолган зах, ботқоқ ерлар.

Кўлоб — дарёлар қайирида сизот сувлар, тошқин сувлари, бошқа жойларда қор ва ёмғир сувлари тўпланиб қолган ботиқ жойлар, зах ерлар.

Кўлшунослик, лимнология — гидрологиянинг кўллари, сув омборлари, ҳовузларни ўрганадиган соҳаси. К. сув ҳавзаларининг келиб чиқиши, географик ўрни, морфологиясини, сувнинг физик ва химиявий хоссаларини сув ҳавзаларидаги жараён ва ҳодисаларнинг вужудга келиши ҳамда ривожланиш қонуниятларини, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини ўрганади. К. сув транспорти, гидроэнергетика, сув таъминоти, суғориш, балиқ ови ва балиқ урчитиш, табиий бойликлар қазиб олиш, медицинада муҳим аҳамиятга эга.

Кўмир — ёнувчи модда, ёқилғи, қ. *Тошкўмир*.

Кўпйиллик музлоқ ер — мангу гўнг ер, абадий музлоқ ер. Узоқ вақт давомида (бир неча йилдан то минг йилларгача) музлаб ётадиган (т-раси 0° дан паст бўлган) тоғ жинслари. Одатда қутбий ўлкаларда ва баланд тоғларда учрайди. СССР да К. м. е. лар майдони 10 млн. кв. км дан ортиқ. К. м. е. ларнинг вужудга келиши ҳақида икки хил фикр бор: бир фикрга кўра, улар муз босиш давридан қолган реликт ҳосилдир, бошқа фикрга кўра, ҳозирги замонда вужудга келади. Йиллик ўртача т-ра 0° дан паст ўлкаларда ҳозир ҳам К. м. е. лар вужудга келадигани ҳақида маълумотлар бор. К. м. е. ларнинг юза қатлами қисқа ёз фаслида эрийди, совуқ

тушиши билан музлаб қолади; бу қатлам *фаол қатлам* (қаранг) дейилади.

Кўртош — катта қисми майда, ғовак жинслар, сув, ўсимликлар орасида кўмилиб қолиб, кичик қисми кўриниб турган йирик ғўлатош, К. лар сувда кемалар қатновига, йўлларда исиз транспорт ҳаракатига қийинчилик туғдиради.

Кўрфаз — қ. *Қўлатиқ*.

Кўр ғор — оғзи очилмаган ёки нуруқ жинслар, ўсимликлар билан беркилиб кетган ғорлар, қ. *Епиқ ғор*.

Кўса ер — ўсимлик ўсмайдиган тақир, яланғоч ер.

Кўтал — тоғлардан ошиб ўтган йўл, пастроқ довон. К. сўзи тарихий манбаларда, мас., «Бобирнома» да жой номлари таркибида учрайди. Жиззах областида Ўзбеккўтал, Қозоқкўтал деган жойлар бор.

Кўтарилма булоқ — суви кўтарилиб, «қайнаб» чиқадиган булоқ. Катта босим остидаги сувли қатлам эрозия натижасида очилиб қолишдан ҳосил бўлади. К. б. лар дарё ўзанларида, жарларда, ён бағирларда учрайди. Тектоник ёриқ, силжиқларда ҳам бўлади.

Кўтарилма оқим — кўл, денгизларда сувнинг юқорига кўтарилиб чиқиши. Шамол кўл, денгизнинг юза қисмидаги сувни ҳайдаб кетиб, сув сатҳи пасайганда пастдан сув кўтарилиб чиқади. Мўътадил минтақалардаги кўлларда қиш бошида юзадаги сув совиб, оғирлашиб пастга тушади ва унинг ўрнига пастдан енгил илқ сув чиқади. Натижада кўтарилма ва пасайма оқим вужудга келади.

Кўтарилма шамол — 1) илқ ҳаво массасининг фронт юзаси бўйлаб юқорига томон ҳаракатланиши. Циклонларнинг илқ фронтида ер юзасини қоплаган совуқ ҳаво устига илқ енгил ҳаво чиқа боради ва дастлаб патсимон, сўнг-ра ёмғирли қат-қат булутларни ҳосил қилади; 2) Ер юзаси қи-зишидан пастдаги ҳаво ҳам исиб

юқорига кўтарилиши. Бунда тўп-тўп булутлар ҳосил бўлади. Бундай ҳодиса Ўрта Осиё текисликларида баҳорда, тоғларда ёзда ҳам кузатилади.

Кўтарма — икки изза оралиғидаги баланд жой. Кўпинча заҳоб, ботқоқ, изза жойларда турли иншоот, йўл қурилиши мақсадларида бунёд этилади.

Кўчки — 1) тоғларда ёнбағирнинг юқори қисмида йиғилиб қолган қорнинг шиддат билан отилиб тушиши. Қор кўчишига қорнинг кўп йиғилиб қолиши, ёнбағирдаги қорнинг қайтадан кристалланиши, т-ра таъсирида зичланиши оқибатида қор қоплами ичида бўш қатламнинг вужудга келиши сабаб

бўлади. Бир қор кўчишда 1,5—2 млн. м³ гача қор кўчгани кузатишган. Қулаб тушган қорнинг қалинлиги 60 м га етган. Қор К. лари Ўрта Осиёда, Кавказда, Альп, Кордильера тоғларида кўп рўй бериб туради. Баъзан қишлоқларга, йўлларга, алоқа линияларига, тоғлардаги ўрмонларга катта зарар етказди; 2) тоғ жинсларининг оғирлик кучи таъсирида ёнбағир бўйлаб пастга сурилиб тушиши (қ. *Сурилма*); 3) тоғ жинслари катта массасининг тоғларининг тик, жарлик ёнбағирларида тоғдан узилиб, қулаб тушиши (қ. *Тоғ қулаши*).

Кўҳистон (тоғистон) — тоғлар ўлкаси, тоғли ўлка.

Л

Лаб — дарё, кўл, жар ва бошқа сув ҳавзалари соҳилининг қирғоқ бўйи қисми.

Лава (латинча *лабес* — кўчки) — вулкан кратеридан ёки ер пўстидаги ёриқлардан ер юзасига оқиб чиқиб, газларининг бир қисмини йўқотган мағма. Ер юзасида лава т-раси 1000—1200° бўлади. Л. қотишидан вулкан тоғ жинслари, мас., базальт ҳосил бўлади.

Лагуна (итальянча *лагуна*, латинча *лакус* — кўл) — денгиздан келтирма марзалар орқали ажралган табиий, саёз сув ҳавзаси. Ҳалқасимон маржон ороллари ўртасидаги сув ҳавзаси ҳам Л. деб юрилади.

Лайлак қор — кўпинча баҳорда ёғадиган йирик паға-паға қор. Ҳавода кўтарилма оқим кучайиб, турли т-радаги ҳаво аралашган вақтда ёғади. Баҳорда лайлак келиши вақтида кўпроқ ёққанидан Л. қ. дейилади.

Лакколит (يونонча *лаккос* — чуқурлик ва *литос* — тош) — унча чуқур бўлмаган ер қатламлари орасида қотиб қолган магматик жисм. Шакли линзасимон ёки гумбазсимон бўлади, чўкинди жинслар орасида томирлар ҳосил қилади.

Лалмикорлик — қ. *Баҳорикорлик*.

Лангар — тўхташ жой, карвонсарой, қўноқ, манзил, «Азиз-авлиёлар» нинг мазори, қабри ҳам Л. дейилган. Жой номлари шаклида кўп учрайди.

Ландшафт — табиий комплексларни умумлаштирувчи тушунча: геологик замини, рельефи, иқлими, тупроқлари, ўсимлик туркумлари, ҳайвонот дунёси, гидрологик режимининг бир хиллиги билан ажралиб турадиган ва табиий чегараларга эга бўлган территория. Совет ландшафтшунослигида Л. нинг уч хил талқини мавжуд: 1) регионал тушунчада Л. ер юзасининг табиий чегараланган, унча катта бўлмаган қисми. Бу фикрни дастлаб Л. С. Берг тақлиф этган. Л. С. Берг фикрича, Л. географиянинг асосий бирлиги, ўрганиш объекти; 2) Л. типологик тушунчаларни умумлаштирувчи тушунча. Мас., тоғ-ўрмон қўнғир тупроқларидаги бутазор — сийрак ўрмонлар ландшафти; 3) Л. умумий тушунча. Мас., ўрмон ландшафти, чўл ландшафти, ботқоқ ландшафти.

Ландшафт архитектураси —

архитектуранинг бир бўлими. Л. а. нинг асосий вазифаси архитектура объектларини табиий ландшафтга мослаштиришдан иборат.

Ландшафт биотикаси — ландшафтнинг биологик компонентлари (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) комплекси. Л. б. ни ўрганиш ландшафтларнинг биологик моҳиятини очиб беради.

Ландшафт геофизикаси (физикаси) — ландшафтшуносликнинг ландшафтларни ва географик процессларни физика методлари ёрдамида ўрганувчи тармоғи. Л. г. да модда ва энергия алмашинувнинг физик жиҳатларига; географик қобик ва ландшафтларнинг энергетикасига; чунончи ер юзасининг радиация ва иссиқлик балансига, тупроқларнинг иссиқлик ҳамда намлик режимиغا катта эътибор берилади.

Ландшафт геохимияси (химияси) — ландшафтшуносликнинг бир тармоғи, ландшафтдаги моддалар миграциясини ўрганувчи фан. Л. г. да геохимиянинг энг муҳим ғоялари ва методлари ландшафтларни ўрганишда тадқиқ қилинади. Асримизнинг 40-йилларида ташкил топган бу йўналишнинг асосчиси — академик Б. Б. Полиповдир. Ландшафт-геохимиявий тадқиқотларда биологик ҳамда техноген модда алмашинувига, элементлар кларкига ҳамда физик-химиявий процессларга катта эътибор берилади. Л. г. ландшафтларнинг химиявий моҳиятини очиб беради, фойдали қазилмаларни қидириб топиш, табиатни муҳофаза қилиш ва медицинада муҳим амалий аҳамиятга эга.

Ландшафт динамикаси — ландшафтдаги оддий механик ҳаракатлардан то структурасининг ўзгаришигача бўлган жараён ҳамда ўзгаришлар. Л. д. ландшафтларнинг ривожланишига, яъни сифат жиҳатидан бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишига сабаб бўлади. Л. д. нинг энг муҳим белгиси модда ва энергия алмашину-

видир. Л. д. ни ўрганишда суткалик, мавсумий ва кўп йиллик ритмик ўзгаришларни ҳисобга олиш катта аҳамиятга эга.

Ландшафтлар классификацияси — ландшафтларни пайдо бўлиши, структураси ва бошқа муҳим белгиларига кўра системага солиш, группалаштириш. Ландшафтларни классификация қилишда улар турли таксономик бирликларга ажратилади; булар: ландшафт типи, ландшафт кичик типи, ландшафт класс, ландшафт тури. Бир хил группага кирувчи ландшафтлар умумий хусусиятларга эга бўлади. Буни ҳисобга олиш эса, уларни ўрганишни осонлаштиради ҳамда ўзлаштиришда муҳим амалий аҳамиятга моликдир. Л. к. табиий географик районлаштириш проблемасини ҳал қилишда ҳам катта роль ўйнайди.

Ландшафт компонентлари — қ. Табиат компонентлари.

Ландшафт (табиий географик комплекс) моделлари — ландшафт структурасини график тарзда акс эттирувчи схемалар. Ландшафтининг моносистема ва полисистема модели мавжуд. Ландшафтининг компонентлараро алоқалари — *моносистема моделини*, турли катта-кичикликдаги комплекслараро алоқалари *полисистема моделини* ҳосил қилади.

Ландшафт морфологияси — ландшафтшуносликнинг бир тармоғи. Л. м. — ландшафтларнинг ички типологик комплекслари (фация, урочише, звено, жой ва ҳ. к.) ни, яъни морфологик бирликларини тадқиқ қилади. Л. м. ландшафтлар структурасига кўра морфологик бирликлар мажмуидан иборат деб қаралади. Л. м. йirik масштаби ландшафтшунослик тадқиқотлари олиб боришга имкон беради, шунинг учун ҳам катта амалий ва назарий аҳамиятга эга. Академик В. Б. Сочава раҳбарлигида ривожлантирилаётган геотопология ҳам мазмунига кўра Л. м. га ўхшаш.

Ландшафт профили — ландшафтниң маълум бир йўналиш бўйича ўтказилган график тасвири. Ландшафт профилини тузишда танлаб олинган горизонтал ва вертикал масштабда барча табиий компонентлар: рельеф, геологик тузилиш, тупроқлар, ўсимликлар, иқлим элементлари туширилади. ландшафт комплексларининг чегаралари белгиланади. Л. п. ландшафтниң компонентлари ва морфологик қисмлари структурасини ҳамда жойланишини яққол акс эттиради.

Ландшафт структураси — ландшафтларнинг тузилишини, яъни компонентлари, кичик комплекслари ҳамда морфологик қисмлари (фация, урочише ва ҳ. к.) нинг ўзаро ички алоқасини ҳамда бир бутунлигини ифодаловчи термин. Ландшафтлар структурасига кўра оддий ва мураккаб бўлади. Мас., муз зонаси ландшафтлари оддий структурага эга, тропик ва субтропик ландшафтлар эса мураккаб структуралidir. Мураккаб структурали ландшафтлар компонентларининг кўпчилиги, улар ўзаро алоқасининг кучлилиги ҳамда ландшафт комплексларининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

Ландшафт сфераси — географик қобиқнинг тропосфера, литосфера ва гидросфера бевосита туташган, нисбатан юпқа марказий қисми. Л. С. географик қобиқнинг биологик фокусидир. У ҳозирги нураш пўстини, тупроқ-ўсимлик қопламани, барча тирик организмларни ва ҳавонинг ерга туташиб турган пастки қисмини ўз ичига олади. Л. С. нинг қалинлиги тундрада ва арктика саҳроларида 5—10 м дан тропикларда 100—150 м гача етади. Бу терминни Ф. Н. Мильков тавсия этган. Баъзи олимлар Л. С. ни географик қобиқнинг синоними деб қарайдилар.

Ландшафт типлари — морфологик структураси ва табиий гео-

график шаронтига кўра бир-бирига ўхшаш регионал ва типологик ландшафт комплексларининг умумлашма номи. Чунончи, ҳар бир географик зонада муайян бир ландшафт типи (тундра, тайга, ўрмонли дашт, дашт, чўл ва ҳ. к.) устун туради.

Ландшафт ҳосил қилувчи омиллар — географик комплексларнинг шаклланишида иштирок этувчи ландшафт компонентлари: иқлим, геологик тузилиши, рельеф, тупроқлар, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси. Л. ҳ. қ. омиллар зонал (иқлим, тупроқлар, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси) ва азонал (рельеф, геологик тузилиши) бўлади. Бундан ташқари, улар литоген (тор жинслари, рельеф шакллари), гидронқлимий (сув ва ҳаво) ҳамда биоген (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) омиллар деб ҳам юритилади. Ҳар бир компонентнинг ландшафт хили ва типини шакллантиришдаги роли ҳамда салмоғини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Ландшафтлар рекултивацияси, ерлар рекултивацияси — инсон фаолияти таъсирида мувозанати бузилган ёки ишдан чиққан табиий ва антропоген ландшафтлар (чунончи, қишлоқ хўжалик ерлари) ни тиклаш, қайта ишга солиш ёки улар ўрнида янги типдаги ландшафтлар бунёд қилиш. Л. р. га тоғ-қон саноати районларидаги терриконларни ўзлаштириш, қайта шўрланган ва ботқоқ босган ерларни тиклаш, саноат чиқиндилари уюмлари ўрнида маданий ландшафтлар яратиш ва б. киради.

Ландшафтларнинг вертикал дифференциацияси (табақаланиши) — текислик ландшафтларининг рельефининг паст-баландлигига кўра сифат жиҳатидан ўзгариши, алмашиниши. Мас., текисликлардаги қир ландшафтлари атрофидаги пасттекислик ландшафтларидан фарқ қилади.

Ландшафтларнинг прогрессив элементлари — ландшафтниң кел-

гуси ривожланиш йўлидан дарак берувчи энг динамик элементлар. Мас., дашт зонасида орол тарзида кичик-кичик ўрмонларнинг пайдо бўлиши, донмий музлоқларнинг айрим жойларда эриб кетиши, музлик рельефи областларида эрозия рельефининг ривожланиши, ўрмон зонасининг айрим жойларида дашт ландшафтларининг пайдо бўлиши ва ҳ. к. Л. п. э. ландшафтлар ривожини прогноз қилишда муҳим кўрсаткичдир.

Ландшафтнинг ёши — ҳозирги ландшафтлар структураси шаклланиш бошлаган вақт. Мас., Ўрта Осиёдаги текислик ландшафтларининг ёши олигоцен эпохасига тўғри келади. Чунки, палеоген давридаги охирида — олигоцен эпохасида Турон текислиги ўрнидаги денгиз чекиниб, бу ерда континентал (қуруқлик) ландшафтлар шаклланиш бошлаган.

Ландшафтнинг реликт элементлари — қадимги ландшафтларнинг ҳозирги вақтгача сақланиб қолган намуналари. Улар ҳозиргидан бошқача табиий шаронгта пайдо бўлган, шунинг учун ҳам ҳозирги табиий шаронг билан етарли уйғунликка эга эмас. Л. п. э. га чўллардаги қадимги дарё водийлари — ўзбўйлар, дарё тирсакларининг асосий ўзандан ажралиб қолиб кўлмак ҳамда ботқоқлик ландшафтларини ҳосил қилиши ва ҳ. к. лар киради. Улар ландшафтларнинг ривожланиш тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Ландшафтшунослик — Ернинг ландшафт қобиғи ва уни ташкил этган ландшафт комплексларини, бу комплексларнинг тузилиши, географик жойлашиши, ривожланиши, ҳўжаликда фойдаланишини ўрганувчи фан. Табиий географиянинг бир тармоғи. Л. барча географик комплексларни — ландшафт қобиғи ва географик минтақалардан тортиб энг кичик комплексларгача, яъни ландшафт, жой, урочишгача бўлган комплексларни ўрганади. Л. ни фақат ландшафтни ва унинг таркибий қисмлари бўлган жой, урочише, фацияларни

ўрганадиган фандир, деб ҳисобловчилар ҳам бор. Л. нинг асосий тадқиқот методи бевосита жойда кузатиш, табиий комплексларни картага тушириш. Ландшафтлар таърифи миқдорий ва сифат кўрсаткичларига асосланади. Л. табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга ва уларни муҳофаза қилишга ёрдам беради. Л. фанига биринчи бўлиб В. В. Докучаев ва унинг шогирдлари асос солишган. Улар тупроқ зоналарини ўрганиб, ландшафтларнинг зоналик қонуниятини ишлаб чиқишди. Совет ландшафтшунослигини ривожлантиришга Л. С. Берг, А. А. Григорьев, С. В. Калесник, А. Г. Исаченко катта ҳисса қўишиди. Л. кейинги икки ўн йилликда анча ривожланди: ландшафт, унинг тузилиши, компонентлари, таркибий қисмлари, тадқиқот методларига бағишланган анчагина илмий ишлар нашр қилинди. Мамлакатимиз турли жойларининг ландшафт карталари тузилди.

Лапилл (латинча *лапиллус* — тош парчаси) — вулкан отилганда учиб бораётиб қотган лаванинг кичик (диаметри бир неча см гача) парчалари ва кратердан чиқиб қотиб қолган вулкан тош бўлаклари.

Латерит ту (латинча *латер* — ги монлар та роқлар. Ж: казий Афр Осиёда ва А. да кенг ма. Таркибида то ги кўпроқ қисмида чир тупроқли ўлк гевея, кофе ва

Латифунди (латинча *латифунд* — кенг ва *фунд* — гта ер поместьеси; латифундиячи) ер ллатиш учун эксплуатациянинг турли шаклларида фойдаланади, жумладан, натурал ижарага беради ва ҳ. к.

Легенда (латинча *легенда* —

ўқилиши керак бўлган нарса) — карта мазмунини очиб берадиган барча шартли белгилар ва изоҳлар. Л. карталарнинг четларига ёки карта рамкаси ичидаги бўш ерга жойлаштирилади. Атлас ва кўп саҳифали карталарда Л. алоҳида саҳифага босилади ёки брошюра ҳолида илова қилинади.

Легирлаш (немисча *легирован* — эритмоқ) — металл ёки металл қотишмаларининг механик, физик, химиявий ва физик-химиявий хоссаларини яхшилаш учун уларга бошқа металллар (баъзан, металлмаслар) ёки металл қотишмалари қўшиш. Легирловчи элементлар (хром, никель, мис ва б.) одатда, суяқ ҳолатдаги металл ёки металл қотишмаларига қўшилади. Л. йўли билан бутунлай янги хоссаларга эга бўлган металл қотишмалар олинади. Қаттиқ жисм сиртини ионлар билан бомбардимон қилиб, шу жисм ичига ташқи атомларни киритиш жараёни ҳам Л. деб аталади.

Лёсс (немисча) — сарғиш, майда заррали, бўшоқ тоғ жинси. Таркибида гил минералардан ташқари, кварц, слюда, дала шпати, кальцит, темир икки оксиди заррачалари ҳам бўлади. Л. орасида карбонат доначалари учрайди. Лёссларнинг қалинлиги бир неча метрдан 400 метргача боради. Лёсс устида ҳосил бўлган тупроқлар унумдор бўлади. Лёсс оқар сувлар, кўл, музлик ётқизиқларидан, шамол келтирмаларидан вужудга келади. Лёссда капилляр найчалар тик жойлашганлигидан лёсдаги жарлар тик девор ҳосил қилади.

Лигнит (латинча *лигнум* — дарахт) — қўнғир кўмир турларидан бири. Ёғочли қолдиқлари аниқ кўриниб туради. Кукун қўнғир кўмирга қараганда ёпишқоқ бўлади. Иссиқлик қобиляти — 5—6 минг ккал. Ёқилғи, химия саноати учун хом ашё бўлади.

Лиман (юнонча *лимен* — гавань, қўлтиқча) — 1) қирғоқлари

унча баланд бўлмаган ва қияроқ, қинғир-қийшиқ қўлтиқ. Л. денгиз соҳилининг пасайиб, текисликлардаги дарё, водийларнинг сув босишидан ҳосил бўлади. Л. майдони бир неча м² дан ўнлаб км² га боради. Азов ва Қора денгизнинг шимолий соҳилларида Л.лар кўп;

2) СССР Европа қисмининг қурғоқчил жануби-шарқий р-нларидаги саёз пастликлар. Баҳорда Л. га қор-муз сувлари тўлиб, кўллар ҳосил қилади, ёзда эса қуриб қолади. Бундай Л. лардан ўтлоқ сифатида фойдаланилади.

Лимнология — қ. *Қўлушнослик*.

Литоген омиллар — ландшафт ҳосил бўлишининг геологик-геоморфологик омиллари.

Литораль (латинча *литоралис* — қирғоқ бўйи, соҳил) — денгиз суви қайтганда денгиз тубининг очилиб қоладиган қисми. Суткасига икки марта сув остида қолади ва икки марта сувдан очилади. Тубининг қиялиги ва сувнинг кўтарилиши — қайтиши амплитудасига қараб Л. нинг эни бир неча метрдан бир неча километргача бўлиши мумкин. Замини хусусиятларига қараб балчиқли, қумли, тошли ва қояли Л. лар бўлади.

Литосфера — қ. *Ер пўсти*.

Лой — 1) заррачалари жуда майда (фракциясининг диаметри 0,01 мм дан кичик) майин тоғ жинслари. Л. табиий ҳолатда, сувга бўкканда ёпишқоқ ва пластик хусусиятга эга бўлади. Сувни ёмон ўтказиши. Келиб чиқишига кўра икки хил бўлади: а) қолдиқ Л. Улар жинсларнинг нурашидан ҳосил бўлиб, ўз жойида сақланиб қолади; б) чўкинди Л. — сув, шамол, муз воситасида бошқа жойдан келтириб ётқизилган Л. Ётқизиқлари қуриганда палахса-палахса бўлиб ёрилиб кетади.

Лойли вулканлар — қ. *Балчиқли вулканлар*.

Лот (голландча *lood*) — денгиз, кўл ва б. сувларнинг чуқурлигини ўлчайдиган асбоб. Оддий

(дастаки), механик ва гидроакустик хиллари бор. Оддий Л. метрларга бўлинган сим (лотлинь) учига конус (пирамида) шаклидаги қўрғошнинг ёки чўян (3,5—5 кг) боғланган мосламадан иборат бўлиб, 50 м гача чуқурликни ўлчашига имкон беради. Механик Л. сувга ботирилган найчадаги гидростатик босимни ўлчашига асосланган, найчанинг бир учи кавшарланган, сувга ботириладиган иккинчи учи эса очиқ бўлади. Сув жуда чуқур бўлса, гидроакустик Л. билан ўлчанади.

Луб экинлари, луб толлари

экинлари — луб толаси учун ўстириладиган ўсимликлар (зигир, наша, каноп, жут, рами, кандир ва б.). СССРда, асосан, зигир ва каноп экилади. Л. э. толасидан ҳар хил матолар, каноп, арқон, балиқ тутадиган тўрлар, брезент палос ва б. тайёрланади. Уруғи таркибидаги мойдан озиқ-овқат учун ва техника мақсадларида фойдаланилади. Кунжараси ҳайвонлар учун яхши озиқ. Поясидан қурилиш плиталари, қоғоз, термоизоляция материаллари тайёрланади. Ўзбекистон ва Туркманистонда каноп, жут экилади.

М

Мавж (тўлқин) — сув юза қисмининг ҳаво босимининг ўзгариши, шамол, ер қимирлаши, сув қалқиниши натижасида рўй берадиган тебранма ҳаракати. М., сув юзасида кетма-кет келадиган марза ва улар орасидаги ботиқлардан иборат. М. нинг энг паст қисми М. этаги, энг баланд қисми М. ёли ёки қирраси, энг баланд қисми билан энг паст қисми орасидаги тик баландлик М. баландлиги, бир ёли билан иккинчи ёли ёки бир этаги билан иккинчи этаги орасидаги масофа М. узунлиги дейилади. М. маълум вақт мобайнида (мас., бир секундда) ўтган масофа М. тезлиги дейилади. М. баландлиги океанларда 15 м га, денгиз зилзиласи вақтида 50 м гача етиши мумкин. М. узунлиги 250 м гача боради.

Мавзе — жой. Шаҳарнинг айрим номлар билан юритиладиган қисмлари. Мас., Қўкча мавзеи Бўржар мавзеи.

Мавсум — 1) фасл, йил фасли. Мавсум иқлими, астрономик, фенологик белгиларига қараб ажратилади. Иқлимий ёки синоптик мавсум астрономик фаслларга тўғри келмайди. Ўрта минтақада, жумладан, Ўзбекистонда тўртта мавсум — баҳор, ёз, куз, қиш аж-

ратилади (қ. *Йил фасллари*); 2) бирор иш бажариладиган давр. Мас., чигит экиш мавсуми, балиқ овлаш мавсуми, пахта териш (ўрим-йиғим) мавсуми.

Мавсумий шамоллар — фаслдан фаслга ўз йўналишини ўзгариладиган шамоллар. Қуруқликнинг йилнинг иссиқ фаслида тез исиб, ҳаво босимининг кескин камайиши ва айни пайтда океанларда салқинроқ бўлиб, ҳаво босимининг катталиги натижасида қуруқлик билан океан ўртасида эсиб туради. Қишда қуруқликдан океанга, ёзда океандан қуруқликка томон эсади. М. ш. ҳукмрон ўлкаларда (Шарқий, Жанубий Осиё, Жануби-Шарқий Австралия ва ҳ. к.) қишнинг қурғоқчил, ёзнинг сернам келишига сабаб бўлади.

Магистраль (латинча *магистралис*—асосий)—1) асосий йўналиш, йўллардаги асосий линия (т. й. магистрали, сув магистрали); 2) катта шаҳарлардаги серкатнов кенг кўча; 3) электр тармоғи, телеграф ва телефон алоқадаги асосий кабель сим; 4) канализация, водопровод ёки газ тармоғидаги асосий қувур; 5) суғориш тармоғида сув ҳавзаси, дарё, каналдан суғориладиган ерларга

тақсимлаш

магма — су-

мураккаб

жараёнлар нати-

оловсимон

ер қаридан кў-

таркибий қисмлар

моддалар таркиби-

ва таркибли интру-

томир жинслар

тоғ жинслари —

ва кристалла-

бўлган тоғ жинс-

шаронига қараб

Эффу-

ларнинг ер

интрузив

ер пўс-

тил бўлган М.

жислар жуда се-

кристилланади.

тез совиши на-

тузилишга

Болқон ярим оро-

ўлкаси номи-

топган оқ ёки кул

чидамли гишт,

қоғоз, қанд

ишлатилади.

Шарқий Си-

я, Австрия, чет эллар-

конлари бор.

темирнинг кенг

темир руда-

минералларидан

қ. *Ер*

меридиани — қ.

аномалияси — кўп

темир рудаси бўлган

юзасининг бирон қис-

оғинининг кескин

(қ. *Ер магнетизми*).

Курск областида Курск

магнит аномалияси айниқ-

са машхур.

Мадор — тропик терминининг

эскирган номи; мас., мадори сара-

тон —

жад — жа

мони — тр

Майдо

дала ер.

рахтсиз са

кис жойла

мақсадда (

газма жойи)

ер. Жой ном.

учрайди: Майдо

лоғи.

Маквис, маккия — қаттиқ баргли, тиканли доим яшил бута ва дарахтчалардан иборат чакалакзорлар. М., кўпинча, Ўрта денгиз мамлакатлари тоғларининг ўрта қисмларига (700 м гача) хос, ўтиб бўлмас бутазорлар ҳосил қилади. М. тагида бир йиллик ўтлар ўсади. Кўпчилик ўсимликлар таркибида ўткир ҳидли эфир мойлари бор.

Макон — жой. Бирор тур ҳайвон яшайдиган, ўсимлик ўсадиган жой. Биохор, биоценоз терминларига яқин келади. Мас., тўнгиз макони — тўқай, шерлар макони — чангалзор.

Макронқлим (юнонча макрос — улкан) — катта терр-ялар: географик зоналар, материклар ва океанлар, ҳатто, бутун Ер шарни айрим қисмларининг иқлими. М. дан фарқ қилиб, маҳаллий иқлим, микроиқлим — кичик терр-яларнинг иқлимидир.

Макроландшафт — йirik табиий географик бирликлар — ўлкалар, зоналар, провинциялар ва округлар ландшафти. Мас., Устюрт платоси ландшафти, Қорақум ландшафти, ўрмон ландшафти ва ҳ. к.

Макорельеф — йirik рельеф шакллари: тоғ тизмалари, ясси тоғликлар, пасттекисликлар (яна қ. *Мезорельеф*, *Микрорельеф*). Ер юзаси катта қисмларининг умумий қиёфаси М. га боғлиқ бўлади.

Манба — дарё сув оладиган жой, дарё бошланадиган жой: музлик, булоқ, чашма.

Мангро ўрмонлари — тропик-

дори

ўр-

ик.

жой,

да-

те-

ълум

кўр-

ланг

ҳам

он қиш-

ларнинг денгиз суви кўтарилганида сув босадиган ботқоқли қирғоқларидаги доим яшил ўрмонлар. Асосан, доимий яшил бута ва паст бўйли (5—10 м) дарахтлардан иборат. Дарахтларнинг кўпдан-кўп илдизлари тирговучга ўхшаб ўшлаб туради.

М. ў. Африканинг шарқий соҳилларида, Мадагаскарда, Сейшел, Маскарен ороллари, Жанубий Осиё (Малайя архипелагида) ва Австралияда, Африка, Марказий ҳам Жанубий Американинг Атлантика соҳиллари ва б. ерларда кўп.

Мангу тўнг ер — абадий, кўп йиллик музлоқ ер; қ. *Кўп йиллик музлоқ ер*.

Мангу қор — йил бўйи эримай ётадиган қорлар. Иссиқ ва мўътадил ўлкаларда баланд тоғларда, қутбий ўлкаларда эса текисликларда ҳам учрайди.

Мансаб — дарёлар қуйиладиган жой; океан, денгиз, кўл, бошқа бир дарё М. бўлиши мумкин.

Мантия, **Ер мантияси** — ер пўсти билан ўзаги (ядроси) орасида жойлашган қатлам. Қалинлиги 2865 км — ер юзасидан тахминан 35 км дан бошланиб 2900 км чуқурликкача давом этади. М. да модданинг зичлиги $3,3 \text{ г/см}^3$ дан (юқори қатламларда) $5,7 \text{ г/см}^3$ гача (ядро билан чегарадош зонада). М. нинг химиявий таркиби — тош метеоритлар ва ультра асосли отқинди тоғ жинслари (периодит, дунит) таркибига яқин деб ҳисобланади. Айрим суяқ магма ўчоқларини ҳисобга олмаганда, М. да модда қаттиқ ҳолатдадир.

Марганец рудалари — таркибида марганец бўлган минерал бирикмалар. Марганец қўшилса, пўлат билан чўян болгаланувчан ва қаттиқ бўлади. М. р. нинг 90% идан кўпроғи қора металлургияда, қолган қисми химия саноати ва б. соҳаларда ишлатилади. М. р. запаси ва қазиб чиқарилиши жиҳатидан СССР биринчи ўринда туради. М. р. конлари: СССРда —

Никополь (УССР), Чнатура (Грузия); чет элларда — Ҳиндистон, Бразилия, ЖАР, Марокаш, Габон, ХХР, Руминия, Венгрия.

Маржон — иссиқ ўлкалардаги денгизда яшовчи ҳайвонлар. Уларнинг қолдиқлари йиғилиб, маржон ороллари ҳосил қилади. М. лар сув т-раси $+20^\circ$ дан паст бўлмаган, саёз, катта тўлқинлар бўлмайдиган денгизларда яшайди. Шу сабабли М. фақат экваториал ҳамда тропик ўлкалардагина учрайди.

Маржон ороллари — маржон ҳайвонлари, сувўтлар ва бошқа организмлар қолдиқлари йиғилишидан вужудга келган ороллار. Ҳозирги замон маржон ороллари экваториал ва тропик ўлкалардан бошқа ерларда учрамайди. Фақат Гольфстрим оқими ўтадиган Багама ороллари яқинидагина тропиклардан ташқарида учрайди. М. о. жойлашган ўрни ва шаклига қараб, қирғоқ рифлари, тўсиқ рифлари, атолларга бўлинади.

Маржон рифлари, **маржон қурилмалари** — тўда-тўда бўлиб яшайдиган маржонларнинг оҳақка айланган скелетларидан таркиб топган сув ости қоялари. М. р. нинг пайдо бўлиши учун сув илқ (камида 20°), саёз ($40\text{—}50$ м гача), шўрлиги нормал (35%) ва тоза, денгиз туби қоядан иборат бўлиши керак. М. р. жуда катта ва қалин бўлиши мумкин: денгиз сатҳидан 1500 м баланд М. р. билан бирга (Зонд архипелаги) замини сув сатҳидан 1200 м чуқурда бўлган М. р. ҳам бор (Маршалл ороллари).

Марза — рельеф шакли. Тепаси қабариқ шаклдаги узун чўзилган баландлик. М. лар тектоник йўл билан ҳосил бўлиши (антиклинал бурма), дарё, денгиз тўлқини келтирган қумлардан вужудга келиши (қум тиллари, барлар), морена жинсларининг тўпланишидан пайдо бўлиши (озлар), кишилар томонидан бунёд этилиши (йўл кўтармалари) мумкин.

Марлар — Шарқий Сибирь ва Узоқ Шарқдаги ботқоқликларда ўсувчи сийрак тилоғоч ўрмонлари.

Мармар — метаморфизм таъсирида оҳактошдан пайдо бўлган кристалли тоғ жинси. Оқ, кул ранг, пушти ва б. рангларда бўлади. Осон арралади ва яхши силқиданади. Асосан деворларни қоплаш учун ишлатилади. Майда донадор оқ туридан ҳайкал ҳам ишланади. СССРда Уралда, Кавказда, Ўзбекистонда (Ўзғон) конлари бор.

Маршлар — денгиз суви кучли кўтарилган ва шамол ҳайдаган вақтдагина сув босадиган паст текис соҳил. Одатда шўра ўсимликлари ўсади. Шимолӣ денгиз соҳилларининг баъзи жойларида маршлар денгиз сатҳидан пастда жойлашган. Аҳоли бундай жойларни денгиз босишидан тўғойларни денгиз асрайди. М. пичанғонлар қуриб асрайди. М. пичанғонлар зорга айлантирилади, ем-хашак экинлари экилади.

Маргзор — майсазор, ўтлоқ жой.

Масштаб — чизма, план ёки картадаги нуқталар орасидаги узунлиқнинг натуре (жой) даги масофалар узунлигига нисбати. М. 2 хил бўлади: сонли М. ва чизиқли М. Сонли М. каср ёки нисбат

билан кўрсатилади (мас., $\frac{1}{1000}$ 1:1000); бунда картадаги 1 см жойдаги 1000 см га тўғри келади демакдир. Чизиқли М. см ларга бўлинган чизиқ билан кўрсатилади. Бу чизиқда картадаги 1 см га жойдаги неча м ёки км тўғри келиши кўрсатиб қўйилган.

Математик география—1) географиянинг Ер шарининг математик элементлари ҳақидаги бўлими. М. г. да Ернинг шакли, ўлчамлари, ҳаракати, жойларнинг координаталари, айрим пунктлар орасидаги масофа, океан ва материкларнинг майдонига кўра нисбат каби маълумотлар берилди. М. г. географиянинг энг қадимги

бўлимларидан бири бўлиб, унда географик ва картографик маълумотлар уйғунлашиб кетган. 2) географияда математик методларнинг кенг қўлланилиши. Математик методлар географик билим ва тушунчаларни формаллаштиришга, географик объект, ҳодиса ва процессларнинг моделини тузишга, илмий тадқиқот ишларида электрон-ҳисоблаш машиналарини қўллашга имкон беради. Математик методлар баъзи бир географик фанларда (иқлимшунослик, гидрология, аҳоли географияси, шаҳаршунослик, районни планлаштириш ва ҳ. к.) айниқса муваффақиятли ривожланимоқда.

Материк ёнбағри — океан тубининг қирғоққа яқин қисми; шельф билан океан қаъри орасида. Чуқурлиги 200—3600 м. Бу ерда сув ости тизмалари, қирлари ва сойликлари учрайди.

Материк музлиги — қутбий ўлкаларда баъзи ороллари (Гренландия, Баффин Ери) ва Антарктида материгини ёппасига қоплаб ётган музликлар. М. м. пластик бўлиб, баландроқ жойлардан атрофга томон секин силжиб бориб, океанга сурилиб тушадиган музликлар ҳосил қилади.

Материк ороллари — бир замонлар материкларнинг таркибий қисми бўлиб, кейинчалик қуруқликнинг чўкиши, тектоник ёриқлар натижасида ажралиб қолган қуруқликлар. Бундай ороллар заминни материкларнинг сув остидаги давомидир. М. о. нинг баъзи бирлари жуда катта бўлади; мас., Гренландия, Янги Гвинея, Янги Зеландия, Буюк Британия, Новая Земля.

Материк саёзлиги, шельф — денгиз ва океанлар қирғоғини ўраб турган сув ости саёзлиги. Эни бир неча км дан 1300 км гача. Дунё океани умумий майдонининг 8% ини ташкил этади. М. с. денгиз чўкиндилари (шағал, қум, қумоқ, лойқа) кўп тўпланадиган

жой бўлиб, ёруғ ва илиқ бўлганидан организмлар, жумладан ба-лиқ кўп. М. с. да кўплаб нефть ва газ конлари топилмоқда.

Материклар, континентлар—Ер шарининг денгиз ва океанлар билан қўраб олинган энг йирик қуруқликлари. Ҳаммаси бўлиб олти М. бор: Евросиё (Европа билан Осиё)—50,7 млн. кв. км; Африка—29,2 млн. кв. км; Шимолий Америка—20 млн. кв. км; Жанубий Америка—17,6 млн. кв. км; Антарктида—14,0 млн. кв. км; Австралия—7,6 млн. кв. км. Барча М. лар майдони—139,7 млн. кв. км; яна қ. *Қитъа*.

Машрик—шарқ, шарқий ўлкалар. Машриқдан магрибгача—шарқдан ғарбгача.

Магор—ғор (қ. *Ғор*).

Магриб (арабча)—1) дунёнинг тўрт томонидан бири—ғарб; 2) Африкада Тунис, Жазоир, Марокашдан иборат регион.

Маҳаллий вақт—Ер юзасидаги ҳар бир жойнинг ўз астрономик вақти. Ўрта Қуёш қуйи кульминацияда бўлганда М. в. 00 соат 00 минут бўлади. М. в. ҳар бир жойнинг географик узунлигига боғлиқ. Бир меридианда жойлашган ҳамма нуқталар учун М. в. бир хил бўлади.

Маҳаллий шамоллар—унча катта бўлмаган территория учун хос бўлган об-ҳаво режимини ҳосил қилувчи ва тез-тез такрорланиб турадиган шамоллар. М. ш. атмосферанинг маҳаллий ҳаракатлари оқибатида (тоғ-водий шамоли) ёки умумий атмосфера циркуляциясининг маҳаллий шароит таъсирида ўзгариши натижасида вужудга келади. (Афгон шамоли, чинук, самум, Бекобод шамоли). Қ. *Тоғ-водий шамоли*.

Меандр (Кичик Осиёда эгри-бугри бўлиб оқаётган Катта Мендерес дарёси номидан)—текислик дарёларининг илон изи бўлиб бурилиб-бурилиб оқиши, ўзанининг эгри-бугрилиги.

Межень—дарёда сув энг ка-

майган вақт. Ер ости сувидан тўйинадиган дарёларда ёз кириб кунлар исиб кетиши билан М. бошланади.

Мезозой бурмаланиши, Тинч океан бурмаланиши—ер пўсти ва ер юзаси табиати ривожланишининг мезозой босқичида (мезозой эрасида) рўй берган тоғ пайдо бўлиш жараёнлари ва бурмаланишлар. М. б. да, чунончи, Шимоли-Шарқий Сибирь тоғлари (Юқори Яна, Черский, Сунтир Хаят, Нера, Мома, Аноуй тизмалари), Шимолий Америка Кордильера тоғлари ва б. ҳосил бўлган.

Мезозой группаси (эраси), мезозой (юнонча *мезос*—ўрта, *оралик, зой*—ҳаёт)—Ер геологик тарихининг тўртинчи эраси. Ердаги ҳаёт тараққиётининг ўрта босқичига тўғри келади. М. э. бундан тахминан 230 млн. йил илгари бошланиб, қарийб 163 млн. йил давом этган. Палеозой эрасидан кейин, кайнозой эрасидан олдин ўтган. Триас, юра ва бўр даврларига бўлинган. Бу эрада умуртқалилар орасида сувда-қуруқликда яшовчилар ва учувчи судралувчилар характерли бўлган, уларнинг баъзилари (динозаврлар, ихтиозаврлар, птерозаврлар ва б.) жуда йирик бўлган; умуртқасизлардан аммонитлар, белемнитлар кўп бўлган, улар эра охирига келганда қирилиб битган; ўсимликлардан гинкгосимонлар, саговниксимонлар кўп ўсган. М. э. да ёпиқ уруғли ўсимликлар, қушлар, халталилар, плацентар сут эмизувчилар ва денгиз ҳайвонларининг кўп группалари биринчи марта пайдо бўлган. Асосан, Тинч океан соҳилида тоғ бурмалари кўтарилган.

Мезоиклим—нисбатан кичик территориялар иқлими. Мас., кичик тоғ водийси иқлими, шаҳар иқлими, соҳил иқлими ва ҳ. к.

Мезорельеф—майдонига кўра ўртача (макрорельефдан кичик, микрорельефдан катта) релье-

еф шакллари. Мас., водилар, алоҳида турган паст тоғ ва қирлар, сойлиқлар, балкалар ва ҳ. к.

Мезосфера (يونونча *мезос* — ўрта, *сфера* — шар) — атмосферанинг стратосфера билан ионосфера оралигидаги қатлами, баландлиги 50—55 км дан 80 км гача. Т-ра қуйи қисмида 0° бўлса, юқори қисмида —90°га етади.

Мелиоратив география — ерлар ва умуман, табиий муҳит ҳолатини тубдан яхшилашнинг географик асослари ҳақидаги илмий йўналиш. М. г. нинг асосий вазифаси территорияларни мелиорация турларига кўра районлаштириш, асосий мелиорация усуллари ва тадбирларига табиий географик жиҳатдан баҳо бериш ва мелиорация тадбирлари натижасининг табиий шароитга таъсирини, шунингдек, бу тадбирларнинг турли регионлардаги самарадорлигини аниқлашдан иборат.

Мелиорация (латинча *мелиорацио* — яхшилаш) — қишлоқ хўжалигида фойдаланаладиган ерларнинг ҳолатини тубдан яхшилаш мақсадида амалга ошириладиган агротехник ва гидротехник тадбирлар. М. катта майдонларда барча табиий шароитни одамнинг хўжалик фаолияти учун фойдали қилиб ўзгартириш; фойдали ўсимлик ва ҳайвонлар учун тупроқда қулай сув, ҳаво, иссиқлик ҳамда озик режимини, атмосферанинг ерга яқин қатламида эса ҳавонинг намлик, иссиқлик ва ҳаракатланиш режимини вужудга келтириш; жойини соғломлаштириш ҳамда табиий муҳитни яхшилаш имконини беради. М. қишлоқ хўжалиги самарадорлигини оширишнинг асосий омилдир. Асосий мелиоратив ишлар: ботқоқликларни қуришти (БССР), сув ҳавзалари қуриш, қурғоқчил ерларни сугориш, яйлов ва ўтлоқларни яхшилаш, қорни тутиб қолиш, дарахтзорлар барпо қилиш, кислотали ерларни оҳаклаш, шўртбо ерларга гипс солиш, бутазорлар барпо қилиш,

кўчма қумларга, шамол ва сув эрозиясига қарши курашиш (Ўрта Осиёда).

Мензула (латинча *мензула* — столча) — геодезияда далада план олишда ишлатиладиган чизмачилик столчаси.

Мензула съёмкаси — мензула билан кипрегель ёрдамида топографик план олиш. М. с. да жойдаги характерли нуқталарга тўғри келадиган нуқталар мензулага қўлда чизилади.

Мергель — оҳак-гилдан таркиб топган чўкинди тоғ жинси; таркибида 20—80% карбонат бўлади. М. қурилиш материали, цемент саноати хом ашёси сифатида ишлатилади.

Меридиан (латинча *меридианус* — туш пайти) — Ер юзасидан ўтиб ҳар иккала қутбни туташтирувчи фаразий чизиқ; унинг барча нуқталари бир хил географик узунликка эга бўлади. М. бўйлаб географик кенглик ҳисоблаб чиқарилади: экватордан шимолда шимолӣ кенглик, жанубда жанубӣ кенглик бўлади. 0° билан кўрсатилган М. бош М. дейилади. Бош М. деб Лондон яқинидаги Гринвич обсерваторияси меридиани қабул қилинган.

Меркурий, У т о р у д — Қуёшга энг яқин планета. Қуёшдан 58 млн. км. Қуёш атрофини 88 суткада айланиб чиқади. М. диаметри 4865 км. М. Ойга ўхшаб, Қуёшга фақат бир томони билан қараб туради. М. нинг бир томонида донм кундузи бўлиб, 400° иссиқ бўлса, иккинчи томонида донм тун бўлиб ниҳоятда совуқ. М. юзасида қора, оқни доғлар ва кучсиз атмосфера борлиги аниқланган.

Метагалактика — ҳозирги телескоплар билан кўринадиган 1 млрд. дан ортиқ галактикалар мажмуи. Галактика — Сомон йўли М. таркибига кирадиган юлдуз системаларидан бири.

Метагеография — географияни фан сифатида тадқиқ қилувчи

йўналиш. М. географиянинг объекти ва предмети, фанлар система-сидаги ўрни, асосий тушунчалари ва аксиоматикасини аниқлайди ҳамда ўрганади.

Металлургия (металл ва юнонча *ергон* — иш) — руда ва таркибида металл бўлган материаллардан металл олиш, металл ва қотишмаларнинг химиявий таркибини, структурасини ўзгартириш жараёнларини ўз ичига олган фан, техника ва ишлаб чиқариш соҳаси. Ер бағридан қазиб олинган рудаларга дастлабки ишлов бериш, металл ва қотишмалар олиш, рафинациялаш (тозалаш), уларга маълум шакл ва хоссалар бериш ҳам М. вазифасига киради; қ. *Ранели металлургия* ва *Қора металлургия*.

Метаморфизм (юнонча *метаморфис* — ўзгариш) — Ер пўстининг ички қисмида иссиқлик ва босим таъсирида чуқинди ҳам магматик тоғ жинслари структураси, минералогик ва химиявий таркибининг ўзгариши. М. таъсирида ҳосил бўлган тоғ жинслари метаморфик тоғ жинслари дейилади.

Метаморфик тоғ жинслари — метаморфизм натижасида ҳосил бўлган тоғ жинслари. Мас., оҳактош мрамарга, гил гилли сланецга айланади. Гнейс, кристалли сланец, кварцитлар ҳам М. т. ж. ҳисобланади.

Метеорологик станция — муайян муддатларда турли асбоблар ёрдамида изчиллик билан метеорологик кузатишлар олиб бориб, об-ҳаво ҳолатини маълум қилиб турадиган станция. М. с. лардан олинган маълумотлар асосида об-ҳаво прогнози тузилади.

Метеоритлар (юнонча *метеора* — осмондаги ҳодиса) — олам бўшлиғидан Ерга тушиб турадиган тош ёки металл жисмлар. Ерга тушган жойда чуқурлик пайдо бўлади. Энг оғир темир метеорит Габада (Африкада) топилган.

Унинг оғирлиги 60 т, ҳажми 9 м³ бўлган. Бир суткада Ерга оғирлиги 100 кг га яқин тахминан 2000 метеорит тушади. 1947 й. СССРда Сихотэ-Алинь метеорити тушган. Бу метеоритдан оғирлиги 35 т келадиган 350 та бўлаги териб олинган; яна қ. Метеорлар.

Метеорлар, учар юлдузлар — космик фазодан қаттиқ жисмларнинг тезлик билан кириб келиши натижасида атмосферанинг юқори қатламида (80—130 км баландда) кўринадиган ёруғлик ҳодисалари. Жисмлар ер атмосферасига кириб келгач, 2000—3000° гача қизиб ёнади, сирти буғга айланиб нур сочади. Шар шаклидаги оловга ўхшаб, гулдираб овоз чиқариб учадиган М. болидлар дейилади; яна қ. Метеоритлар.

Метеорология (юнонча *метеора* — осмондаги ҳодиса, *логос* — фан) — атмосферада рўй берадиган ҳодисаларни: ҳавонинг иссиши ва совishiни, туман пайдо бўлиши, ёғин ёғиши, ҳавонинг ҳаракати, атмосферадаги электрик, оптик ва акустик ҳодисаларни ва б.ни ўрганадиган фан. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси Қуёшдан Ерга келадиган иссиқлик билан боғлиқдир. М. об-ҳавони ўрганиш билан бирга уни олдиндан айтиб ҳам беради. Бунда М. га метеорологик станциялар катта ёрдам беради. М. иқлимшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

Метислар (латинча *микстус* — аралаш) — турли ирқларга мансуб кишилар ўртасидаги никоҳдан пайдо бўлган авлодлар; мас., Америкада индеецларнинг европеоид ирқи вакиллари билан аралашшидан пайдо бўлган М.

Метрополия (юнонча *метер* — она, *полис* — шаҳар) — 1) мустамлакалари бўлган империалистик давлат; мас., Буюк Британия ўз мустамлакалари учун М. бўлган; 2) баъзи бир давлатларда (мас., Канадада) провинция ёки областнинг марказий шаҳри. Давлатлар-

нинг пойтахтлари ҳам М. дейилди.

Меҳнат ресурслари — мамлакатнинг меҳнатга лаёқатли ёшдаги барча аҳолиси, шунингдек, ишлаб чиқаришда иштирок этадиган 16 ёшгача бўлган ўсмирлар ва пенсонерлар. СССРда 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган аёллар ва 60 ёшгача бўлган эркеклар меҳнатга лаёқатли аҳоли ҳисобланади.

Меҳнат тақсими — жамият тараққиёти жараёнида меҳнат фаолиятининг сифат жиҳатдан фарқ қилиши. Жамият миқёсида ва корхона ичида М. т. мавжуд бўлади. Мас., ишлаб чиқариш йирик тармоқларга (саноат, қ. х., транспорт ва б.) бўлинади; бу тармоқлар, ўз навбатида, яна майда тармоқларга (мас., саноат оғир саноат, енгил саноатга) бўлинади ва ҳ. к.

Бир мамлакат доирасида ва мамлакатлар ўртасида ишлаб чиқаришнинг ихтисослашиши ҳам М. т. дейилади, мас., территориал М. т. ва халқаро меҳнат тақсими.

Меҳнат унумдорлиги — ишлаб чиқариш жараёнида кишилар меҳнатининг фойдалилиги, самарадорлиги ва маҳсулдорлиги. М. у. ишловчининг маълум вақт (соат, смена, ой, йил) давомида тайёрлаган маҳсулот ҳажми билан белгиланади. М. у. даражаси техникадан фойдаланиш ва меҳнат қуролларини такомиллаштириш, иш кучининг малакаси, меҳнатнинг уюштирилиши ва б. га боғлиқ.

Миграция (латинча *миграцио* — кўчиш) — 1) аҳоли миграцияси — аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши; 2) ҳайвонларнинг яшаш шароити ва ривожланиш циклининг ўзгариши муносабати билан бир географик муҳитдан бошқа муҳитга кўчиши; 3) капиталнинг мунтазам равишда кўшимча қиймат олиш учун ҳамда сиёсий мақсадларда бир мамлакатдан бошқа мамлакатга чиқарилиши.

Микроиқлим — кичик территорияларнинг иқлими.

Микрорельеф — Ер юзасининг кичик рельеф шакллари: дарё террасалари, қум тепалари, кичик-кичик ўр-қирлар ва б.

Милитаризация (латинча *милитарис* — ҳарбий) — тинч даврда босқинчилик урушларига тайёрланиш мақсадида саноатни ёки умуман мамлакат экономикасини ҳарбий изга солиш. М. давлат монополистик капитализми шароитида айниқса авж олди.

Миллий даромад — халқ даромади — муайян вақт (мас., бир йил) давомида мамлакатнинг бутун аҳолиси меҳнати билан яратилган жами бойликлар. Бунда сарфланган хом ашё, энергия, машина, ишлаб чиқариш биноларининг ейилган қисми чегириб ташланади.

Миллий парклар — чет мамлакатлардаги махсус қўриқланадиган территориялар, энг йирик қўриқхоналар. М. п. учун ҳайвон ҳамда ўсимлик дунёсига бой, эътиборга лойиқ горлари, қоялари, кўллари, булоқлари бўлган серманзара ва нодир ландшафтли жойлар танланади. М. п. гўё табиий музей сифатида қўриқланади, уларда илмий-тадқиқот ишлари олиб борилади. М. п. одатда уч қисм территориядан иборат бўлади: туристлар кириб бир неча кунлаб бемалол дам олиши мумкин бўлган қисм. Туристлар томоша қилиши мумкин бўлган қисм ва қатъий қўриқланадиган қисм. Дунёдаги энг йирик М. п. Канададаги Вуд-Баффало, АҚШдаги Йеллоустон ва Йосемит, Кениядаги Найроби, Швециядаги Сарек — Шёфаллетсдир. Уларда нодир ҳайвонлар ва ўсимликлар, шунингдек, диққатга сазовор табиий объектлар бор.

Минерал (латинча *минера* — руда сўзидан) — химиявий таркиби ва физик хоссаларига кўра тахминан бир хил бўлган табиий жисмлар. Ер пўстида содир бўла-

диган физик-химиявий жараёнлар натижасида ҳосил бўлади. М. тоғ жинслари, рудалар ва б. минерал жисмлар таркибида бўлади. Ҳозир М. ларнинг 3 мингга яқин тури маълум. Ер пўстидаги тоғ жинслари ва рудалар М. лардан таркиб топган. М. лар кўпинча кристалллардан иборат бўлади. Суюқ (сув, симоб) ва газсимон М. лар ҳам бор.

Минерал сувлар — таркибида баъзи бир химиявий элементлар ва бирикмалар, шунингдек газлар бўлган сувлар. Сув таркибидаги тузлар 1 г/л дан ортиқ бўлса М. с., кам бўлса, чучук сув дейилади. Агар 50 г/л дан ортиқ бўлса, шўр сув, намакоб бўлади. Сув таркибида йод, бром, литий, барий, темир ва б., газлар — карбонат ангидрид, радон, сульфат газлари бўлиши уларда шифобахш хусусият вужудга келтиради. Тошкент минерал суви, Нарзан суви ва б.

Минтақа — Ер юзасининг табиий географик кенглик — зонал бўлинишининг энг юқори босқичи; қ. *Географик минтақа*.

Минтақа вақти — вақтнинг ҳисоблаш системаларидан бири. М. в. га Ер юзасини ҳар бири ўртача 15° дан қилиб меридиан йўналишидаги 24 та минтақага ажратиш асос қилиб олинган. Минтақалар тартиб сони Гринвич меридиани ўрта меридиан бўлган минтақадан бошлаб шарққа томон 0 дан 24° гача ҳисобланади. Бир минтақа доирасидаги ҳамма жойда бир вақтда соат бир хил ҳисобланади. М. в. деб шу минтақанинг ўрта меридианидаги ўртача қуёш вақти қабул қилинган. Хўжалик ва бошқа амалий ишларда қийинчилик туғилмаслиги учун М. в. чегаралари қатъий меридиан бўйлаб эмас, баъзан маъмурий чегаралар, дарёлар ва ҳ. к. лар бўйлаб ўтказилади. М. в. дастлаб 1883 йили АҚШда жорий қилинган. СССРда 1919 йилда М. в. га ўтилган.

Мирабилит — қ. *Глаубер тузи*.

Мис рудалари — миснинг саноат аҳамиятига эга бўлган минераллари. Таркибида 1% дан 2% гача ва ундан ортиқ мис бўлган рудалардан мис олинади. Дунёда ишлаб чиқариладиган миснинг 90% и сульфидли рудалардан олинади. М. р. конлари: СССР (Урал, Закавказье, ҚозССР, ЎзССР) да, АҚШ, Чили, Конго, Канада, Шимолӣ Родезияда бор.

Модда ва энергия алмашинуви — географик қобиқ ва айрим ландшафтлардаги компонентлар алоқаларини ифодаловчи қонуният. Табиатда компонентлараро модда ва энергия алмашинуви туфайли *табиий территориал комплекслар* вужудга келган. Табиатда моддий ва энергия алмашинуви, одатда, айланма ҳаракат тарзида рўй беради. Океан сувлари циркуляцияси, атмосферадаги айланма ҳаракатлар, сувнинг айланма ҳаракати, биологик, литологик айланма ҳаракат ва б. ана шундайди. Айланма ҳаракатлар туфайли табиатда чиқит ҳосил бўлмайди. Табиатдаги модда ва энергия алмашинуви географик қобиқнинг бир бутунлигига сабаб бўлади.

Мойли экинлар — мой олиш учун экиладиган ўсимликлар. Қунгабоқар, зиғир, кунжут, кана-кунжут, махсар, ерёнгоқ, соя, горчица, конопля, пахта ва б. М. э. жумласига киради. Шунингдек, зайтун, тунга, кедр, ёнғоқ, бодом каби дарахтларнинг мағизларидан ҳам мой олинади. Қунгабоқар, зиғир, конопля, пахта, ерёнгоқ, кунжут М. э. орасида энг катта ўрин тутати.

Молибден рудалари (юнонча *молибдос* — қўрғошин) — молибденнинг саноат аҳамиятига эга бўлган минерал бирикмалари. Асосий агрегатлари молибденит ва новеллит. М. р. да 0,1% дан 1% гача ва ундан кўпроқ молибден бўлади. Молибден темир, никель, кобальт билан бирикмалар ҳосил қилади, пўлатнинг қаттиқ (мус-

тахкам) бўлишига ёрдам беради. М. р. конлари СССРда — Арм. ССР, Шимолий Кавказ (Тирниа-уз), ҚозССР (Қўнғирот, Бўзша-кўл), Ўзбекистонда эса Олмалик, Қорамозор, Зирабулоқ-Зиёвуддин, Нурота тоғларида, чет элларда — АҚШ, Чили, Канада, Норвегияда бор.

Момақалдиروق — ҳавода чақмоқ пайтда рўй берадиган гулдираш ҳодисаси. М. чақмоқ чаққанда ҳавонинг жуда тез исиб, кенгайишидан, яъни портлаш тўлқинида рўй беради.

Монархия (юнонча *монархиа* — якка ҳукмронлик) — эксплуататорлик жамиятларида давлатнинг бир шахс — монарх (қирол, подшо, шоҳ, император) томонидан бошқарилиши. Монарх ҳокимияти умрбод бўлиб, авлоддан-авлодга ўтади. Ҳокимият бутунлай монарх қўлида бўлса, ҳокими мутлоқ дейилади; конституцияли монархияда монарх ҳокимиятини парламент чеклаб қўйган бўлади; парламент розилигисиз монарх давлат аҳамиятига эга бўлган қонулар чиқариш ҳуқуқига эга эмас; мас., Буюк Британия, Бельгияда ана шундай.

Момиқ булут — булут турларидан бири. Муз кристаллчаларидан иборат бўлиб, шакли юлқа патга ўхшайди. Одатда, соя бермайди. Тропосферанинг юқори қатламларида жуда паст ҳароратли шароитда вужудга келади. Баъзан ҳаво фронтида илиқ ҳавонинг фронт юзаси бўйлаб кўтарилишидан ҳосил бўлиб, ҳаво айнишидан дарак беради.

Мониторинг — атроф муҳитнинг ҳолатини кузатиб туриш, уни назорат қилиш ва бошқаришга қаратилган илмий-амалий тадбирлар системаси. М. атроф муҳитнинг келгусидаги ўзгаришларини олдиндан аниқлашни ҳам ўз ичига олади.

Монокультура хўжалиги (юнонча *монос* — битта ва латинча *культура* — экиш) — биргина

жойининг ўзида бир хил экинни узлуксиз экиш. Оқибатда ернинг унумдорлиги камаяди, эрозия авж олади.

Монополиялар — қ. *Капиталистик монополиялар*.

Морена — музликлар олиб келиб қолдирган тоғ жинслари парчалари (валунлар, палахса тошлар, шағал, қум, гил).

Моренали ландшафт — юзасини музлик оқизиклари қоплаб ётган ерлар. М. л. да хилма-хил айрим ва қатор тепалар (қадимги морена қолдиқлари), улар орасида кўпинча кўл ёки ботқоқлик билан банд чуқурликлар, катта-кичик валунлар кўп бўлади.

Морфоскульптура — рельеф ҳосил қилувчи асосан ташқи омиллар (оқар сувлар, ер ости сувлари, шамоллар, музликлар, донмий музлоқлар, нураш ва б.) таъсирида пайдо бўлган қиёсан кичик рельеф шакллари. Мас., жар, ясси жар, морена тепалиги, бархан, дюна, дўнг қум, карст воронкалари ва ҳ. к.

Морфоструктура — рельеф ҳосил қилувчи эндоген ва экзоген омилларнинг биргаликдаги таъсирида, бироқ, эндоген омилнинг етакчи роли таъсирида вужудга келган йирик рельеф шакллари: айрим тоғ занжирлари, тизмалар, тоғ водийлари, қирлар, платолар, пасттекисликлар ва бошқалар.

Мувозанат профили — узоқ вақт давомида сув ювиб бориши натижасида дарё тубидаги нотекисликлар текисланган ўзанининг бўйлама кесими.

Муз — сувнинг қаттиқ, кристалл ҳолати. Тоғлардаги музликларни ҳам маҳаллий аҳоли муз дейди. Сувуқ маъносида ҳам ишлатилади. Тоғ номлари таркибида учрайди: Музтоғ, Музтоғота ва ҳ. к.

Муз босиши — табиий муз тўпланиши ва унинг силжиб, атрофдаги жойларни қоплаши. Ер юзининг айрим қисмларини геологик даврлар давомида бир неча

бор муз босганлиги маълум. Бундай муз босишлари турли жойда турли номлар билан аталади. Европада уч марта, Шимолий Америкада тўрт марта М. б. бўлган. Ҳозирги Антарктидадаги, Гренландиядаги ва Арктика оролларидаги музлар ҳам ана шундай музлардир.

Муз далалари — дрейф қилиб (секин сузиб) юрадиган музлардан энг йириклари, диаметри 10 км ва ундан ҳам катта бўлиши мумкин. Кўп йиллик М. д. нинг қалинлиги 3—4 м га етади.

Муз зоналари, Арктика совуқ саҳролари зоналари ёки қутбий зоналар — Шимолий қутб билан Жанубий қутб атрофларидаги ўлкалар. Шимолий ярим шарда М. э. тахминан 70° ш. к. гача боради, жанубий ярим шарда Антарктида ва унинг ён-веридаги ороллари ўз ичига олади. М. э. да иқлим ниҳоятда совуқ бўлганидан музлик кенг тарқалган.

Муз тикилиши — муз оқиши вақтида дарё ўзанининг торайган жойларида, тиресакларда, саёзликларда муз йиғилиб, дарёни тўсиб қўйиши. Шимолга оқадиган дарёларда юқори оқимида муз кўчиб, қуйи қисмига келиб тўпланишидан ҳам М. т. бўлади. Амударёнинг қуйи оқимида ҳам кузатилади. М. т. баъзан тошқинларга сабаб бўлади.

Муз гори — деворлари, таги, шипи муз кристаллари, муз ғумалаклар билан қопланган гор. Бундай горлар ичида ҳаво т-раси йил бўйи 0° дан паст туради ва тоғларнинг баланд қисмларида, салқин, совуқ ўлкаларда учрайди.

Музлик — шаронт қулай жойда қор тўпланишидан ҳосил бўлиб, қия томонга силжиб турувчи муз массаси. Қор чегарасидан юқориси рельефнинг қор тўпланиши учун қулай бўлган ботиқ шаклларида тўпланидиган қорнинг зичлашишидан вужудга келади. Ер юзида ҳозирги вақтдаги музликлар майдони 16 млн. км²

дан ортиқ. М. лар жойлашган ўрни ва шаклига кўра тоғ М. ва текислик М. га бўлинади. М. лар нишаб томонга сурилиб туради; 1° қияликдаги ерда М. силжиши учун унинг қалинлиги 55—60 м бўлиши керак. 1,5—2 м қалинликдаги муз силжийди. М. нинг силжиш тезлиги муз т-расига, жойнинг қиялигига ва музнинг қалинлигига боғлиқ. М. қунига бир неча мм дан 2—3 м гача силжиши мумкин. Тоғ музликлари дарёларнинг тўйинтирувчи муҳим сув манбаидир.

Музлик даврлари — Ернинг геологик тарихида қуруқликни қалин музликлар қоплаб ётган босқичлар. Кембрийдан олдин, палеозой ва кайнозой эраларида М. д. бўлиб ўтган. Мас., СССРнинг Европа қисми ва Фарбий Европанинг каттагина қисмини бир неча марта муз босган.

Музлик қўллари — музлик ўйган чуқурликларда пайдо бўлган қўллар. М. к. дан морена қўли ва кар қўли фарқ қилинади. Кола я. о., Карелия, Финляндияда кўпдан кўп музлик ўйиб юборган дастлабки чуқурликларда М. к. вужудга келган.

Музлик тили — тоғ музлигининг қор чизигидан пастга тушиб келган тармоғи.

Музлик цирки — тоғларнинг тепа қисмидаги бир ёғи очик товоқсимон табиий чуқурлик. Совуқдан нураш натижасида ҳосил бўлади. Кар деб ҳам юритилади. Ичида кўпинча муз йиғилиб ётади.

Музлик қўли — водий музлигига ён водийлардан келиб қўшилган музлик — водий музлиги ирмоғи. Агар ён водий баландроқ бўлса, М. к. асосий музликка қўшилиш жойида музлик шаршарасини ҳосил қилади.

Музтоғ — қ. *Айсберг*.

Мулатлар — европаликлар билан негрлар ниқоҳидан пайдо бўлган авлодлар.

Муссон (арабча *мавсум* сўзи-

дан) — қишда қуруқликдан денгизга, ёзда денгиздан қуруқликка томон эсадиган шамоллар. М. қуруқлик билан денгизнинг бир хил исимаслиги оқибатида ҳаво босимининг фарқ қилишидан пайдо бўлади. Сув қуруқликка қараганда секин исиб секин совийди, шунинг учун ёзда қуруқлик устидаги ҳавога нисбатан денгиз устида ҳаво т-раси паст, босим эса юқори бўлади, шунинг учун шамол денгиздан қуруқликка қараб эсади. Қишда эса, аксинча, қуруқлик тез совиб кетади, қуруқлик устида т-ра паст, босим эса юқори бўлади, шунинг учун шамол қуруқликдан денгизга томон эсади. М. аксарии тропик ва мўътадил минтақаларда кузатилади.

Муссон иқлими — атмосфера циркуляцияси муссон характерида бўлган, яъни ҳаво массалари ёзда денгиздан қуруқликка, қишда эса қуруқликдан денгизга томон ҳаракат қиладиган ўлкалар иқлими. М. и. да қиш қуруқ, ёз эса серёғир бўлади. М. и. га Ҳиндистон, Ҳиндихитой, Узоқ Шарқ, Шарқий Хитой муссон иқлимлари мисол бўла олади.

Муссон шамоллари — фаслдан фаслга ўз йўналишини ўзгартирадиган шамоллар. Қ. *Мавсумий шамоллар*.

Мустамлакалар — империалистик давлатлар томонидан босиб олинган ва сиёсий ҳамда иқтисодий жиҳатдан қарам бўлган мамлакатлар ва ўлкалар. М. бирон бир давлат (метрополия) қўл остида бўлади. Миллий озодлик ҳаракати оқибатида иккинчи жаҳон урушидан сўнг кўпчилик М. мустақилликка эришди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг XV сессияси 1960 йилда совет делегациясининг таклифи билан барча М. га мустақиллик бериш тўғрисида декларация қабул қилди.

Мустамлакачилик, колониализм — империалистик давлатларнинг иқтисодий жиҳатдан за-

иф мамлакатларни босиб олиш, эзиш ва эксплуатация қилишга қаратилган сиёсати.

Мутлақ баландлик — қ. *Абсолют баландлик*.

Мучал, мучал ҳисоби — 12 та ҳайвоннинг номи билан аталдиган (12 йиллик) даврий йил ҳисоби. Бу ҳайвонлар: сичқон, сигир, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит, тўнғиз. Киши шу ҳайвонлар номи билан аталган 12 йилнинг қайси бирида туғилган бўлса, унинг мучали шу ҳайвон номи билан аталган. Мас., қўй йилида туғилган кишининг мучали — қўй, от йилида туғилган кишининг мучали — от ва ҳ. к. М. ҳисобида шу айтилган 12 йиллик давр бир айланиб келса, одам бир мучалга тўлган бўлади. Лекин кишиларнинг ёшини аниқлашда уларнинг она қорнидаги вақти ҳам бир йилга тенг деб ҳисобга олинади, яъни киши бир М. га тўлганида унинг ёши 12 эмас, 13; икки М. га тўлганда 25 бўлади ва ҳ. к.

Мўйна — мўйнали ҳайвонлар (соболь, сувар, оқсичқон, сассиқ-кўзан, тийин, тулки, қуён, норка, бобр, қундуз, ондатра, нутрия, суғур, юмронқозиқ ва б.) ва бу ҳайвонларнинг териси.

Мўиноқ — бўйин, бўғоз, дарё, кўл, орол, қуруқлик, тоғ, қир ва ҳ. к. ларининг тор чўзиқ қисми.

Мўътадил иқлим — *мўътадил минтақа* иқлими, бу минтақада қуёш ҳеч қачон зенитга чиқмайди; йил фасллари бир-биридан кескин фарқ қилади. М. и. уч хил бўлади: 1) мўътадил денгиз иқлими (мас., Фарбий Европада), бутун йил давомида ҳавонинг рутубатли, серёғин бўлиши, қишининг анча илқ, ёзининг салқин келиши билан фарқ қилади. Т-ранинг йиллик амплитудаси у қадар катта эмас (мас., Лондонда 14°); 2) мўътадил-континентал иқлим қиш ва ёз т-расининг кескин фарқ қилиши билан характерланади: қиши совуқ, ёзи ис-

сиқ, температуранинг йиллик амплитудаси 40° га етади ва ундан ҳам ошади; ёғин кам ёғади (мас., СССР территориясининг катта қисми ва Шимолий Американинг марказий р-нлари); 3) мўътадил муссониклими, мўътадил континентал иқлим областларидаги каби, қишнинг совуқ аёз бўлиши ва қорнинг кам ёғиши билан фарқ қилади, мўътадил денгиз иқлими областларидаги каби ёз у қадар иссиқ эмас, ҳаво рутубатли бўлиб, ёғин кўп ёғади. Т-ранинг йиллик амплитудаси катта — 30° ва ундан ортққ (мас., Узоқ Шарқ, Хитойнинг шимоли).

Мўътадил минтақа — географик қобиқнинг энг катта зонал бўлинишларидан бири. Шимолий М. М. 40° ва 65° шим. кенгликлар, жанубий М. М. 42° ва 58° жан. кенгликлар орасида жойлашган. Иқлимнинг аниқ мавсумийлиги, иқлимлари континенталлигининг катталиги, қишнинг қаттиқ совуқлиги билан ажралиб туради. Қуруқликда тайга, аралаш ўрмонлар, кенг баргли ўрмонлар, мўътадил минтақа ўрмонли даштлари, даштлари, чала чўллари ва чўллари ландшафт зоналарини ўз ичига олади.

Н

Навигация (латинча *навиго* — кемада сузаман) — 1) маҳаллий иқлим шароитига қараб, денгиз, дарё ва кўллarda кема қатнай оладиган мавсум; 2) денгизда сузиш, кема қатнови; 3) денгизда ва космосда кемаларни бошқаришнинг назарий асослари ва амалий усулларини ишлаб чиқадиган фан.

Назарий география — географиянинг йўналишларидан бири. У барча географик фанлар натижалари ва хулосаларини умумлаштириш, барча географик фанлар учун умумий бўлган қонуниятларини аниқлаш, умуман, бир бутун географиянинг асосий назарий масалаларини баён қилиш билан шуғулланади.

Найзатosh — тоғларнинг ўткир учли чўққиси, ўткир учли қоя.

Намланиш — бирон территориядаги ёғинлар миқдорининг шу жойдаги мумкин бўлган (потенциал) буғланишга нисбати. Мумкин бўлган буғланиш миқдоридан ёғинлар миқдори катта бўлса, бундай жойлар ортққча (ўта) намликка эга бўлади (мас., ўрмон зонаси). Аксинча, ёғинлар миқдоридан мумкин бўлган буғланиш катта бўлган ерлар қурғoқчил бўлади. (Мас., чала чўллари, чўллари)

ва ҳ. к.) Н. ни миқдорий ифода-лаш учун аридлик ва гумидлик индекслари ҳамда намланиш коэффициентлари формулаларидан фойдаланилади.

Намлик — қ. *Ҳаво намлиги*.

НАТО — Шимолий Атлантика Ҳарбий Ташкилоти (инглизча номининг биринчи ҳарфларидан тузилган; расмий номи Шимолий Атлантика пакти ташкилоти), 1949 йили империалистик давлатлар томонидан тузилган ҳарбий-сиёсий блок. Дастлаб бу блокка АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия, Канада, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Дания, Исландия, Норвегия ва Португалия кирган. 1952 йилда унга Греция ва Туркия, 1955 йилда ГФР кирган. 1966 йили НАТО ҳарбий ташкилотидан Франция, 1974 йилда Греция чиқиб кетди.

Натурсоциология, геодемология, ноология — кишилик жамияти билан географик муҳит ўртасидаги алоқаларни тадқиқ қилувчи фаннинг турли олимлар томонидан тавсия этилган номлари. Н. нинг асосий мақсади бу алоқаларнинг оқилона йўлларини топиш, улардан тўғри фойдаланишдир.

Национализация — ишлаб чи-

қариш воситалари: ер, ф-ка, з-д, банклар, транспорт воситалари ва б. ларнинг хусусий мулкдан давлат мулкига айлантирилиши. Пролетар давлатида Н.—эксплуатор синфлар мулкининг пролетар ҳокимияти томонидан ҳеч қандай тўловсиз, революцион йўл билан мусодара қилиниши ва умумхалқ бойлигига, давлат социалистик мулкига айлантирилишидир. Капиталистик мамлакатларда Н.—давлатнинг шахсий кишилардан эр, айрим корхоналар ёки бутун саноат тармоқларининг сотиб олинишидир. Давлат бу ҳолда Н. қилинаётган корхоналар қийматини собиқ эгасига тўлиқ тўлайди ва бу корхоналар буржуа давлати мулкига айланади. Лекин буржуа давлатида давлат мулки капиталистик мулкнинг бир тури бўлиб, Н. қилинган корхоналарда ишлаб чиқариш ишчиларини эксплуатация қилиш асосида олиб борилади.

Наҳр (арабча, кўплиги анҳор)—ариқ, канал. Жой номлари таркибида учрайди. Мас., Тошкентдаги Анҳор, Фарғона областидаги Улуғнор (Улуғнаҳр) каналлари.

Нейтрал мамлакатлар — қ. Бетараф мамлакатлар.

Неоколониализм (юнонча *нео* — янги, колониализм сўзининг ўзаги *коло* — обод қиламан, жойлашман) — мустамлакачилик системаси парчаланиб бораётган шароитда империалистик давлатларнинг мустақилликка эришган собиқ мустамлакаларни бўйсиндириш ва эзиш учун қилаётган янгича, яширин ҳаракатлари. Бунинг учун иқтисодий ёрдам кўрсатиб, мамлакатларни империалистлар фойдасига сиёсий ён беришга мажбур қилиш, империалистларга қўл келадиган ҳукуматлар тузиш мақсадида реакция соиёсий партиялар ва группаларни қўллаб-қувватлаш; бу мамлакатларни империалистлар томонидан тузилган ва социалистик мамлакатларга қарши қаратилган ҳарбий блок-

ларга ва миллий-озодлик ҳаракатига жалб қилиш шарти билан ҳарбий материаллар бериш ва ҳарбий инструкторлар юбориш. Нининг энг тарқалган шаклларирид.

Неотектоника, энг янги тектоника — тектониканинг бир бўлими, неоген ва антропоген даврларида рўй берган ва давом этаётган тектоник ҳаракатларни ҳамда бу ҳаракатлар оқибатида вужудга келган структуралар билан рельеф шаклларини ўрганади.

Нефелин (юнонча *нефеле* — булут; ўткир кислоталарда Н. парчаланиб, булутга ўхшаб кетади) — таркибида алюминий бўлган, рангсиз, кул ранг, яшил, пушти ва б. ранглардаги минерал. Бир қанча отқинди жинслар таркибида учрайди. Алюминий рудаси сифатида, шиша, цемент ва химия саноатида ишлатилади. СССРда Кола я. о. (Хибин тоғлари), Урал (Ильмень тоғи), Красноярск ўлкасида Н. конлари бор.

Нефтепровод, нефть қувури — нефть ва нефть маҳсулотлари юбориладиган иншоотлар (ер ости ва сув ости қувурлари, насос станциялари, нефть сақланадиган жойлар, ҳар хил қурилмалар). Н. орқали нефть юбориш транспортининг бошқа турларига нисбатан қулай ва арзон бўлиб, исрофгарчиликни камайтиради. СССРда Н. қуриш кенг авж олдирилган. Ҳозир 50 минг км дан ортиқ Н. бор. СССР ва б. социалистик мамлакатлар ўртасида қурилган «Дўстлик». Н. (3700 км) улкан иншоотлардан биридир.

Нефть, қ о р а м о й — ёнувчи мойсимон суяқлик. Ранги одатда, тўқ қўнғир ёки кўкиш — қўнғир. Ёнганда 10400—11000 ккал/кг иссиқлик беради. Таркибига кўра Н. парафинли, нафтенли бўлади ва баъзан ароматик углеводородларнинг мураккаб аралашмасидан иборат. Н. да аралашма ҳолида кислородли бирикмалар (асосан нафтенли кислоталар), олтингургурт ва азот, смолали ва асфальт-

ли моддалар бўлади. Н. да 84—85% га яқин углерод, 12—14% водород бор. Н. тоғ жинслари (қум, қумтош, оҳактош) орасида ётади. Н. дан ҳайдаш йўли билан бензин, керосин, сурков мойлари, мазут, гудрон, вазелин, парафин ва б. олинади. Н. запаси бўйича СССР дунёда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Асосий конлари: Сибирь (Тюмень обл.), Волга билан Урал оралиғи («Иккинчи Боку»), Шимолий Кавказ (Майкоп, Грозний), Эмба р-ни, Фарбий Ук-раина, Сахалин. Чет элларда АҚШ, Венесуэла, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари.

Нивал иқлим — қор эриб улгурмайдиган иқлим. Н. н. ли жойларда ҳаво т-расининг пастлиги қорнинг буғланиб ва эриб кетишига имкон бермайди, натижада кўп йиллик қор музликларга айлана бошлайди. Н. н. қутбий ўлкалар ва баланд тоғлар тепасида қарор топади.

Нивал минтақа — баланд тоғларда қор чиғиғидан юқорида жойлашган нивал иқлимли баландлик минтақаси. Унда доимий қор ва музликлар катта майдонни эгаллайди. Органик ҳаёт яхши ривожлана олмайди. Усимликлардан лишайниклар ва йўсинлар, ҳайвонлардан қушлар характерли. Н. м. нинг пастки чегараси қутбий ўлкаларда анча пастдан (ҳатто денгиз сатҳидан), эриқ иқлимли ўлкаларда (чунончи, чўл зонасидаги тоғларда) анча баланддан ўтади.

Нивация — қор сувлари таъсирида рельеф ҳосил бўлиш жараёни.

Нивелир (французча *нивелир* — текисламоқ) — жойнинг нисбий баландлиги, яъни бир нуқтанинг иккинчи нуқтадан қанча баландлигини аниқлаш учун ишлатилган асбоб. Оддий Н. учига кўндаланг тахтача ўрнатилган ёғоч таёқдан иборат. Тахтача ўртасида мих бўлиб, Н. ни тик (вер-

тикал) ўрнатиш учун унга шоқул боғланган. Нивелирлашда анча мураккаб Н. лар ишлатилади.

Никель рудалари — таркибида никель бўлган минерал бирикмалар. Одатда таркибида 1—2% никель бўлган Н. р. конлари қазиб олинади. Никель ҳавода оксидланмайди ва яхши силлиқланади, шунинг учун ҳам металл бўюмлар никелланади. Никель қўшилса пўлат жуда эластик бўлади. Соф никель химия саноати ва машинасозликда (аппаратлар тайёрлашда) ишлатилади. Н. р. конлари: СССРда — Кола я. о., Шарқий Сибирь, Урал, Қозоғистон; чет элларда — Канада, Янги Каледония, Куба, Бразилия.

Нисбий баландлик — бирон жойнинг иккинчи бир жойга нисбатан тик баландлиги. Мас., тоғ ёки тепаликнинг этагидан тепасигача тик чизиқ бўйлаб баландлиги.

Нисбий намлик — муайян т-радаги ҳавода мавжуд бўлган сув буғи миқдорининг (е) шу т-радаги гўйиниш ҳолатидаги миқ-

дорига (Е) нисбати, яъни $R = \frac{e}{E} \times 100\%$. Мутлақ қуруқ ҳавода Н. н. нулга тенг, тўйинган ҳавода эса 100% бўлади.

Нишаби, дарё нишаби — оқар сувларнинг, дарёларнинг бошланиш ери билан қуяр жойи орасидаги ёки айрим қисмлари орасидаги баландликнинг дарё узунлигига ёки ўша қисми узунлигига нисбати; мас., дарё бошланиш жойи денгиз сатҳидан 300 м баландда, қўяр жойи 0 м, дарё узунлиги 70 км бўлса, дарёнинг нишаби 300 м: 70 км = 4,28 м/км. Текислик дарёлари нишаби кичик, тоғ дарёлариники катта бўлади.

Нов — 1) сув ўтказиш мақсадда қуриладиган махсус қурилма; кўпинча чуқурликлар устидан ариқ ўтказиш учун қурилади (акведук); 2) океанлар остидаги кўпинча узун чўзилган чуқур ботиқлар. Мас., Мариана нови, Ява нови ва ҳ. к.

Нодир ландшафтлар — нисбатан кам сақланиб қолган, илмий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган, тугаб бораётган ўсимлик ёки ҳайвон турлари тарқалган ландшафтлар. Н. л. да кўпинча қўриқхона ва заказниклар ташкил этилади. Баъзан улардан истироҳат жойлари сифатида фойдаланилади.

Норд (немисча) — шимол; *N* ҳарфи билан қисқартириб ёзилади.

Нулинчи меридиан — қ. *Бошланғич меридиан*.

Нура — ёнбағирлари тик тушган сой. Географик номлар таркибида ҳам учрайди: Қизилнура (Чатқолда), Қоранура (Қозоғистонда).

Нураш — т-рнинг ўзгариб туриши, атмосферанинг физик-химиявий таъсири, ер ости ва ер усти сувлари ҳамда организмлар таъсирида ер юзидаги тоғ жинслари ва минералларнинг бузилиш ва емирилиш жараёни. Н. нинг физик, химиявий ва биологик турлари бўлади. Физик Н. т-рнинг кескин ўзгариб туриши ва тоғ

жинсларининг қуёш нуридан турлича қизиши сабабли катта-кичик бўлакларга бўлиниши. Химиявий Н. тоғ жинси билан ҳаво (кислород, карбонат ангидрид ва б.) нинг бир-бирига таъсири ва турли сувли эритмаларнинг таъсирида рўй беради; бунда жинсларнинг минералогик таркиби ўзгаради; мас., дала шпати каолинга айланиши мумкин. Биологик Н. ўсимлик ва организмларнинг тоғ жинсларига таъсири натижасида содир бўлади. Бу организмлар тоғ жинслари ва минералларнинг таркибига таъсир этадиган эритмалар ажратиб чиқариб, уларни емиради.

Нураш пўсти — тоғ жинсларининг ҳаво, сув ва организмлар таъсирида ўзгаришидан ҳосил бўлган ғоваж жинслар қатлами. Туб тоғ жинсларидан ғоваклиги ва химиявий таркибининг ўзгарганлиги билан фарқ қилади. Табиий шаронгга қараб Н. п. нинг қалинлиги ҳар хил. Иссиқ ва сернам ўлкаларда қалин (200 м гача) бўлади. Н. п. ҳосил бўлиши Ернинг барча геологик даврларида рўй берган.

О

Об — сув (тожикча). Урта Осиёдаги айрим терминлар, кўпгина географик номлар, шу сўз иштирокида тузилган: мас., обдон, об-ҳаво, обхўр, обонбор; Сиёб (Сиёҳ-об), Варзоб, Мурғоб, Сурхоб ва ҳ. к.

Обдон (тожикча — сувдон) — сув омбори, ҳовуз.

Обод — одам кучи билан маҳаллий табиати ўзгартирилиб, яшиланган жой. Обод қилиш сув чиқариш, ботқоқликларни қуриштиш, ўр-қирларни текислаш, ўсимлик экиш, шаҳар ва қишлоқлар бунёд этиш йўли билан амалга оширилади.

Обомбор — қ. *Сув омбори*.

Об-ҳаво — атмосферанинг (ҳавонинг) муайян бир вақтдаги ҳо-

лати. Вақт ва масофада тез ўзгариб туради. О. маълум бир вақтнинг ўзида бир-бири билан уйғун метеорологик элементлар мажмуи билан ифодаланади (ҳаво т-раси, намлиги, шамол, булутлар, ёғин, ҳаво босими, тиниқлиги ва ҳ. к.). О. ўзгариши дегадда мана шу элементларнинг ўзгариши тушунилди. О. даврий (кеча билан кундуз), фаслий ҳамда подаврий равишда (циклон ўтиши, турли ҳаво массаларининг келиши, антициклон туриши оқибатида) ўзгариб туради.

Об-ҳаво прогнози (юнонча *прогнозис* — олдиндан билиш) — метеорологик станциялардан олинган маълумотлар ва синоптик кар-

талар асосида об-ҳавонинг келажак ҳолатини аниқлаш. О. п. қисқа муддатли (бир неча ўн соатлик), узоқ муддатли (бир неча кунлик, ойлик ва ҳ. к.) бўлади. Москва, Вашингтон, Мельбурн жаҳон метеорологик марказлари қилиб танланган. СССРда О. н. билан Гидрометеомарказ шуғулланади.

Овдон — ландшафти (табиа-ти) атрофдаги ерлардан фарқ қилувчи жой. Туркман ва қозоқларда кўпроқ ишлатилади.

Овлоқ, а в л о қ — ёввойи ҳайвонлар кўп бўлган, ов қилинадиган жой. Қадимда Урта Осиёда қулон, жайрон, кийик, архар, паррандалар ов қилинадиган жойлар О. дейилган.

Овринг—Тожикистоннинг тоғлик р-ларида тик тоғ ёнбағирларидан ўтган тор йўлларнинг илмий адабиётда қабул қилинган номи. О. қояларни ўйиб, мустаҳкам қозиклар устига шох-шаббалар тўшаб ишланади. Утиб бўлмайдиган жойларга осма кўприклар қурилади. Тик силлиқ қояга баланд зинапоялар осиб қўйилади. Баъзан қоянинг тепасига катта қозиклар қоқилади, пишиқ новдалардан эшилган арқон ҳалқа шу қозикларга осилади. Арқон ҳалқаларининг пастки учига ғўлалар ётқизилади. Кишилар ана шу ҳалқа туннель ичидан ғўлалар устидан юради. О. лар, асосан, пиёда юришга мўлжалланган. Баъзи қисмларида эшак — отларда ўтса ҳам бўлади. О. ларни тепадан тушган сув, тошлар ва қор кўчкилари ишдан чиқаради. Шугнон ва Рушонда О. маржа (марза), парин (паринд), Ягнобда рафақ дейилади. Тоғларда катта йўллар қурилиши муносабати билан О. ўз аҳамиятини тобора йўқотмоқда.

Одоқ (оёқ сўзидан) — дарё ва сойлар этаги, қўйилиш ери, баъзан ўрта оқими соҳилларидаги текис пастлик ерлар. О. ларни тошқин вақтида баъзан сув босади, ер ости сувлари юза бўлиб, дарё сувининг сатҳига қараб ўз-

гариб туради. Тупроғи, кўпинча, шўртоб-ботқоқ бўлиб, қамиш, қўға, юлғун, шўра, ажриқ билан қопланиб ётади.

Озиқ-овқат саноати — аҳолини озиқ-овқат моллари билан таъминлайдиган саноат корхоналарининг умумий номи. О.-о. с. 30 хилдан ортиқ ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Асосий тармоқлари: ун тортиш, қанд-шакар, гўшт, ба-лиқ, сут, кондитер, ёғ, консервалар, макарон, маргарин, витаминлар ишлаб чиқариш, нон ёпиш.

Озлар (шведча *ос* — тизма) — қадимги музлик сувлари қолдирган диагональ қат-қат ёки горизонтал ётқизиклар (қум, шағал, баъзан валунлар) дан таркиб топган узун (30—40 км гача), камбар (бир неча м дан 2—3 км гача), баланд (бир неча ўн метргача) қатор тепаликлар. Тўртламчи даврда музлик босган ўлкаларда — Швеция, Финляндияда, СССР Европа қисми шимолида учрайди.

Озоносфера — атмосферанинг ер юзасидан 10—50 км баландликдаги озонли қатлами. 20—25 км баландликда озон айниқса кўп бўлади.

Ой — Ернинг ягона табиий йўлдоши ва Ерга энг яқин осмон jisми. Ой Ер атрофида деярли эллиптик орбитада ўртача 1,02 км/сек тезлик билан (Ой орбитасига Дунё шимолий қутбидан қараганда) соат милига тескари йўналишда ҳаракатланади. Ер марказидан Ой марказигача минимал масофа 356400 км, максимал масофа 406800 км, ўртача масофа 384400 км, Ойнинг Ер атрофида айланиш даври (синерик Ой) ўрта ҳисобда 27,32166 сутка. Қуёш Ойни Ерга нисбатан 2,2 марта катта куч билан тортади.

Ойдин — 1) юзаси тоза, очик сув, кўл. Ойдинкўл; 2) тўлин ойли кеча.

Ой ўтовн — Ой нурунинг баланд юпқа булутдаги майда муз кристаллчаларида снниб ҳосил бўладиган рангли айлана; атмосферадаги оптик ҳодиса. Бундай ҳо-

диса одатда циклоннинг илиқ фронти келганда рўй беради.

Ойдин кўл — атрофи очик, тиниқ сувли кўл; қ. *Ойдин*.

Океан, Дунё океани — Ер юзасидаги яхлит сувли майдон. Ер курраси юзасининг 71% ни ташкил этади, майдони 361 млн. км². Тўрт қисмга — океанга бўлинади: Тинч, Атлантика, Ҳинд, Шимолий Муз океанлари. Баъзан Антарктида атрофини ўраган совуқ сувлар Жаанубий Совуқ океан деб ҳам ажратилади. О. тагининг рельефи ва чуқурлигига қараб, материк саёзлиги, материк ёнбағри, океан туби (ложеси) ва океан қаърига ажратилади. Бутун океан майдонининг 80% и океан тагига, 7% и океан қаърига тўғри келади. О. сув т-раси юза қисмида иссиқ ўлкаларда 29°, қутбий ўлкаларда 0° ва ундан ҳам паст; О тагида қутбларда 0° дан экваторда +1,7° гача. Шўрлиги ўртача 35‰. Субтропик кенгликларда 37,5‰ дан қутбий ўлкаларда 30—34‰ гача.

Океан оқимлари — қ. *Денгиз оқимлари*.

Океания — Тинч океанининг марказий ва ғарбий қисмларидаги ороллар тўдаси. 28°25' ш. к. билан 52°30' ж. к. ҳамда 130° ш. у. билан 105° р. у. оралиғида. Ғарбий қисми Австралия ва Малай архипелагига ёндаш. Ороллар майдони 1,26 млн. км².

Океан қаъри — Дунё океанининг энг чуқур қисмлари. Ўртача чуқурлиги 4000 м, максимал чуқурлиги 7000 м гача. О. қ. га океан ботиқлари ва уларни ажратиб турган океан кўтарилмалари киради.

Океанография — 1) океанологиянинг синоними; 2) дунё океанининг гидрографик (физик-химиявий) режими ҳақидаги фан; 3) океанологиянинг регионал, яъни конкрет океан ва денгизларни тасвирловчи бўлими.

Океанология — Дунё океанини ўрганувчи фан. О. океанлардаги физик, химиявий, геологик ва

биологик процессларни, океан тағи структурасини ҳамда Дунё океанининг табиий бўлинишларини ўрганади. Океанологик тадқиқотлар океанларда кема қатновини тўғри йўлга қўйишда, денгиз касбкорлигида, қирғоқда портлар, гидротехника нишоотлари қуришда, океан ва денгизлар остидаги фойдали қазилмаларни топиш ҳамда қазиб олишда, океан сувларининг ҳаракатини аниқлашда, об-ҳавонинг олдиндан айтиб беришда муҳим аҳамиятга эга. Бундай тадқиқотлар махсус кемаларда, сувдаги автоматик станцияларда, шунингдек, қирғоқдаги станцияларда олиб борилади. Ҳозирги вақтда океанларнинг биологик, минерал ва энергетик ресурсларини ўрганиш айниқса актуал масаладир. Океанологик тадқиқотларнинг муҳим илмий ва катта амалий аҳамиятини ҳисобга олиб, 1978 й. СССРда махсус, Тинч океан географияси илмий тадқиқот институти ташкил этилди. О. бир қанча тармоқлардан иборат. Булар океанлар физикаси, химияси, геологияси ва биологиясидир.

Олам — бизни ўраб олган, вақт ва фазода чексиз дунё. Ундаги ҳаракатда бўлган материя шакллари ниҳоясиз. О. кичиги каттасининг таркибий қисми ҳисобланган системалардан ташкил топган. Энг кичик система Ер — Ой системасидир. У Қуёш системасига киради. Қуёш системаси 100 млрд. дан ортиқ юлдузни ўз ичига олган система бўлган Галактикага киради. Ҳозирги вақтда жуда кўплаб галактикалар борлиги, улар ҳам маълум системани — метагалактикани ташкил этиши аниқланган. Баъзи галактикалар биздан 15 млрд. ёруғлик йилига тенг масофада эканлиги маълум бўлди. 1 ёруғлик йили ёруғлигининг бир йилда босиб ўтган йўлига тенг, ёруғлик бир секундда 300 000 км йўл босади; яна қ. *Космос*.

Олатов, о л а т о в — термин,

Ўрта Осиёдаги бир қанча тоғ тизмалари номлари шаклида учрайди; мас., Кунгай Олатов, Терскай Олатов, Қирғизистон Олатови ва ҳ. к. Қорли тоғлар тепаси олабула кўринганидан О. деб аталган бўлса эҳтимол. О. монголча ола — «тоғ» сўзидан келиб чиққан бўлиши ҳам мумкин. Ола арабча олий (баланд) сўзидан олинган деган фикр ҳам бор.

Олачалпоқ — 1) О. соя — сийрак баргли дарахт сояси. Бунда барглар орасидан қуёш нури ерга тушиб туради; 2) О. тундра — гил жинслар тарқалган жойлардаги тундра. Бундай тундрада мох, лишайник ер юзини сидирға қопламай, ҳар ер-ҳар ерда ер юзаси очилиб ётади. Бундай очиқ жойлар қабарик ҳам, ботиқ ҳам, текис ҳам бўлиши мумкин, диаметри 2—3 м га боради; 3) О. ўтлоқ — ҳар ер-ҳар ерда тупроқ очилиб қолган ўтлоқлар. Улар тоғларда тупроқ ювилиб кетиб, тоғ жинслари очилиб қолишидан, юзалама эрозиядан, текисликларда О. шўр босишдан ва ҳ. к. лардан ҳосил бўлади.

Олиш — сувайирғич, тўғон боши, катта ариқ, сой, дарёлардан сув чиқариш учун очилган жой. Обикор ерларда учрайди.

Олмос — энг қаттиқ минерал. Кристалли соф углерод, рангсиз; ҳаво ранг, кўк, сариқ, қўнғир ва қора ранглири ҳам учрайди. Қирра бериб сайқалланган О. бриллиант дейилади. О. тоғ жинсларини бурғиладда, металл кесиш ва ойна силлиқлашда, тош ва металлларни ўйиб гул солишда ва б. техник мақсадларда ишлатилади. Бриллиант зебу зийнат буюмлари бўлиб хизмат қилади. Энг йирик конлари — Жанубий, Марказий ва Ғарбий Африка, СССР (Якутия). Ҳозирги вақтда табиий О. дан қолишмайдиган сунъий О. ишланмоқда.

Олтин рудалари — таркибида олтин бўлган тоғ жинслари. О. р. конлари туб конларга ва сочма

конларга бўлинади. Туб конлар орасида тарқоқ бўлса ҳам таркибида олтин бўлган кварц ертомирлар катта роль ўйнайдӣ. Сочма конлар туб конларнинг нураши ва сувнинг бошқа жойларга олиб бориб ташлаши натижасида пайдо бўлади. Сочма конлардан вазини бир неча кг келадиган туғма олтин парчалари ҳам топилади. Олтин тангалар зарб этиш, аниқ ва оксидланмайдиган приборлар, зебу зийнат буюмлари ишлаш, тиш қўйиш учун фойдаланилади.

Олтингугурт — туғма элемент ҳолида учрайдиган минерал. Аксари чўкинди конларда учрайди. О. асосан сульфат кислота олиш учун ишлатилади. О. конлари: СССРда — Украина, Ўрта Осиё, Куйбисhev обл., чет элларда — АҚШ, Мексика, Италия, Япония.

Олчин — Ўрта Осиёда амал қилган ўлчов бирлиги, тахминан 60 см бўлган.

Она жинс — метаморфизм ёки нураш процессида бошқа жинсларни ҳосил қиладиган тоғ жинси. О. ж. нинг энг устки қатлами биологик ва биохимиявий процесслар таъсирида, шунингдек, инсон фаолияти оқибатида тупроққа айланади. Тупроқнинг химиявий ва механик таркиби, физик хоссаи ва унумдорлиги О. ж. хоссаларига боғлиқ; яна қ. *Тупроқ*.

Орбита (латинча *орбита* — из, йўл) — планета, комета, планета йўлдоши, сунъий йўлдош ва б. осмон жинсларининг йўли, траекторияси. Қуёш системасидаги кўпчилик жисмларнинг О. си эллипс шаклида бўлиб, унинг марказида қуёш (планета, кометалар, О. ларида) ёки планета (планеталар йўлдошлари, Ернинг сунъий йўлдошлари О. ларида) туради. Тезлиги 7,8 км/сек дан катта бўлган (биринчи космик тезлик) жисм Ер атрофида эллипс шаклидаги О. бўйлаб ҳаракат қилади ва Ернинг йўлдоши бўлиб қолади. Агар жисм 11,2 км/сек тезликда (иккинчи космик тезлик) ёки ундан

ҳам катта тезликда ҳаракат қилса, парабolik О. бўйлаб, Ердан узоқлашиб кетади ва ерга қайтиб келмайди.

Ориентирлаш, ориентир олиш — жойда горизонт томонларини топа билиш. Қуёш, юлдуз, жойдаги аломатларга қараб ва компас ёрдамида ориентир олинади.

Орол, ота — ҳамма томондан сув билан ўралган кичикроқ қуруқлик. Ороллар тўдаси *архипелаг* дейилади. О. лар материк ороллари, вулкан ороллари ва маржон оролларига бўлинади.

Орошон — қ. *Арашон*.

Орқа — 1) географик предметларнинг географик ўрини, яъни бошқа бир предметдан кейинда, нарида жойлашганини билдирадиган сўз. Географик номлар таркибида учрайди. Орқа Олой, Орқа тоғ ва ҳ. к.; 2) орқа томон, сирт, тепалик, сувайирғич.

Осадкомер — қ. *Египҗлағич*.

Осилма — тоғларда катта қияликда илон изи бўлиб кўтариладиган йўл, сўқмоқ. «Пиёдалар айланиб юрмасдан осилмадан чиқиб қўя қолади», «Осилмадан чиқсангиз, шундай қишлоққа кирасиз», дейдилар.

Осма водий — таги бош водийдан баландда жойлашиб, унга тик кесилиб ёки жарлик ҳосил қилиб тушадиган водий. О. в. мазкур водийда асосий водийдагига нисбатан чуқурлатиш эрозияси суст рўй берганда ҳосил бўлади. Эрозияга турли даражада чидамли тоғ жинсларида ҳам О. в. ҳосил бўлади. Тектоник узилиш натижасида ҳам вужудга келади.

Осма музлик — тик тоғ ёнбағрида саёзроқ чуқурликда дўппайиб турган музлик; тоғ этагига етмасдан баландроқда «осилиб» туради.

Ост (немисча) — шарқ. Қисқа шаклда О ҳарфи билан белгиланади.

Ост-Индия (инглизча *Шарқий Ҳиндистон*) — Ҳиндистон ҳам-

да Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиёдаги баъзи мамлакатлар терр-ясининг европаликлар ўртасидаги эски номи. Вест-Индия терминининг акси сифатида вужудга келган.

Остоналар, остона тошлар — дарё ўзанининг қаттиқ жинслардан таркиб топган саёз ёки баландроқ жойлари. О. яқинига кўпинча ГЭСлар қурилади. О. кема қатновига ва ёғоч оқишига халақит беради. Бунинг учун айланма канал қуришга тўғри келади.

Ота (туркларда — ада) — орол. Жой номлари таркибида учрайди. Мас., Каспий денгиздаги Қамишлиота; қ. *Орол*.

Отоноқ — ҳар ер-ҳар ерда кичик-кичик дўнгчалари бўлган текислик.

Отқинди тоғ жинслари — ер юзасига оқиб чиққан магманинг қотишидан ҳосил бўлган магматик тоғ жинслари. Эффузив тоғ жинслари ҳам дейилади.

Офтобрў — қуёшга рўпара (кунгай) томон, ёнбағир, шимолий ярим шардаги тоғларнинг жанубга қараган ёнбағри.

Оч газа — тоғ устидаги ботик, ўйик рельеф шакллари, қ. *Газ*.

Ошув — доvon. Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Олтойда кенг тарқалган. Довон номлари таркибида ҳам учрайди: Ошувтор, Қўшошув, Тузошув ва ҳ. қ.; қ. *Довон*.

Оқ кўмир — қ. *Гидроэнерго-ресурслар*.

Оқар кўл — суви оқиб чиқиб турадиган кўл. Одатда, О. к. суви чучук бўлади. Мас., Байкал, Онега, Ладога кўллари, Сарез, Саричелак, Қўккўл ва б.; қ. *Кўл*.

Оқар сув — ўзан ҳосил қилиб оқувчи сув; дарё, жилға, сой, канал, ариқ сувлари. Кўл ва б. оқмас сув ҳавзаларидаги сув турғун сув дейилади.

Оқим — 1) денгиз сувининг силжиши; қ. *Денгиз оқимлари*; 2) дарё ўзанидан сувнинг оқиши; 3) муайян вақт давомида дарё ўза-

нидан оқиб ўтган сув миқдори.

Оқсув — Ўрта Осиёда кенг тарқалган термин. Кўпинча сув номлари (гидроним) га айланган. Кўпгина олимлар, жумладан Н. Г. Малликий музлик тагидан оқиб чиқадиган сув оқсув дейилади, чунки таркибидаги муз зарралари туфайли музлик суви оқ тусда кўринади, деб ҳисоблайди. В. Л. Вяткин фикрича, тоғ дарёлари оқсув (ёки оқдарё) дир. Академик В. В. Бартольднинг кузатишича, ўз ўзанида оқадиган сув Оқсув ёки Оқдарё, канал қазиб оқизилган сув эса Қорасув ёки Қорадарё деб юритилади. А. А. Кононов оқсувчи оқар сув деб билади. Оқсув сўзи «Бобинома»да кўп учрайди. Умуман музлик сувлари оқиш кўринганидан шундай ном олган.

Оқин — сув оқими, тез оқар сув, дарёнинг тез оқар жойи. Туркий тилларда оғин, оғиш, оғис шаклларида учрайди.

Оққум — оқ, тоза қум, ўсимлик билан қопланмаган қум. Одатда ўсимликлар ўсмайдиган тўзима бархан қумлари оққум деб юритилади.

Оққую — қумли чўллардаги чучук сувли қудуқлар. Амударё бўйидаги чўлларда чучук сувли қудуқлар шундай ном билан аталади.

Оғиз — дара, водий, ғорларга кириладиган жой, улар бошлайдиган жой. Ички денгизларни, қўлтиқларни ташқи денгиз ва океанлар билан қўшиб турадиган бўғоз.

Оғир машинасозлик — машинасозликнинг деталлари катта ва залварли машиналар ишлаб чиқарадиган тармоғи. О. м. корхона-

лари металлургия, кон-руда саноати учун асбоб-ускуналар, йирик темирчилик-пресслаш, кўтарма транспорт воситалари, шунингдек, йирик экскаваторлар, тепловозлар, т. й. вагонлари, дизеллар ва турбиналар, буг қозонлари ишлаб чиқаради.

Оғир саноат — аксари ишлаб чиқариш воситалари: машина ва асбоб-ускуналар, ёқилғи, энергия, металллар, химиявий маҳсулотлар, қурилиш материаллари ва б. ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари. О. с. ишлаб чиқарадиган ишлаб чиқариш воситалари бўлмаса, халқ хўжалигининг биронта ҳам тармоғи ривожлана олмайди. Халқ хўжалигининг техника тараққиёти О. с. нинг тараққиёти даражаси билан белгиланади. О. с. ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ўсишига замин яратади ҳамда мамлакатнинг ҳарбий қудратини таъминлайди.

Оҳактош — асосан кальцитдан таркиб топган чўкинди тоғ жинси. Тоза О. оқ бўлади, аралашмалар — гил, қум, доломит туфайли сариқ, жигар ранг, қора ва тўқ кул ранг О. лар ҳам учрайди. Метаморфизм оқибатида қайтадан кристаллашиб мрамарга айланади. О. денгиз ва кўл сувларидан кальцит чўкиши натижасида химиявий йўл билан, шунингдек, денгиз организмлари (моллюскалар, маржонлар)нинг оҳакли чиганоқлари ва склетларининг тўпланиши натижасида биологик йўл билан пайдо бўлади. Цемент ва гидравлик оҳак ишлаб чиқариш учун, қурилиш материали, металлургия з-дларида флюс, химиявий хом ашё сифатида ва нордон тупроқларни оҳаклаш учун ишлатилади.

П

Палакса, палакса тоғ — ер пўстининг тектоник ёриқлар билан ажралган қисми, бир бўлаги. Палакса тоғларининг ёнбағри тик, усти текис ёки салгина қия бўла-

ди. Қадимда бурмаланиб, кейин текисланиб қолган ўлкаларда вужудга келади. Булар ёшарган тоғлар дейилади.

Палеогеография — Ер юзаси

табиатининг ривожланиш тарихи-
ни ўрганувчи фан. П.—табиий
география ва тарихий геология-
нинг бир қисми. П. икки йирик
бўлимдан: физик географик
леогео. тарихини палео-
қобиқни ланд-
ўргана. торнал
геог. ланиш
шафт. қиқот-
компл. ланд-
тарих. инсла-
лари. ши,
шафт

қалар а. Геогра-
фик қобиқ географик ландшафт-
лар ва компонентларнинг ҳозирги
табиатини тўғри тушуниш ҳамда
уларнинг келгуси ривожланишини
аниқлашда П. нинг асосий методи
бўлиши тарихий методнинг роли
жуда катта. П. нинг географик
қобиқ ва ландшафтларни сўнгги
1 млн. йил, яъни тарихий давр
мобайнидаги ўзгаришларини ўрга-
нувчи қисми тарихий география
(аниқроғи тарихий табиий геогра-
фия) ни ташкил этади. Тарих-
ий география — исон пай-
до бўлгандан буёнги географик
шароитни ва унга жамият таъси-
рини ўрганиш билан шуғулланади.

Палеогеоморфология — гео-
морфологиянинг ўтмиш геологик
даврлардаги рельеф шакллари
ўрганувчи тармоғи. П. нинг асо-
сий объекти кўмилиб қолган релье-
ф шакллари (эски ўзанлар,
водийлар, жарлар ва ҳ. к.) ҳамда
денудация процессида очилиб қол-
ган қадимги рельеф шакллари
ўрганишдир. П. қадимги рельеф
шакллари тасаввур қилишга
имкон беради.

Палеогляциология — қадимги
геологик даврлардаги музликлар-
ни, шунингдек, Ер шарідаги ҳо-
зирги музликларнинг пайдо бў-
лиш тарихини ўрганувчи фан.

Палеозой группаси (э р а с и),

палеозой (юнонча *палеос* —
қадимги, *зоэ* — ҳаёт) — ер геоло-
гик тарихининг учинчи эраси ва
бу эрада пайдо бўлган тоғ жинс-
лари. Бундан 570 млн. йил олдин
бошланиб, 330 млн. йил давом эт-
ган. П. 6 даврга бўлинади: кем-
брий, ордовик, силур, девон, тош-
кўмир ва пермь даврлари.

Палеоиклимшунослик — иқ-
лимшуносликнинг тармоғи, ўтмиш
геологик даврлар иқлимларини
ўрганади.

Палеонтология (юнонча *пале-*
ос — қадимги, *логос* — фан) — қи-
рилиб битган қадимги (қазилма)
ўсимлик ва ҳайвонларни ҳамда
Ернинг бутун геологик ўтмиши
давомида органик дунёнинг қан-
дай тараққий этганини ўрганади-
ган фан. Организмларнинг тош-
қотган қолдиқлари ва излари тур-
ли ўсимлик ҳамда ҳайвон групп-
ларининг қандай изчиллик билан
тараққий этгани ва ўзгаргани ҳам-
да қирилиб битганини билишга
имкон беради. П. тоғ жинслари-
нинг ёшини аниқлашга ва геоло-
гик ўтмишда организмлар ҳаёти
учун шароит қандай бўлганини
ўрганишга имкон беради (қ. *Гео-
хронология*).

Пампа (индеецча *пампа* — ўт-
лоқ текислик) — Аргентина ва
Уругвайдаги субтропик дашт.

Параллеллар — Ер юзасида
экваторга параллел ўтказилган
шартли донралар. Карта, глобус-
ларда кўрсатилади. П. шимол би-
лаи жанубни кўрсатади. Экватор-
дан узоқлашган сари П. қисқара
боради. П. га қараб жойнинг гео-
график кенглиги аниқланади.

Парламентар тузум — мамла-
катдаги қонун чиқарувчи ҳокими-
ят парламент ихтиёрида бўлган
давлат тузumi. Парламентар рес-
публикаларда ва конституцион
монархияларда парламент қонуни
чиқарувчи олий орган бўлиш би-
лан бирга ҳукумат фаолиятини
назорат ҳам қилиб туради. Пре-
зидентли республикаларда (мас.,
АҚШда) парламент қонун чиқа-

105

ярмини П. толаси ташкил этади. П. толасидан ҳар хил газлама, техник тўқималар — корд, транс-портёр ленталари, тасмалар каби турли-туман (жами 50 га яқин) буюмлар олинади. Чигит таркиби-да 24—49% мой бўлиб, ундан 45 да 24—49% маҳсулот (пахта мойи, дан ортиқ 6.) тайёрланади.

Ҳозир 70 дан ортиқ мамла-катда П. етиштирилади. Дунёда етиштириладиган пахтанинг $\frac{9}{10}$ қисмини СССР, АҚШ, Ҳиндистон, Миср, Брази-Покистон, Мексика, Ўзбекистон — лия, Туркия беради. Ўзбекистон — СССРнинг асосий пахта базаси. Иттифокда етиштириладиган пах-танинг $\frac{2}{3}$ қисмини Ўзбекистон бе-ради.

Паға булут — булутларнинг халқаро классификациясидаги бу-лут турларидан бири — *Alto cum- lus*. Оқ ёки кул ранг тусли пахта уюмига ўхшайди. Тропосферанинг ўрта қисмида сув томчиларидан пайдо бўлади.

Паға қор — йирик, юмшоқ қор. Илқ фронтда нам ҳавонинг юқо-рига тез кўтарилиши жараёнида ёғади. Кўпинча эрта баҳорда ку-затилади.

Пелагиал (يونونча *пелагос* — денгиз) — океан, денгиз ва кўл сувларининг пелагиал организм-лар тарқалган қисми (қатлами). П. сув т-расининг чуқурлик ошган сари пасайишига қараб эпилим-нион, металимнион ва ги-полимнион зоналарига бўли-нади. П. нинг тагида ҳавзалар-нинг сув ости қисми бенталь жойлашади. П. бенталь билан бирга бутун ҳавзани ташкил этади.

Пелагиал организмлар — сув ҳавзалари (океан, денгиз, кўллар) нинг сувли қатламида яшовчи ор-ганизмлар. П. о. — ҳаракатчан ор-ганизмлар, яъни нектон ва оқим бўйича пасив ҳаракат қи-лувчи — планктонга бўлинади.

Пемза (латинча *пумекс* — кў-пик) — вулкан отилишидан пайдо бўлган отқинди тоғ жинси, тешик-

тешик лава. Ёғоч, тош, металллар-ни пардозлаш учун ишлатилади ва енгил бетонга қўшилади. Кон-лари: СССРда — Арманистон ССР.

Перидотит — аксари оливин, пироксендан иборат, ер пўстининг чуқур қисмида ҳосил бўлган маг-матик тоғ жинси. Кўпинча яшил ва яшил-кул рангда бўлади.

Посибилizm — буржуа илмий оқими; П. табиий муҳит кишилик жамиятининг ривожланиши учун фақат имконият яратади, холос, табиатдан кўп ёки кам фойдала-ниш эса инсоннинг ўзига эмас, балки унинг маданий даражаси-гагина боғлиқ деб ҳисоблайди. Марксистик таълимотга кўра, жа-мият тараққиётининг етакчи оми-ли географик муҳит ҳам эмас, жамиятнинг маданий-техник дара-жаси ҳам эмас, балки моддий бойликларни ишлаб чиқариш усу-лидир.

Перигей (يونонча *пери* — яқинида, *ге* — Ер) — Ой ёки суь-ий йўлдош орбитасининг Ерга энг яқий нуқтаси.

Перигелий (يونонча *пери* — яқинида, *гелиос* — Қуёш) — Қуёш атрофида айланадиган планета, комета ва б. космик jismlar ор-битасининг Қуёшга энг яқин нуқ-таси.

Периселений (يونонча *пери* — яқинида, *селение* — Ой) — Ой йўл-доши орбитасининг Ой юзасига энг яқин нуқтаси.

Пилла-поча — зинасимон ён-бағир. Гранит, базальт тоғ жинс-лари одатда П.-п. ҳосил қилиш эмирилади.

Пирит (يونонча *пир* — олов) — олтингугурт, темир ва б. метал-лар аралашмасидан иборат мине-рал. Таркибида мис, рух, никель, олтин ва б. металлларнинг аралаш-маси бўлган П. дан рангли ва нодир металллар, сульфат кислота олишда, қолдиқларидан эса темир рудаси сифатида фойдаланилади.

План (латинча *планум* — те-кислик) — кичик территориянинг ёки бирон бинонинг текис юзадаги

аниқ бўлган қисмлари плита дейилади. П. нинг устида чўкинди жинслар қатлами бўлмаган, мустақкам замини ер юзасига чиқиб қолган қисмлари қалқон деб аталади. Мисол, Шарқий Европа текислигининг катта қисми плитадир (Россия плитаси), Скандинавия ва Кола ярим ороллари, Карелия ва Финляндия терр-яси қалқонга мисолдир. (Балтика қалқони.)

Плэс — дарё ўзанининг саёз жойлари орасидаги чуқурроқ қисмлари.

Плита — платформаларнинг устини салгина қия ёки горизонтал чўкинди жинслар қопланган ботиқ қисмлари. Платформаларда заминнинг кристалли ва метаморфизм қаттиқ жинсларини кейинги геологик даврларнинг денгиз ва континентал ётқизиқлари қоплашидан вужудга келади.

Подзол тупроқлар — мўътадил совуқ иқлим шароитида игна баргли — аралаш ўрмонлар тагида пайдо бўладиган тупроқлар. Бу ерларда ёғин буғланишга қараганда кўп ёққанидан осон эрийдиган моддалар тупроқнинг устки қатламларидан ювилиб тушиб, қуйи қатламларида тўпланади. П. т. нинг устки қатлами кўнгир ёки бўзғиш рангда бўлиб, чириндиси кам (1—4%). Бу қатлам тагида майда кварц қуми доналаридан иборат кул ранг (подзол) қатлам ётади, озиқ моддалар бу қатламдан қуйига тушиб кетган.

Тагида ўтлар ўсиб ётадиган аралаш ўрмонли р-нларда чимли подзол тупроқлар ҳосил бўлади. Бундай тупроқларнинг устки қатлами қорамтир бўлиб, чириндиси кўпроқ. П. т. музлик ётқизиқларидан пайдо бўлган, кам унум. Унумдорлигини ошириш учун ўғит солиш, оҳаклаш ва агротехникадан тўғри фойдаланиш керак.

Пойма — дарё водийсининг сувга энг яқин қисми; қ. *Қайир*.

Пайнов (*пой* — оёқ, *нов* — сув оқадиغان ўзан, ариқ) — сув оқиб чиқиб кетадиган жой.

Полесье — қадимги музликлар олиб келган жинслар, аксари қумлардан таркиб топган паст текисликлар. Игна баргли (аксари қарағай) ва кенг баргли ўрмонлар билан қопланиб ётади.

Полимерлар (юнонча *полимерес* — кўп қисмлардан иборат) — молекулалари кўп сонли такроланувчи группалардан таркиб топган катта молекуляр массали химиявий бирикмалар. Синтетик П. полистилен, полипропилен, фенолформальдегид смолаларга бўлинади. П. дан толалар, плёнкалар, пластмассалар, лаклар, елим, смолалар олинади. Полимер материаллар — ҳозирги давр химиясининг асосий маҳсулотларидир.

Полиметалл рудалар (юнонча *поли* — кўп) — таркибда бир неча металл, яъни қўرғошин, рух, шунингдек, кумуш, мис, олтин, висмут, кадмий, индий, қалай, кобальт ва б. бўлган рудалар. П. р. олдин бойитилади (қ. *Бойитиш*). Қонлари: СССРда — Шимолий Кавказ, Қозоғистон, Шарқий Сибирь, Узоқ Шарқ, Ўзбекистонда эса Чатқол, Қорамозор, Қурама тоғлари; чет элларда — АҚШ, Канада, Австралия, Перу, Япония, Польша, ГФР, Марокаш ва б.

Полинезия (юнонча *поли* — кўп, *несос* — орол) — Океаниядаги ороллар. Тинч океанининг марказий қисмида, 23°30' ш. к. билан 28° ж. к. ҳамда 176° шқ. у. билан 109°20' ғ. у. оралиғида. П. таркибига Тонга ороллари, Гавайи ороллари, Кук архипелаги, Самоа ороллари, Пасха ороли ва бошқалар киради. Қуруқлик қисмининг умумий майдони 26 минг км².

Полонина — Карпат тоғларининг баланд тоғ ўтлоқлари билан қопланган, тепалари ясси баланд қисмининг номи.

Польдер (голландча *польдер* — қуритилган ер) — денгизларнинг пасттекисликдан иборат соҳили (марш)нинг қуритилган ва ўзлаштирилган қисмлари. Денгиз ва дарё сувларидан дамбалар би-

лан тўсилган. П. жуда унумдор бўлади. Нидерландия, ГФР, Дания, Англия ва АҚШда учрайди.

Порт (латинча *портус* — қўлтиқ) — океан, денгиз, кўл ёки дарё қирғоғидаги пункт (жой) ҳамда ён-веридаги *акватория* (сув)нинг бир қисми. П. тўлқинлардан тўсилган бўлиб, кемалар туриши ва юк ортиш-юк тушириш ишлари учун мослаб жиҳозланган бўлади. Турли омборлар ҳамда пассажирларга хизмат қиладиган вокзаллар, кемаларни ремонт қиладиган ва уларни ёқилги, сув, озиқ-овқат билан таъминлаб турадиган корхоналар ҳам П. таркибига киради.

Пояс — қ. *Минтақа*.

Прерия (французча *прери* — ўтлоқ) — Шимолий Америкадаги дашт. Қояли тоғлар билан Миссисипи дарёси оралиғида. Асосан бошоқли ўтлар ўсади, тупроғи қора тупроқ. Ҳозирги вақтда деярли ёппасига ҳайдаб юборилган.

Провинциаллик — ландшафтларнинг бир табиат зонаси доирасида географик узунлик йўналишида алмашина бориши. П. ка асосий сабаб материк чеккасида ичкарисига томон иқлимларнинг ўзгаришидир. Мас., СССРда тайга зонаси Россия текислигида, Фарбий Сибирда, Ўрта Сибирда, Шимоли-Шарқий Сибирда ва Узоқ Шарқда мустақил табиий географик провинциялар ҳосил қилади.

Прогноз — қ. *Об-ҳаво прогнози*.

Промилле — бирон-бир соннинг мингдан бир улуши. ‰ аломати билан белгиланади. Сувнинг шўрлигини аниқлашда П. сувнинг 1000 оғирлик улушига неча улуш туз тўғри келишини билдиради. Дунё окезини сувининг ўртача шўрлиги 35‰. Айрим жойларда 42‰ гача, қутбий ўлкаларда 33—34‰ бўлади.

Протекторат (латинча *протектор* — ҳомий) — заиф мамлакатнинг бирон-бир империалистик давлатга қарамлик формаси. Асосий ҳо-

кимият, жумладан ташқи сиёсат метрополия қўлида бўлиб, мамлакатни метрополия тайинлайдиган амалдорлар идора қилади. Мас., Европада Италия Сан-Марино устидан, Франция Монако устидан, Швейцария Лихтенштейн устидан П. ўрнатган. П. ўрнатиш миллатлар ва халқларнинг ўз ҳуқуқини ўзи белгилаш ҳуқуқига зиддир.

Протерозой эраси (группаси), протерозой (юнонча *протерос* — илк, *зое* — ҳаёт) — Ер тарихининг кембрийдан олдин ўтган вақтининг катта қисмини ўз ичига олган эра ва шу эрада пайдо бўлган жинслар. Бир неча эрага тўғри келадиган (2 млрд. йилдан ортиқ) вақтни ўз ичига олган. П. қўйи. П., ўрта П. ва юқори П. деб учга бўлинади. П. ётқизикларида ибтидоий организмлар, асосан сувўтлар ва бактерияларнинг қолдиқлари учрайди.

Психрометр (юнонча *психрос* — совуқ, *метрео* — ўлчайман) — ҳаво намлигини ўлчашда ишлатиладиган асбоб. Икки термометрдан иборат — бири қуруқ, иккинчисининг учига латта ўралиб, сувли идишга тиқиб қўйилган. Ҳўл термометр т-раси қуруқ термометр т-расига нисбатан пастроқ бўлади. Ана шу икки термометр кўрсатган т-ра фарқига қараб маҳсус жадваллар ёрдамида ҳаво намлиги аниқланади.

Пушта — 1) Венгрияда қумли тупроқларда чалов ўсадиган дашт. Ҳозирги вақтда П. ларнинг кўп қисми ҳайдалиб экинзор ва пичанзорларга айлантирилган; 2) икки ариқ оралиғидаги кўтарма ер. Тожикистонда дўнг, тепа маъносида ҳам қўлланилади.

Пушча — ниҳоятда қалин катта ўрмонзор, чакалакзор. Одатда Европанинг мўътадил минтақадаги ўрмонлари П. дейилади, мас., Белая Вежа Пушчаси.

Пўргана — денгизда рўй берадиган кучли (ҳалокатли) довул, кучли гирдоб шамоли. Ёмғирли қора тўп булут остида пайдо бў-

лади. Бунда гирдоб шамоли ҳавонигина эмас, деңгиз сувини ҳам кўтариб кетади. Пўртанадаги ша-

мол тезлиги секундига 100 м дан ошиши мумкин.

Р

Рабод — ўрта асрларда Шарқдаги шаҳарларнинг савдо ва ҳунармандлик дўконлари жойлашган қисми. Жой номлари таркибида кўп учрайди.

Работ — дастлаб ислом дини тарқала бошлаган даврларда ҳарбийлар учун мўлжаллаб қурилган бино, истеҳком. Кейинчалик карвонсарой (меҳмонхона) маъносини ҳам англатган. Р. термини кўплаб жой номлари ҳосил қилган.

Раднация — қ. *Қуёш радиацияси*.

Раднация баланси, қолдиқ радиация — Ер юзасига тушадиган яъни қуёш радиациясидан шу юза тарқатган эффектив нурланишнинг айирмаси. Р. б. ер юзаси иссиқлик балансининг муҳим кўрсаткичи бўлиб, кал/см^2 да ифодаланади. Р. б. минут, ой ва йил учун ҳисоблаб чиқарилиши мумкин. СССР территориясида йиллик радиация баланси шимолда 10 кал/см^2 дан жанубда $50—52 \text{ кал/см}^2$ гача. Р. б. одатда кечаси ва қишда манфий, кундузи ва ёзда мусбат бўлади.

Радиозонд — ҳаво босими, т-раси, намлигини ўлчашга хизмат қиладиган метеорологик асбобларни ҳавога кўтариб чиқариш учун ичига енгил газ тўлдирилган резина шар. Ўлчаш натижалари радиотўлқинлар орқали ердаги радиоприёмникка хабар қилиб турилади. Р. 30—35 км гача кўтарилади.

Район (французча *район* — бир нуқтадан таралган) — бирон-бир хусусиятларига қараб ажратиладиган территория; иқтисодий, табиий географик, маъмурий Р. лар бўлади; мас., ўзининг иқтисодий — географик ўрни, ихтисослаштириш ва ишлаб чиқаришининг пропорционалиги ҳамда ўзаро

боғлиқлик даражаси билан фарқ қиладиган территория иқтисодий Р. дейилади.

Рангли металлургия — темирдан бошқа барча металл рудалари қазиб чиқариш, бойитиш ва металллар ишлаб чиқариш. Рангли металллар 4 гурппага бўлинади: 1) оғир металллар — мис, никель, қўرғошин, қалай, кобальт, мишьяк, симоб ва б.; 2) енгил металллар — алюминий, мағний, титан, натрий, бериллий, калий ва б.; 3) асл металллар — олтин, кумуш, платина, осмий ва б.; 4) нодир металллар — вольфрам, молибден (тарқоқ металллар — таллий, галлий, германий ва бошқалар), сийрак ер элементлари (лантан), радиоактив металллар (полоний, радий, актиний, торий, уран ва бошқалар). Рангли металл рудалари таркибида одатда металл каммиқдорда бўлади (мас., мис рудаси таркибида 1% мис бўлса, қазиб олинади); шунинг учун рудалар бойитилади (қ. *Бойитиш*). Руда таркибида кўпинча бир неча металл бўлади (қ. *Полиметалл рудалар*) ва олтинугурт учрайди.

Рег — қум, қумлоқ, қумли жой. Ўрта Осиёдаги шаҳарларда жамоат тўпланадиган марказий майдонларга қуруқ бўлсин деб ерга қум солиб қўйилган. Бундай жойлар регистон, яъни қумли жой деб аталган.

Регион (латинча *регио* — ўлка) — йирик территориал бирлик (мас., табиий, иқтисодий, сиёсий Р.); Р. одатда районга нисбатан каттароқ бўлади.

Регионал география — айрим материклар, мамлакатлар, маъмурий бирликлар (республика, область, миллий округ ва ҳ. к.) ёки табиий географик бирликлар (ўлка, зона, провинция, табиий об-

ласть, округ, район ва ҳ. к.) географияси. Р. г. да территориялар табиати, ҳўжалиги ва аҳолисининг маҳаллий (шу жойга хос) хусусиятларини ажратиб кўрсатишга алоҳида эътибор бериллади.

Регионал ландшафт комплекслари — ер юзасида фақат бир жойда учраб, бошқа жойда айнан такрорланмайдиган табиий терри-ториал комплекслар. Улар структурасининг ўзига хослиги ва пайдо бўлиши жиҳатидан бир бутунлиги (яхлитлиги) билан ажралиб туради. Табиий географик районлаштириш бирликлари: табиий географик ўлка, зона, провинция, округ ва район Р. л. к. га мисол-дир.

Регионал табиий география — табиий географиянинг уч асосий тармоғи (умумий табиий география, регионал табиий география ва табиий компонентлар географияси)дан бири, табиий терри-ториал комплекс (геокомплекс, ландшафт) ҳақидаги фан. Р. т. г. географик қобилининг турли катта-кичикликдаги комплексларини, уларнинг таркиби, структураси ва ривожланишига кўра ўзига хос хусусиятларини, табиий шароит ва ресурсларининг регионал хусусиятлари ҳамда улардан оқилона фойдаланиш йўлларини ўрганади. Р. т. г. билан ландшафт-шуносликнинг мазмуни бир, яъни бир-бирининг синоними деган фикр тобора кенг ёйилмоқда.

Р. т. г. нинг ривожланиши ландшафтлар ҳақидаги таълимот-нинг, табиий географик районлаш-тириш проблемасининг ва терри-торияларни табиий географик та-свирлаш методикасининг ривожла-ниши билан боғлиқдир.

Регистон — қумли жой, қумли ер; қ. *Рег.*

Регрессия — денгизнинг чеки-ниши. Р. қуруқликнинг кўтарили-ши ёки океан тубининг чўкиши, ёниги, океан ҳавзасида сув ҳаж-мининг камайиши оқибатида рўй беради.

Резервация, резерват (ла-тинча *резерво* — сақлайман) — мамлакатнинг туб-жой аҳолиси мажбуран ҳайдаб чиқариладиган районлар: АҚШда индеецлар, ЖАРда — африкаликлар, Австра-лияда аборигенлар учун Р. ажра-тилган.

Рекультивация (латинча *ре* — қайтадан, *янгитдан*, латинча *культиво* — экиб обод қиламан) — кишилар фаолияти (конлар қа-зиш, гидронншоотлар қуриш, ўр-монларни кесиш, шаҳарлар бунёд этиш ва б.) натижасида экин бит-майдиган бўлиб қолган ерларнинг унумдорлигини тиклаш.

Реликтлар (латинча *релик-тук* — қолдиқ) — илгарилари кенг терр-яда тарқалиб ҳозир кичик майдонда қолган ёки асосий аре-алидан ажралган ўсимлик ва ҳай-вон турлари. Ўтмиш геологик даврларнинг фауна ва флора қол-диқлари ҳам Р. дейилади.

Рельеф (французча *рельеф* — кўтараман) — ер юзаси шакллари: тоғлар, текисликлар, пасттекис-ликлар, адирлар, яси тоғликлар, тепаликлар, қирлар, водийлар, бо-тиқлар, сойликлар, жарлар ва б.

Репатриантлар (латинча *ре-патриация* — ватанга қайтиш) — асирликда ва мажбурий кўчириб кетилганликдан сўнг ўз ватанига қайтиб келган кишилар.

Республика (латинча *респу-блика* — жамоат иши) — олий дав-лат ҳокимияти муайян муддатга сайланадиган сайлов органи қўли-да бўлган идора усули. Ишлаб чиқариш воситалари (завод, ф-ка-лар, ер-сув, банк ва б.) капита-листлар ва помешчиклар ихтиё-рида экан, буржуа Р. ларида ҳо-кимият ҳам амалда капиталист-лар ва помешчиклар қўлидадир. СССРда ва б. социалистик мам-лакатлардагина ишлаб чиқариш воситалари ижтимоий мулк бў-либ, кишининг киши томонидан эксплуатация қилиниши тўғати-лан, чинакам халқ ҳокимияти

амал қилади ва давлатни идора қилишда меҳнаткашлар ҳал қилувчи роль ўйнайдилар.

Резкспорт (*ре* — қайтадан) — мамлакатга олдин келтирилган хом ашё, товарларнинг бошқа мамлакатларга сотиш учун шу мамлакатдан чиқарилиши (қ. *Экспорт*).

Ритмлар, **ритмlilik** — табиий ҳодиса ва жараёнларнинг муайян вақт давомида такрорланиб туриши. Р. даврий ва циклли бўлади. Даврий Р. ҳодиса ва жараёнларнинг аниқ бир (деярли тенг) вақт давомида такрорланиб туришини, циклли Р. эса турли муддатда такрорланиб туришини асос эттиради. Даврий ритмларга — кун билан туннинг, йил фаслларининг алмашиниши, циклли ритмларга эса иқлим тебранишлари (ўртача ҳар 2—3, 5—6, 11, 22—23, 30—35, 80—90 йилда ва ҳ. к.), кўл сувлари сатҳининг тебранишлари, музликларнинг босиб келиши ва қайтиши мисолдир. Р. географик қобик ривожланишининг муҳим қонуниятларидан бири бўлиб, уларни ўрганиш табиий ҳодиса ва жараёнларни прогноз қилишда муҳим аҳамиятга эга. Ландшафтлар бир-биридан таркиби ва структураси жиҳатдангина эмас, балки улардаги жараёнларнинг ритмикаси характери билан ҳам ажралиб туради.

Савачна — нам тропик ўрмонларининг ҳар икки томонида жойлашган табиат зонаси. С. да бўлиқ ўтлар (2 м ва ундан ҳам баланд ўтлар, асосан бошоқлилар) орасида тўп-тўп дарахтлар ва буталар (Африкада соявонсимон акациялар, баобаблар, пальмалар, дарахтсимон молочайлар, Жанубий Америкада пальмалар, Австралияда эвкалипт ва акациялар) ўсади. Йил икки мавсумдан иборат: қиш қуруқ ва иссиқ, ёз эса иссиқ ҳамда серёғир бўлади. Ла-

Риф — суви саёз жойларда денгиз тагидаги ёки сув юзасига чиқиб турган баландликлар. Денгиз тубидаги қоялар ёки қирғоқларнинг емирилишидан, ённки маржон қурилмаларидан ҳосил бўлади. Маржон рифлари қирғоқ яқинида бўлса, қирғоқ рифлари дейилади (денгиз суви қайтганда бундай Р. бутунлай кўриниб қолади), қирғоқдан узоқда бўлса, тўсиқ рифлар дейилади; мас., Австралиянинг шимоли-шарқий қирғоғи яқинидаги Катта Тўсиқ рифи 2000 км чўзилган.

Рош — экинларни жўяксиз суғорганда полларни бир-биридан ажратиш учун ясалган марза, кўтарма. Бухоро области Ғиждувон, Шофрикон, Вобкент районларида кўп қўлланилади. Рош беллик, чел деб ҳам аталади.

Руби маскун (арабча — *обод* чорак) — Ер шаридаги қуруқликнинг кишилар яшайдиган обод қисми.

Руд (тожикча *руд*) — сув, дарё, ариқ, канал. Жой номлари таркибида кўп учрайди: Шохруд, Ҳарируд ва ҳ. к.

Руда — саноатда фойдаланиш учун яроқли миқдорда металллар ёки уларнинг бирикмаларини ўзинига олган тоғ жинслари. Таркибида нometалл фойдали қазилмалар бўлган тоғ жинслари ҳам Р. дейилади, мас., асбест рудаси, графит рудаси, апатит рудаси ва б.

С

терит тупроқлар кенг тарқалган. Сернам мавсумда ўсимликлар барқ уриб ўсади, қуруқ мавсумда ўтлар қуриб, дарахт ва буталар барг ташлайди. Хилма-хил ҳайвонлар: фил, жирафа, антилопа, зебра, бегемот, арслон, қушлар (туяқуш) ва б. яшайди. Ҳозирги вақтда С. ларнинг кўп қисмлари ҳайдаб юборилган ёки яйловга айлантирилган.

Савр — 1) зодиак юлдуз туркумларидан бири; 2) шамсия (қуёш) йил ҳисобида иккинчи ойнинг

номи; 22 апрелдан 21 майгача давом этади.

Саёзлик — денгиз ва океанлар таги рельефининг кўтарилган қисмлари. С. тўлқинларга, оқимларга ва сувда яшовчи ҳайвон ҳамда ўсимликларга таъсир кўрсатади. Қуёш нури сув остига етиб борганлигидан сувўтлар кўп, бинобарин, сувда кислород сероб бўлиб, шаронг балиқлар учун қулай бўлади.

Сайроб — тоғларда орографик ёмғир кўп тушадиган, серсув жой, водий боши.

Сайхон — атрофи очик, текис, кенг яланг ер.

Сакрама — дарёнинг тор, тезоқар қисми, остонатош, шалола.

Самум (арабча *самум* — иссиқ шамол) — Арабистон ва Шимолӣ Африка чўлларида эсадиган иссиқ ва қуруқ шамол. С. эганда қум бўрони туриб, т-ра 50° га етади ва ундан ҳам ошади.

Сангбўрон — тоғ ёнбағирдан тошларнинг кўчиб, юмалаб тушиши. Ўсимлик билан қопланмаган қуруқ тошлоқ ёнбағирларда кўп бўлади. С. тошбўрон шаклида ҳам ишлатилади.

Сангир — тоғлардаги тик жарлик, дарёнинг қулаши натижасида ҳосил бўлган тик қирғоғи.

Сангзор (тожикча) — тошлоқ, дарё водийсидаги сертош майдон.

Сапропель (يونونча *сапρος* — сассик, *пелос* — лойқа) — оқмай турган сув ҳавзалари тубида ўсимлик ва ҳайвон организмлари қолдиқларидан ҳосил бўладиган органик лойқа, балчиқ. Медицинада (балчиқ билан даволашда), ёқилги ва ўғит сифатида ишлатилади.

Саратон — 1) Зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2) Шамсия (қуёш) ҳисобида тўртинчи ой, 22 июндан 21 июлгача давом этади. Шу ойда Қуёш осмон сферасида Саратон юлдузлар туркумидан ўтади; 3) ёз фаслининг энг иссиқ даври. «Саратон олови»,

«Саратоннинг сариқ кунӣ» иборалари бор

Сардоба — чўлларда (айниқса тақирларда) ер устидаги сувлар тўпланадиган сув омбори. Қўпинча усти сув кам буғлансин учун ёиштин гумбаз билан ёпилган, сув ерга шимилиб кетмасин учун баъзиларининг тагига ёишт ётқизилган бўлади. Айрим С. ларда сув йил бўйи сақланади. Ҳовузли ертўлалар ҳам С. дейилади. Ўрта Осиёда, хусусан Жанубий Ўзбекистон ва Шарқий Туркمانистонда кўп учрайди. С. ҳовузининг чуқурлиги 10—15 м, диаметри 12—16 м, деворининг қалинлиги 1—1,5 м бўлган. С. гумбазига уч томондан вентиляция дарчаси ва тепасига битта мўри ишланган. Булар сувнинг бузилмай сақланишига имкон берган.

Сарисув — тоғолди лёсс ва гилдан иборат қия текисликлардан оқувчи лойқа сув. Баъзи жойларда дарё номига айланиб кетган. Мас., Марказий Қозоғистондаги Сарисув дарёси.

Сари чашма — булоқ кўзи, булоқнинг сув чиқадиган жойи.

Сарин шамол — салқин шамол.

Сариқ тупроқ — сернам субтропикларда кенг баргли ўрмонлар тагида гилли сланецдан иборат она жинсдан пайдо бўлган тупроқ. Чириндиси кам. Темирнинг сувли оксидлари туфайли сариқ бўлади. Хитойда, АҚШнинг жанубида, Австралиянинг жануби-шарқида ва янги Зеландияда, СССРда эса Ғарбий Грузия ва Озарбайжонда (Ленкоран) учрайди. Бундай ерларда субтропик экинлар (цитрус, чой ва б.), ток, эфир мойли ўсимликлар, тамаки, сабзавот ва б. экинлар экилади.

Сароб — атмосферада нурнинг аномал рефракцияси ҳодисаси. С. да кўриниш (манзара) ва предметлар ўз ҳолича ҳам, тескари ҳам кўриниши мумкин. С. атмосферада температуранинг юқорига қараб ўзгаришининг тўғри ҳолати

жуда барқарор ёки ниҳоятда бе-
қарор бўлганда рўй беради. С. да
предметлар ўз ҳақиқий жойидан
юқорида ҳам, пастда ҳам, ён то-
монда ҳам кўриниши мумкин. С.
чўлларда ҳаво жуда қизиб кет-
ганда, тинч об-ҳавода кўпроқ со-
дир бўлади.

Сарғон ер — қамиш сарғайиб
қуриб қоладиган ер.

Сахро — 1) Яқин ва Ўрта
Шарқ мамлакатларида, чунончи
араб ва эроний тилларда «чўл»
маъносига ишлатилган сўз,
жой номлари таркибиде ҳам уч-
райди, мас., Сахрои Кабир; 2) ўз-
бек тилида чўл сўзининг синони-
ми сифатида (1960 йилларгача)
ишлатилиб келган; 3) ҳозирги ўз-
бек географик адабиётида Аркти-
ка, Антарктикадаги ва баланд
тоғлардаги доимий совуқ, қор-
музлар макони (муз саҳроси).

Сброс — қ. Узилма.

«Северный полюс» (СП) —
Шимолий Муз океанининг чуқур
қисмида дрейф қилиб юрадиган
муз устида жойлашган совет ил-
мий обсерваториялари. Биринчи
станция «СП-1» 1937—38 йиллар-
да, иккинчиси «СП-2» 1950—51
йилларда ишлаган. Шундан сўнг
«СП» станциялари мунтазам ра-
вишда ишлаб келмоқда. Ҳозир
«СП-23» тадқиқотлар олиб бор-
моқда. «СП» станциялари йил
бўйи океанология, муз физикаси
ва динамикаси, метеорология,
аэрология, геофизика, гидрохимия,
шунингдек, денгиз биологиясига
доир тадқиқотлар олиб боради.
Оқибатда Арктика табиати ҳақи-
да кенг маълумотлар тўпланди;
Ломоносов, Менделеев сув ости
тизмалари ва б. кашф этилди.

Седдлар — Нил дарёсининг
ўрта оқимида, Судан сойлигидан
оқиб ўтадиган қисмида пастак
қирғоқлар ҳамда саёз ўзанларни
қоплаб ётадиган қамиш ва папи-
рус тўқайлари.

Седиментация (латинча *седи-
ментум* — ўтириб қолиш) — тоғ
жинслари зарраларининг ўтириб

қолиши. Чўкинди жинслар пайдо
бўлишининг дастлабки босқичи; қ.
Аккумуляция.

Сейсмограф (юнонча *сей-
мос* — зилзила, *графо* — ёза-
ман) — зилзила бўлганда ёки мод-
далар портлатилганда ер пўстида
рўй берадиган тебранишларни
қайд қиладиган асбоб.

Сейсмология (юнонча *сей-
мос* — зилзила, *логос* — фан) —
зилзилалар ҳақидаги фан. Зилзи-
ланинг сабаблари, сейсмик тўл-
қинларнинг ер ичида тарқалиши,
зилзилалар географияси ва зилзи-
лалар оқибатига қарши кураш
йўлларини ўрганади.

Сел — тоғ водийлари, сойлар
ва жарлардан қисқа вақт ичида
жуда катта тезлик билан оқиб ке-
лувчи тош аралаш лойқа сув оқи-
ми. С. лар қаттиқ жала қуйиши,
тоғлардаги қорнинг жуда тез эри-
ши, ёнбағирнинг қия ва унда
иуруқ жинсларининг кўп йиғилиб
қолиши натижасида вужудга ке-
лади. Одатда С. оқимлари қўр-
ғоқчил иқлимни, ўсимликсиз ён-
бағирларда кучли бўлади. С. ҳо-
дисаси Ўрта Осиёда (Фарғона,
Қашқадарё, Сурхондарё водийла-
рида, Қопетдоғда, Тяньшаннинг
Ғарбий ва Шимолий тизмалари
водийларида), Кавказда, Ғарбий
Европа, АҚШ, Жанубий Амери-
канинг тоғли районларида, Япо-
нияда кўп кузатилади. Хўжалик-
ка катта зарар келтиради.

Селдара — тоғларда, тоғ ол-
ди қирларида сел ҳосил бўладиган,
сел келадиган дара; сой. Одатда
сел ҳосил бўладиган сой унча
узун бўлмайди ва кўллари — ир-
моқлари кўп ҳамда калта бўлади.
Лекин бош сой — селдара тоғдан
чиқишда тош ўзанга эга бўлиб,
ёйилма конуси ҳосил қилади.

Селена — қадимги юнонларда
Ой номи; С. термини баъзи бир
сўзлар таркибиде учрайди; мас.,
селенография — Ой литосферасини
ўрганадиган фан.

Сельваслар (латинча *селва* —
ўрмон) — Жанубий Америка (Бра-

зия)даги нам тропик (экваториал) ўрмонлар.

СЕНТО (Марказий шартнома ташкилоти блокининг англизча номи қисқартмаси)—1955 йилда тузилган ҳарбий-сиёсий блок. Дастлаб Бағдод пакти деб аталган бу блокка Буюк Британия, Туркия, Эрон, Ироқ ва Покистон кирган. 1958 йилда пактдан Ироқ чиқиб кетди.

Серир (арабча)—Саҳрон Кабирнинг қаттиқ шағаллардан таркиб топган пастроқ қисмлари.

Сизот сув—ернинг говак юза қатламидаги ва тупроқдаги бўшлиқларни тўлдирган сув. С. с. сувли қатлам ер юзид а ётган жойларда бўлади. Сувли қатлам устини сув ўтказмайдиған қатлам қопламайди. С. с. сатҳи бевосита ер усти сувлари ва ёғин сувлари билан туташ бўлгани учун фаслдан-фаслга ўзгариб туради; баъзан ботқоқликлар ҳосил қилади.

Силжиш—тоғ жинсларининг тектоник ёриқ бўйлаб, бир-бирига нисбатан горизонтал силжиши; қ. *Силжиқ*.

Силжиқ—тоғ жинсларининг тектоник ёриқлар бўйлаб горизонтал силжитган палаҳаси. Катта С. лар юзлаб, ҳатто минглаб км га чўзилади, узоқ давр мобайнида рўй беради.

Силикат саноати—оловбардош, чинни—фаянс ва керамик буюмлар (ғишт, черепица; водопровод ва канализация трубалари, сопол идишлар), цемент, оҳак, ойна шиша ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари.

Сингма сув—ер юзасидан чуқурга сингиб кетадиган сув. Ер пўстидаги ер ости сувлари ҳаракат йўналишига қараб иккига бўлинади: мантиядан ажраб чиқадиган ва юқорига йўналган ювенил сув ҳамда пастга синиб борувчи С. с.

Синдикат—қ. *Капиталистик монополиялар*.

Синеклиза (юнонча *син*—биргаликда, *енклизис*—эгилиш)—

ер пўстининг платформадаги сал букилган қатта (диаметри бир неча юз км келадиған) қисми (мас., Россия платформасидаги Москва С. си).

Синклиналь (юнонча *синклино*—эгиламаи)—қабаириқ томони пастга қараган тоғ жинслари қатламлари. С. антиклиналь билан ёнма-ён учрайди.

Синоптик карталар (юнонча *синоптикос*—ҳамма нарсани бирдан кўрадиған), об-ҳаво карталари—муайян терр-яда маълум вақтда об-ҳавонинг ҳолати рақамлар ва шартли белгилар билан кўрсатилган карталар. Бутун Ер шари ёки бирон р-нининг С. к. и. тузилиши мумкин. С. к. асосида об-ҳаво прогнозлари эълон қилинади.

Синтетик маҳсулотлар—мураккаб химиявий реакциялар йўли билан олинадиган сунъий маҳсулотлар. Ҳозирги вақтда хилма-хил бўёқлар, дори-дармонлар, заҳарли моддалар, суюқ ёқилғи, сунъий каучук тола ва б. С. м. олинмоқда.

Сирокко (арабча шарқ сўзидан)—Саҳрон Кабирдан Ўрта денгиз ҳавзаси, жумладан Апеннин я. о. га томон эсадиган иссиқ ва қуруқ қаттиқ шамол. С. ўсимликларга зарар етказади, баъзан қуришиб қўяди.

Сирт—1) Тяньшань тоғларида 3500—4000 м баландликда жойлашган усти текис, салгина тўлқинсимон ер, текисланган юза. С. лар тоғларнинг мезозой эрасида пасайган ва текисланган ҳамда кейинчалик қайта кўтарилган қолдиқларидир. Ландшафти альп ўтлоқларидан иборат. Иқлими салқин. Ёзги ўтлоқлар сифатида фойдаланилади; 2) Волга дарёси билан Урал тоғлари оралиғида жойлашган, ер юзаси салгина парчаланган кенг сувайирғич ер; мас., Ялпи Сирт.

Сигалон—тоғларда тик ён бағирларнинг ўрта ва қуйи қисмида тўпланган силлиқланмаган

парча тошлар. Туб тоғ жинсларининг нураши ва нуроқ жинсларининг юқоридан қулаб тушиши натижасида ҳосил бўлади. С. даги жинсларнинг катта-кичиклиги бўлиқ: сла-уларнинг таркибига боғлиқ: сланец, гранит С. лар майда тошли, оҳақтош С. лар йирик тошлидир.

Скреб — Австралиянинг қуриқчилик зоналарида бутасмон эвкалипт, тиканли акация ва буталасмон дарахтлардан иборат тоғ жинслари.

Сланецлар — таркиби турлича бўлган қат-қат ёки китоб варақлари каби юпқа пластинкалардан иборат чўқинди ёки метаморфик тоғ жинслари.

Слюда — урганда юзаси силлиқ, жуда юпқа варақларга ажраладиган, жинс ҳосил қилувчи минераллар. Мас., табиатда кенг учрайдиган мусковит билан флогопит изолятор сифатида, металлургия печлари ойналари учун, электр саноати ва радио саноатида, биотит эса электротехника саноатида изолятор сифатида ишлатилади. Конлари: СССРда — Урал, Шарқий Сибирь, Карелия, Украина; чет элларда — Ҳиндистон, Шри Ланка, Малагаси респуббликаси, Канада, АҚШ ва б.

Совуқлик қутблари — ер шарида ҳаво т-раси энг паст бўлган жойлар. Верхоянск-Оймякон Шимоллий ярим шарининг совуқлик қутбидир; бу ерда абсолют т-ра -70° , январнинг ўртача т-раси $-50,5^{\circ}$ га етди. Шарқий Антарктидадаги совет «Восток» станцияси атрофи жанубий ярим шарининггина эмас, балки бутун планетанинг совуқлик қутбидир — бу ерда абсолют минимум т-ра $-88,3^{\circ}$ га, йиллик ўртача температура эса -55° га тенг бўлган.

Созтупроқ — заррачалари жуьда майда тоғ жинслари (гил), берч — ёпишқоқ тупроқ.

Сой — 1) кичик дарё, ирмоқ; 2) сойлик, қуруқ водий.

Сойлик — 1) текисликлар, тоғ олди қия текисликлари, қир ва

адирларда кенг, саёз, бир томонга чўзилган пастлик ер. Юзалама эрозия ва тўлқинсимон кучсиз бурмаланиш натижасида вужудга келади; 2) ер пўстининг турли хил йўллари билан ҳосил бўлган ботиқ қисмлари; қ. *Товоқсой*.

Соляр иқлим — (латинча *соларис* — қуёшли) — радиацион иқлим. Жойнинг географик кенглиги ва Қуёшнинг горизонтдан баландлигининг ўзгаришининг назарда тутиб, назарий ҳисоблаб чиқариладиган иқлим. Бунда иқлим ҳосил қилувчи бошқа омиллар: қуёш нурунинг атмосферадан қайтиши, ҳаво қатламида тарқалиши, ер юзасининг ҳолати, рельеф, атмосфера циркуляцияси, оқимлар ва ҳ. к. лар ҳисобга олимайди. Шу сабабли С. и. ҳақиқий иқлимдан фарқ қилади.

Соли масштаб — қ. *Масштаб*.

Сопка — Забайкалье ва СССР Узоқ Шарқда тепалик ва тоғлар шундай аталади. Камчаткада ва Курил оролларида вулкан (Ключи сопкаси, Авача сопкаси), Қрим билан Кавказда балчиқ вулкан С. дейилади.

Сочилмалар — тоғ жинслари, рудали ертомирларнинг емирилишидан ҳосил бўлган ва таркибида қимматли минераллар: олтин, платина, олмос учрайдиган ғовак ётқизиклар. Нураган жинслар шунинг ўзида қолади ёки бошқа ерларга, кўпроқ дарё водийлари, кўл қирғоқларига олиб бориб ташланади.

Соҳил (арабча) — қуруқликнинг денгиз, кўл ва дарё қирғоғига параллел чўзилган ҳамда унга нишаб бўлган қисми. С. да қирғоқларга ҳос бўлган ҳозирги замон ва қадимги рельеф шакллари — террасалар, эски ўзанлар бўлади; қ. *Қирғоқ*.

Спелеология (يونونча *сепе-лайн* — ёр, *логос* — фан) — ёрларни, уларнинг пайдо бўлишини, ёр ичидаги микроиқлим, сувлар, органик дунёни, ўтмишда ва ҳо-

зирги вақтда горлардан фойдаланилишини ўрганадиган фан.

Сталагмитлар (юнонча *сталагма* — томчи) — горларнинг тагида устун, сумалак шаклларида чўққайиб турган минерал ҳосилалар. С. кальций карбонатга тўйинган сувнинг гор тепасидан томиб тушиб бугланиб кетиши ва кальций карбонатнинг чўкиб қолишидан пайдо бўлади.

Сталактитлар (юнонча *сталактос* — томчилаб тушиб қотган) — горларнинг шипи ва деворларининг юқори қисмларида сумалак, найча, попук шаклларида осилиб турган минерал ҳосилалар. Кальций ва карбонат ангидридга тўйинган сувнинг гор тепасидан сизиб ўтиб бугланиб кетиши ва кальций карбонатнинг тўпланиб қолишидан ҳосил бўлади.

Статут (латинча *statuo* — қарор қиламан) — муайян территория ёки халқаро ташкилот идора органларининг ташкилий тартиби ва фаолиятини белгилаб берадиган низом.

Стационар метод — географик тадқиқот методларидан бири. С. м. да географик объект, ҳодиса ва жараёнлар узоқ вақт давомида узлуксиз ишловчи илмий тадқиқот станцияларида ўрганилади. Бу метод экспедиция методидан фарқли ўлароқ, географик жараён ва объектларнинг майдонда тарқалишини эмас, балки вақт давомида ўзгаришини, динамикасини ва ривожланишини ўрганишга имкон беради. С. м. ландшафтларнинг структураси, динамикаси, мавсумий ўзгаришлари ва ривожланишини тадқиқ қилишда муҳим аҳамиятга эга. СССРда стационар тадқиқотлар деярли барча қўриқхоналарда ва кўпданкўп илмий станцияларда (жумладан, Сибирь ва Узоқ Шарқ география институти станцияларида) олиб борилмоқда. Ўрта Осиёда Марказий Тяньшань баланд тоғ географик станцияси ишлаб турибди.

Субальп минтақаси — ўртача ва субтропик кенгликлардаги йил бўйи бир текисда етарли миқдорда ёғин ёғадиган тоғларнинг баландлик минтақаси. Альп минтақасидан пастда, тоғ ўрмон минтақаларидан юқорида. Баланд бўйли субальп ўтлоқлари, қинғир-қийшиқ дарахтлар, чакалакзорлар характерли. С. м. ўтлоқларидан ёзги яйлов сифатида фойдаланилади.

Субантарктика минтақаси — жанубий ярим шардаги географик минтақа, океанларнинг 58°—60° ва 65°—67° гача жанубий кенгликлардаги қисмларини ўз ичига олади. Иқлими совуқ (ҳавонинг ўртача температураси қишда —5° дан —15° гача, ёзда 0°—2°), қаттиқ шамоллар бўлиб, туман тушиб туради. 500 мм ёғин ёғади. Қишда ёппасига сўзиб юрувчи музлар билан қопланади. Сувда планктон кўп. С. м. дан кўплаб балиқ ва денгиз ҳайвонлари овланади.

Субарктика минтақаси — Шимолӣ ярим шардаги географик минтақа. Жанубда 60°—65° ш. к., шимолда 67°—73° ш. к. гача боради. Иқлими совуқ, январининг ўртача температураси материкларда ва оролларда —5° дан —40° гача, иолники +5° дан +12° гача. Вегетация даври 70—110 кун, 300—500 мм ёғин ёғади. Замини тўнғиб ётади. С. м. тундра ва ўрмонли гундра зоналарига бўлинади. Океан сувида балиқ ва бошқа ҳайвонлар кўп.

Субтропик иқлим — мўътадил иқлим билан тропик иқлим орасидаги иқлим, қиши илиқ, ёзи иссиқ; энг совуқ ойнинг ўртача т-раси 0° дан юқори. С. и. ли территориялар 30°—40° ш. к. билан 30°—35° ж. к. ларда. С. и. бир неча хил бўлади: Ўрта денгиз бўйи иқлими, нам субтропик ўрмонлар иқлими, субтропик чўллар иқлими ва муссонли С. и.

Субтропик минтақалар, субтропиклар — Ернинг ҳар иккала ярим шаридаги географик

минтақалар. 30° ва 40° кенгликлар орасида. Мўътадил минтақалардан фарқи қилиб, вегетация йил бўйи давом этади, совуқ ойнинг ўртача т-раси 0° дан юқори. Тропик минтақалардан фарқи эса Термик режимнинг денвасумларда қилишидир, денвескин тафовут қилма кириб боргиздан қуруқлик ичига кириб боради. гаи сари ёғин миқдори камайиб иқлим континенталлаша боради. Нам С. Нам ва қуруқ С. бўлади. Нам С. СССРда Кавказнинг Қора денгиз Ленкоран пастте соҳилида ва Тупроғи қизил киелигида учрайди. Тупроғи хилва-хил ва бой ўсим-тупроқ, хилма-хил ва бой ўсим-ликлар ўсади. Қуруқ С. га Қрим нинг Жанубий соҳили, Шарқий Закавказье, шуниингдек, Ўрта Осиё чўлларининг жанубий чеккалари кириади.

Сув — водород билан кислороднинг бирикишидан ҳосил бўлган суюқ, рангсиз модда. Қалинлиги 2 м дан ошса, ҳаво раиғ туслига кириadi. Нормал босим шароитига $+100^{\circ}\text{C}$ да қайнайди. $+4^{\circ}$ да энг зич бўлиб, 1 см^3 сув 1 граммга тенглашади. Табиатда уч хил кўтенглашади. Табиатда уч хил кўринишда — муз, суюқ сув, буғ ҳолатда учрайди. Кўпчилик минераллар таъриқларида бирикма ҳолда тоғ жинсларида географик номда бўлади. С. сўзи географик номлар ясалнишида иштирок этади. Мас., Қизилсув, Оқсув, Кўксув, Қашқасув, Қорасув.

Суви — дарё, канал,

Суь буйи — дарё, кўл, канал,
ариқ, денгизлар қирғоғи бўйлаб
чўзилган камбар ер, соҳил.

роҳ дарё, қўл ёки денгизга ер
ости сувлари оқиб келадиган ер,
майдон. С. й. ҳ. сувайирғич билан
чегараланган бўлади.

Сув омбори — кишилар томонидан бирор мақсадни кўздаб (сув чиқариш, ГЭС қуриш, сув оқимини тартибга солиш, микроклимни ўзгартириш ва ҳ. к.) бунёд этилган сув ҳавзаси. Урта Осиёда дарё оқимини тартибга солиш, сув тўплаш, ГЭСлар қуриш мақсадида қўрилади. Мас. Каттақўрғон, Жанубий Сурахон. Туямўйин сув омборлари ва б.

Сув сарфи — сув оқимининг кўндаланг кесимида умайян вақт давомида оқиб ўтган сув миқдори. Дарё, канал, жилга, анҳорларнинг С. с. секундига куб метр ($m^3/сек$) ҳисобида, булоқ, кичик ариқ, қудуқлар С. с. секундида литр ($л/сек$) ҳисобида берилади.

Сув ўтказмайдиган жинслар — сувни ўзидан жуда секин ўтказадиган тоғ жинслари, мас., гил, гранит.

монга оқади. Мас., Волга бўйи қирлари Волга ва Дон дарёлари оралигидаги С. дир. Тинч океан (Тинч океан билан Ҳинд океанига қуйиладиган дарёлар) ҳавзасини Атлантика океани (Атлантика ҳамда Шимолий Муз океанларига қуйиладиган дарёлар) ҳавзасидан ажратиб турадиган чегара Ер шарининг бош С. и. дейилади.

Суверен давлат (французча *суверените* — олий ҳокимият) — ички ишларда ва ташқи алоқаларда мустақил иш кўрадиган, бошқа давлатларнинг аралашishiга йўл қўймайдиган, сиёсий жиҳатдан мустақил давлат.

Сувли қатлам — Ер пўстининг тоғ жинси парчалари орасидаги бўшлиқларда, ёриқларда огирлик кучи ёки гидростатик босим таъсирида силжиб юрадиган сувлар мавжуд бўлган қатлами. С. қ. ер юзига чиққан жойларда булоқлар чиқади, ер юзида бўлса, ботқоқлик, заҳоб, шўрхок вужудга келади.

Сувнинг айланиши — қуёш радиацияси ва огирлик кучи таъсирида Ер шарига сувнинг тўхтовсиз айланиб юриши. Қуёш радиацияси таъсирида Дунё океани юзасидан тахм. 450 минг км³, қуруқликдан 61 минг км³ сув буғланади. Океан юзасидан кўтарилган сув буғларининг аксари қисми тўйиниб, яна океан устига ёғин бўлиб ёғади (403 минг км³); буғларнинг ҳаво оқимлари олиб кетган қисми қуруқликка ёғади (108 минг км³). Бу ёғинларнинг бир қисми ерга синиб, ер ости сувларини ҳосил қилади, бир қисми ер юзасидан оқиб, дарёларни вужудга келтиради, қолган қисми эса буғланиб кетади. Ҳаво оқимлари қуруқликка келтирган сув пировард натижада Дунё океанига етиб боради.

Сунбула — 1) зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2) Шамсия ҳисобидаги йилнинг олтинчи ойн, 22 августдан 22 сентябргача давом этади. Бу вақтда Қуёш ос-

мон сферасида С. юлдузлар туркуми олдидан ўтади. Бу ойда сув тинийди, совийди. Сунбула сувини ичган мева қишда яхши сақланади.

Сунбул ҳаво — салқин, булутли, об-ҳаво.

Сунъий йўлдош, **Ернинг сунъий йўлдоши** — кўп босқичли элтувчи ракеталар ёрдамида Ер атрофи орбитасига чиқарилган ва хилма-хил илмий ҳамда техник приборлар билан жиҳозланган космик аппарат. Биринчи С. й. 1957 йил 4 октябрда СССР да учирилди. Эндилликда С. й. лардан Ер атмосферасининг юқори қисми ва космик фазони ўрганиш билан биргаликда радио масалалари ва телеалоқалар ўрништи, Ернинг табиий бойликларини ўрганишда фойдаланилмоқда.

Сунъий толалар — табиий органик полимерлардан олинадиган химиявий голалар, вискоза толалари, мис — аммиак толалари, ацетат толалар, оқсилли сунъий толалар С. т. дир. С. т. тўқимачилик ёки корд иплари, штапель толаси ҳолида чиқарилади.

Супасимон тоғлар — усти яси ва ёнбағирлари қаттиқ жинслардан тузилганлигидан тик тушган тоғлар.

Супатоғ — усти текис ёки салгина ўр-қир, ёнбағирлари кесилгандек тик тушган якка-якка тоғ, тепа, қир. Устки қисмини горизонтал жойлашган чўкинди жинслар ёки лава қоплаган бўлади. С. т. супасимон ўлкаларнинг эрозия натижасида парчаланиши, текисланган юзаларнинг тектоник ёриқлар билан айрим палахсаларга бўлиниши натижасида вужудга келади.

Сур ўрмон тупроқлари — аксари кенг баргли ўрмонлар тагида ҳосил бўладиган тупроқлар. Таркибида 2—9% чиринди бор. Подзол тупроқларга нисбатан серунум. С. ў. т. шимолдан подзол тупроқлар билан жанубдан қора тупроқлар орасида. СССРда

Сурилма — тоғ жинсларининг
оғирлик кучи таъсирида ёнбағир
бўйлаб пастга сурилиб тушиши.
Кўпинча сувли ва сув ўтказмай-
диган гилли қатламлар устма-уст
жойлашган, ёнбағир остини сув
ювиб кетган жойларда рўй бера-
ди. С. лар тоғли районлар хўжа-
лигига баъзан катта зарар етқа-

Табиат зоналари — қ. Геогра-
фик зоналар.

Табиат элементлари — табиатни ҳосил қилувчи асосий таркибий қисмлар, яъни тоғ жинслари, рельеф, ер усти ва ер ости сувлари, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёси, ҳаво массалари. Т. к. ландшафт компонентлари деб ҳам юритилади. Т. к. нинг ўзаро нисбатига қараб ландшафтлар хилма-хил бўлади. Т. к. нинг ўзаро нисбати ўзгарса, табиат, яъни ландшафт ўзгаради. Шу сабабли табиатни ўзгартириш учун унга таъсир кўрсатилганда (сув омборлари, тўғонлар қуриш, ерларни суғориш, ботқоқларни қуриштиш, овчилик ва дарахтларни кесиш ва

Сутка — Ернинг ўз ўқи атро-
фида гарбдан шарққа бир марта
айланиб чиқиши учун кетган вақт,
24 соатга тенг. Вақт ўлчов бир-
лиги.

ҳ. к.) унинг барча оқибатларини
ҳисобга олиш керак.

Табиат элементлари — қ. Табиат компонентлари.

Табиатни муҳофаза қилиш, табиатни қўриқлаш — табиатни инсоният манфаатларини кўзлаб сақлашга ва оғли равишда ўзгартиришга, унинг маҳсулдорлигини сақлаб қолишга ҳамда ресурсларидан оқилона фойдаланишга қаратилган барча хил тadbирлар системаси. Бу тadbирлар давлатлар, халқаро ва жамият, фан-техника, ишлаб чиқариш ташкилотлари, шунингдек, иқтисодий ҳамда маъмурий ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Фан-техника тараққиёти ва жаҳон аҳолисининг ниҳоятда тез кўпайиши (демографик портлаш) муносабат билан жамиятнинг табиатга бўлган таъсири тобора кучаймоқда. Бу таъсир ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Шу туфайли Т. м. қ. проблемаси тобора актуал бўлиб қолмоқда. Т. м. қ. нинг энг асосий масалалари — атроф муҳит фйосланишининг олдини олиш ва барча хил табиий ресурслар: ер, сув, иқлим, ўсимлик, ҳайвонот ресурслари ҳамда қазилма бойиклардан оқилона, яъни уларни нест-нобуд қилмай фойдаланишдир. Социалистик жамият табиатдан инсоният манфаатлари йўлида тўғри фойдаланишга имкон берса, капиталистик жамиятда ай

рим шахс ва синфлар манфаатини кўзлаб табиатдан, айниқса унинг ресурсларидан йиртқичларча фойдаланиш ҳоллари ҳам кузатилади. Т. м. қ. планетар миқёсидаги проблема бўлганлиги сабабли у билан боғлиқ кўпдан-кўп масалаларни ижобий ҳал қилишда жаҳон мамлакатларининг халқаро ҳамкорлик қилишини тақозо этади.

Т. м. қ. нинг икки хил талқини мавжуд: 1) алоҳида ажратилган территориялардаги табиий комплекслар, яъни ландшафтларни табиий ҳолда сақлаш-қўриқлаш, ноёб ўсимлик ҳамда ҳайвонларни сақлаб қолиш ва кўпайтириш. Бундай ишлар миллий парклар, қўриқхоналар ва заказникларда олиб борилади. Бу — табиатни пассив муҳофаза қилишдир; 2) табиатни ундан халқ хўжалигида фойдаланиш жараёнида, уни ўзгартириб, антропоген ландшафтлар бунёд этиш жараёнида муҳофаза қилиш. Бу — табиатни актив (фаол) муҳофаза қилишдир.

Табиатни қўриқлаш — қ. *Табиатни муҳофаза қилиш*.

Табиий географик область — табиий географик районлаштириш бирлиги. Тоғли табиий географик ўлкаларининг йирик регионал бирлиги. Мас., Қутбий Уралнинг тундра области, Шимолий Уралнинг тайга области ва ҳ. к.

Табиий географик провинция — табиий географик районлаштириш бирлиги. Географик зонанинг табиий географик область доирасидаги қисми. Мас., Шимоли-ғарбий тайга провинцияси, Печора тундраси провинцияси, Печора тайгаси провинцияси ва ҳ. к.

Табиий географик прогноз — ландшафт комплексларининг табиий ва антропоген омиллар таъсирида яқин ва узоқ келажакда бўладиган сифат ва миқдорий ўзгаришларни аниқлаш, таърифлаш. Т. г. п. қилишда ландшафтлар ривожланишининг барча асосий омиллари: иқлимий, тектоник, ли-

тоген, биоген ва антропоген омилларнинг роли ҳисобга олинади. Т. г. п. қилишда табиатнинг (географик қобикнинг) ривожланиш қонуниятларини ўрганиш ва ҳисобга олиш катта аҳамиятга эга.

Табиий географик процесслар (ж а р а ё н л а р) — табиатдаги модда ва энергия ўзгаришлари, шакл ўзгаришлари, ҳамда умуман табиий географик комплексларнинг ривожланишига сабаб бўлувчи барча хил жараёнлар. Т. г. п. га атмосфера циркуляцияси, намининг айланиб юриши, рельеф ҳосил бўлиши, нураш, тупроқ ҳосил бўлиши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг мавсумий ҳамда асрий ўзгаришлари, компонентлараро алоқаларда рўй берувчи процесслар яққол мисолдир. Т. г. п. ни тадқиқ этиш ландшафтларни динамик система сифатида ўрганишга, уларни муҳофаза қилиш ва ўзгартиришнинг оқилона йўллари-ни танлашга имкон беради. Бунда географик комплекслараро ҳамда компонентлараро модда ва энергия алмашинуви механизмининг аниқлаш айниқса катта назарий аҳамиятга эгадир.

Табиий географик район — табиий географик районлаштиришдаги энг кичик таксономик (регионал) бирлик. Т. г. р. кўпинча географик ландшафт ва регион терминларининг синоними сифатида ҳам қўлланилади.

Табиий географик районлаштириш — территорияларни табиий-географик хусусиятларига қараб турли катта-кичикликдаги регионал бирликларга бўлиш системаси. Т. г. р. табиатда объектив мавжуд бўлган ва таксономик жиҳатдан бир-бири билан боғлиқ регионал табиий географик комплекслар (ўлкалар, провинциялар, округлар, районлар ва ҳ. к.) ажратилади, асослаб берилади, тасвирланади ҳамда картага туширилади. Т. г. р. ҳар бир регионнинг ўзига хос шароити ва ресурсларини баҳолашга имкон беради. Шу-

нинг учун ҳам Т. г. р. қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштириш ва ихтисослаштиришда, ерларни ўзлаштириш ҳамда табиатни ўзгартиришнинг ҳар бир жойга хос илмий асосланган методларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Умумий Т. г. р. дан ташқари амалий Т. г. р. ҳам мавжуд. Бунга қишлоқ хўжалик мақсадларини кўзлаб Т. г. р., қурилиш мақсадлари учун Т. г. р., ерларни обикор деҳқончилик мақсадида районлаштириш ва бошқалар кирди. Совет табиий географиясида регионал табиий географик бирликлар зоналик ва азоналликнинг бир бутунлиги асосида ривожланади, бинобарин, ҳар бир таксономик бирликлардаги регионда табиатнинг ҳам зоналик, ҳам провинциаллик қонуниятлари акс этади, деган тасаввур қарор топди. Т. г. р. қўйидаги принцип ва методлар асосида амалга оширилади: территориял яхлитлик (умумийлик) принципи, генетик принцип (бунда турли ландшафтларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига кўра ўхшаш томонлар ёки тафовутлари ҳисобга олинади), комплекслик принципи, нисбий бир хиллик принципи; жузъий (компонентлар бўйича) районлаштириш схемаларини бир-бирига таққослаш методи, етакчи омил методи, регионал бирликларни ландшафт — типологик комплекслар карталарига қараб ажратиш методи, миқдорий таърифлаш методи, табиий географик бирликларни бевосита далада аниқлаш методи. Комплексе Т. г. р. дан ташқари, айрим табиий компонентларни районлаштириш, яъни жузъий табиий географик районлаштириш ҳам мавжуд. Бунга геоморфологик, иқлимий, тупроқ-географик, геоботаник ва зоогеографик районлаштириш мисолдир.

Комплексе табиий географик районлаштиришнинг асосий бирликлари қўйидагилардир: географик минтақа, географик зона, гео-

график зонача, табиий географик ўлка, табиий географик провинция, табиий географик округ, табиий географик район.

Ҳозирги вақтда географик қобиқнинг дифференциацияси (табақаланиши), яъни регионал ландшафт комплексларига бўлиниши ҳақидаги таълимот Т. г. р. назарий асосидир, чунки Т. г. р. шу табақаланишнинг конкрет акс этиши деб ҳисобланмоқда. Материклар билан океанларни биргаликда Т. г. р. ғояси олға сурилмоқда.

Табиий географик ўлка — табиий географик районлаштиришнинг йирик бирликларидан бири. Т. г. ў. материкнинг катта қисмидан иборат бўлиб, асосан географик ўрни, геологияси ва морфоструктурасининг умумийлиги, ўзига хос макроиқлими ҳамда ландшафтлари территориял тақсимланишининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Мас., Россия текислиги ўлкаси, Новая Земля — Урал тоғли ўлкаси, ГАРбий Сибирь текислиги ўлкаси, Ўрта Сибирь ўлкаси, Шимоли-Шарқий Сибирь ўлкаси, Ўрта Осиё текислик ўлкаси, Ўрта Осиё тоғли ўлкаси ва ҳ. к.

Табиий география — 1) географик қобиқ ва ландшафтлар ҳақидаги фан, табиётшуносликнинг асосий тармоқларидан бири, Ер ҳақидаги фанлар қаторига кирди. Географик қобиқнинг моддий таркиби, структураси, ривожланиши ва территориял бўлинишини ўрганади. Табиий географик комплекслар, яъни географик қобиқ ва турли катта-кичик ландшафтлар, яъни табиий территориял комплексларнинг замон ва маконда мавжудлигини тан олиш совет Т. г. сининг олий ютуғи ва асосий методологик принциpidир. Т. г. нинг бу таърифи нисбатан янги бўлиб, уни совет географлари А. А. Григорьев, Л. С. Берг, А. Г. Исаченко, С. В. Калесник ва В. Б. Сокавалар асослаб бердилар; 2) табиий географик фанлар системаси.

Бу система умумий табиий география ёки умумий ер билими, регионал табиий география ёки ландшафтшунослик, геоморфология, иқлимшунослик, қуруқлик гидрологияси, океанография, гляциология, геокриология ёки музлоқшунослик, тупроқлар географияси, биогеография (геоботаника билан зоогеография), фенология, палеогеография ва бошқалардан иборат.

Ҳар иккала маънода ҳам ҳозирги замон Т. г. сининг предмети — географик қобик (ландшафт қобиғи), табиий территориал комплекс (табиий комплекс, ландшафт, геокомплекс, геосистема) ва компонент тушунчалари акс эттиradi. Шунга қўра Т. г. уч асосий тармоққа: умумий Т. г., регионал Т. г. ва компонентлар географиясига бўлинади.

Умумий Т. г. географик қобикни бир бутун илмий тадқиқот объекти сифатида қараб, унинг таркиби, структураси ва ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганади. Умумий Т. г. нинг назарий асослари негизда қуйидаги географик қонуниятлар ётади: 1) географик қобикнинг бутунлиги қонунияти; 2) айланма ҳаракатлар қонунияти, яъни географик қобикда моддалар ва энергиянинг турли айланма ҳаракатлари мавжудлиги (чунончи, сувнинг айланма ҳаракати, атмосфера циркуляцияси, биологик айланма ҳаракатлар, тоғ жинсларининг айланма ҳаракати ва ҳ. к.); 3) географик қобикнинг ритмика қонунияти, яъни барча табиий географик жараён ва ҳодисаларнинг маълум вақт давомида қонуний такрорланиши; 4) территориал табақаланиш (бўлиниш) қонунияти, яъни географик қобикнинг катта-кичик табиий территориал комплекслар — табиий ўлка, зона, провинция, область, район ва ҳ. к. ларга бўлиниш қонунияти; 5) географик зоналлик ёки дунё зоналиги қонунияти; 6) географик зонал-

лиқнинг даврий қонунияти; 7) азоналлик қонунияти; 8) зоналлик ва азоналликнинг бир бутунлиги (биргаликда учраши) қонунияти; 9) қутбий асимметрия қонунияти; 10) географик қобикнинг ривожланиши қонуниятлари ва ҳ. к.

Регионал Т. г. нинг мазмуни ландшафтшуносликдаги янги тасаввурлар, чунончи, антропоген ландшафтлар, ландшафтлар рекультивацияси, экологияси, динамикаси ҳақидаги гоаялар туфайли анча кенгайди ва чуқурлашди. Ландшафтларнинг ўз-ўзини бошқарувчи инфомацион система сифатида талқин қилиниши унн ўрганишда кибернетика принципларини ва система услубини қўллашга, ландшафтларнинг тобора мукаммал моделларини тузишга имкон бермоқда. Ландшафтлар морфологияси (топологияси), геохимияси, геофизикаси ва ботаникасига доир катта илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Табиий компонентларни ўрганиш билан махсус географик фанлар — геоморфология, иқлимшунослик, қуруқлик гидрологияси, океанография, тупроқлар географияси (географик тупроқшунослик) ва биогеография шуғулланади.

Табиий ресурслар, табиат ресурслари (французча *ресурс* — маблағ) — инсоният учун яшаш воситаси бўлиб хизмат қиладиган ва хўжаликда фойдаланиладиган табиат элементлари (моддий бойлик ва энергия турлари). Ерлар, фойдалан қазилмалар, ўсимлик ҳамда сув бойликлари, ёввойи ҳайвонлар, қўлай иқлим шароити, сув ва шамол энергияси қабилар Т. р. дир.

Т. р. тугайдиган аммо, қайта тикланиши мумкин бўлган (мас., ер, ўсимлик ва ҳайвонот ресурслари), тугайдиган ҳамда қайта тикланмайдиган (мас., фойдалан қазилмалар конлари) ва тугамайдиган (мас., қуёш энергияси, шамол энергияси) ресурсларга бўлинади.

Т. р. дан барча табиий бойликлар халқ мулки бўлган социалистик тузум шароитидагина оқилона тежаб-тергаб фойдаланилади. Капиталистик давлатларда Т. р. дан ваҳшийларча, нест-нобуд қилиб фойдаланилади. Бу ҳол капиталистик мамлакатларда айниқса ўсимлик ва сув ресурсларидан нооқилона фойдаланилиши ҳамда кўплаб қишлоқ хўжалик ерларининг ишдан чиқиб қолишида яққол намоён бўлмоқда. Чунончи, чет мамлакатларда кўплаб ўсимлик турлари ва баъзи ноёб ҳайвон турлари бутунлай тугаб кетмоқда, СССР ва б. социалистик мамлакатларда табиий ресурсларни муҳофаза қилиш умумхалқ ишидир.

Табиий-территориал комплекс — бир бутун системани ташкил этадиган географик компонентлар (тоғ жинслари, рельеф шакллари, ҳаво, сув, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси)нинг қонуний мажмуи; компонентлар бир-бирларига доимо таъсир этиб турлади.

Тайга — мўътадил минтақа ўрмонлар зонасининг шимолӣ қисмидаги игна баргли ўрмонлар. Т. Европа, Осиё ва Шимолӣ Американинг шимолида жуда катта майдонни эгаллайди. Т. шимолга томон сийраклаша бориб, ўрмонли тундрага айланади. Т. нинг жанубий чегараси Ғарбий Европада 60-параллелдан ўтади, шарққа кетган сари жануброққа туша боради ва Узоқ Шарқда 50-параллелга етади. Т. иқлими континентал бўлиб, қиши қаттиқ совуқ ва узоқ келади, ёзи етарлича иссиқ, июлнинг ўртача т-раси $+10^{\circ}$ дан $+20^{\circ}$ гача, йилига 300—600 мм ёгин ёғади, чуқур жойлар ботқоқ.

Тупроғи асосан подзол тупроқ, Евросиё текисликларида кўпроқ қора қарағай, оқ қарағай, кедр, Шарқий Сибирнинг континентал районларида аксари тил-өгоч ўсади; баргли дарахтлардан қайин, тоғтерак учрайди. Ҳайвонот дунёси бой, мўйнали ҳайвонлар (тийин, тулки, айиқ, силовсин,

соболь, ондатра), ўтхўр ҳайвонлардан лось, шимол бугуси кўп.

Т. да аҳоли анча сийрак. Аҳоли ёғоч тайёрлаш ва ёғоч оқизиш, мўйнали ҳайвонлар овлаш, даррандчилик билан шуғулланади. Совет Иттифоқи терр-ясидаги Т. да саноат гез ривожлана бошлади, йўллар қурилмоқда, шаҳарлар кўпаймоқда, сут чорвачилиғи, деҳқончилик ривожланмоқда. Байкал-Амур магистрали Сибирь Т. си терр-ясичи янада обод қилишга имкон беради.

Тайфун — Узоқ Шарқ денгизларида кўтариладиган кучли тропик циклон. Тезлиги 30—50 км/соат, баъзан 100 км/соатгача етади. Т. асосан ёзда ва кузда океанда Филиппин ороллари яқинида пайдо бўлиб, Хитой, Япония, Корея қирғоқларига, баъзан Совет Узоқ Шарқи терр-ясига етиб келиши мумкин. Т. турганда ўта қаттиқ шамол эсиб, жала ёғади, сув тошқини ва катта вайронагарчилик рўй беради.

Тал, талл (арабча) — тепа, тепалик. Зарафшон водийсида жой номлари шаклида айниқса кўп учрайди. (Талли — Барзу, Таллигул ва ҳ. к.)

Таможня тарифи (таможня тамга сўзидан, французча *тариф* — таъриф) — мамлакатга киритиладиган ёки мамлакатдан чиқариладиган товарлар учун давлат томонидан олинадиган солиқ.

Тарихий география — тарих ва географиянинг тармоғи. Т. г. бирор мамлакат ёки территориянинг тарихий давр мобайнидаги (кўпинча унинг муайян босқичидаги) табиий, иқтисодий, сиёсий география ва аҳоли географиясидир. Шунга кўра Т. г. тарихий табиий география, тарихий иқтисодий география, тарихий сиёсий география ва тарихий аҳоли географиясига бўлинади. Т. г. — тарихий ўтмиш географиясидир.

Тарихий давр мобайнида табиат билан инсоннинг ўзаро муносабати, географик муҳитнинг

жамият тараққиётига таъсир, инсон ўз фаолиятида табиатдан қандай фойдаланиб келганлиги, турли шаҳар ҳамда мамлакатларнинг географик ўрни мавқеининг ўзгариши каби масалалар Т. г. нинг асосий масалаларидир. Тарихий географик тадқиқотларда турли даврларда яратилган қўл-ёзма ва адабий манбалардан, археология, топонимика, тилшунослик материалларидан, шунингдек, статистик ва иқтисодий маълумотлардан кенг фойдаланилади.

Тармоқ — асосий (бош) дарё ва каналлардан ажраб чиққан сув, асосий тоғ тизмасидан ажраб чиққан иккинчи, учинчи ва ҳ. к. даражали тизма, асосий йўллардан ажралиб чиқувчи йўл ва ҳ. к.

Тароқ — тоғларнинг қатор ўткир чўққилари бўлган қирраси, музликдаги ёриқ.

Ташқи кучлар, экзоген жараёнлар (юнонча *ексо* — ташқи, *генос* — пайдо бўлиш) — Ер юзаси ёки ер пўстининг юқори қатламларида қуёш энергияси, оғирлик кучи (сурилиш, кўчкилар) ва организмлар фаолияти таъсирида содир бўладиган жараёнлар. Бу жараёнларга нураш, эрозия, ер ости сувлари ҳаракати, денгиз тўлқинларининг қиргоққа урилиши, музликлар ва шамол фаолияти кирди. Т. к. натижасида тоғ жинслари емирилади, емирилган маҳсулотлар кўчади ва янги жойларда тўпланади.

Ташқи савдо баланси — мамлакатнинг муайян вақтдаги (масалан, 1 йилги) экспорт ва импорт қиймати орасидаги ўзаро нисбат. Агар экспорт импортдан ошса, мамлакат Т. с. б. актив баланс, импорт экспортдан ошса, пассив баланс дейилади.

Тақир — чўл ва чала чўл-каларда пастлик жойларни эгаллаган анча кенг, деярли теп-текис майдон. Ер юзаси, асосан, гил жинслардан таркиб топган. Ёғингарчилик вақтида кўпинча сув тўпланиб, саёз кўлларга айлана-

ди. Кун ясиши билан сув бугланиб кетиб, Т. юзасида бетартиб ёриқлар ҳосил бўлади. Т. ларда олий ўсимликлар ўсмайди, фақат сувўтларгина учрайди. Тупроқда чиринди кам — 0,3—0,8%. Тупроқни баъзан шўр босади. Т. лар одатда қум тепаликлари орасидаги ботиқларда, текис пастлик ерларда бўлади. Кўпинча қадимги дарё водийларида, дельталарда, тоғ олди текисликларида учрайди. Т. лар одатда икки хил бўлади: берч тақир ва бўзлоқ тақир. Берч тақирда одатда тупроқ зарралари чангсимон оғир механик таркибли гилдан иборат бўлади. Бир дона ҳам гиёҳ бўлмайди. Бўзлоқ Т. да тупроқ механик таркибида гил билан бирга қум ҳам бўлади. Ер юзаси унча ёрилиб кетмайди, ҳар ер-ҳар ерда кавар ва бошқа ўсимликлар учрайди.

Текислик — ер юзаси ясси ёки бир оз ўр-қир бўлган катта майдон; қ. *Пасттекислик*.

Тектоника, геотектоника (юнонча *тектоникос* — бинокорликка оид) — геологиянинг бир тармоғи бўлиб, ер пўстининг тузилишини, унинг тектоник ҳаракатлар ва деформациялар таъсирида ўзгаришини ўрганади.

Температура инверсияси — атмосферанинг бирор қатламида юқорига кўтарилган сари температуранинг ортиши. Т. и. ҳавонинг ер юзасига яқин қисмида ва эркин атмосферада рўй бериши мумкин. Ер юзаси яқинидаги Т. и. тупроқнинг ва ундан кейин ер устидаги ҳавонинг қаттиқ совуб кетишидан бўлади. Соёликларда совуқ ҳаво туриб қолиб ҳам инверсия рўй беради. Эркин атмосферадаги инверсия тропосферадан стратосферага ўтишда, стратосферада рўй беради. Инверсияда ҳаво температураси 10—15° ортиши мумкин.

Тепа, тепалик — усти гумбаз шаклидаги, ёнбағирлари қия дўнг, баланд жой. Нисбий баландлиги 200 м дан ошмайди. Жой номлари таркибида ҳам уч-

райди: Оқтепа, Қўштепа, Белтепа ва б.

Терайлар — Ҳимолай тоғлари этагидаги геоботаник зона, ботқоқ босган чакалакзорлар. Чирмовуқ ўсимликлар чирмашиб кетган қалин ўрмонларда сал, гаров, совун дарахт, мимоза, магнолия ўсади. Иқлими яшаш учун жуда оғир — сернам, дим, иссиқ. Ҳозирги вақтда анча қисмида ботқоқликлар қурилиб, қишлоқ хўжалиги ерларига айлантирилган.

Терраса, кўҳна қайир — рельеф шакли; дарё водийси, тоғ, тепалик ёнбағирларидаги горизонтал ёки бир оз қия майдон. **Дарё Т. лари** — дарё ўзанининг қадими қолдиқлари; йирик дарёларда Т. нинг эни 10 км га етади ва ундан ортиқ бўлади; кўл Т. лари кўлнинг сув сатҳи баланд бўлган пайтда тўлқин урилишидан ҳосил бўлган қуруқлик полосалари; денгиз Т. лари денгиз сатҳи пасайганда ёки қуруқлик сатҳи ўзгарганда қирғоқда қолган қуруқликлар.

Темир йўл паром — темир йўл составлари (поездлар)ни денгизлар, қўлтиқлар орқали ўтказиб қўйиш учун хизмат қиладиган кема; мас., Каспий денгизида Красноводск — Боку паром ишлаб турипти.

Теокоратик монархия (юнонча *теос* — худо, *кратос* — ҳокимият) — бутун ҳокимият руҳонийлар, черков қўлида бўлган давлат формаси; қ. *Монархия*.

Территориал ишлаб чиқариш комплекслари, ишлаб чиқариш территориал комплекслари — социалистик жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучларининг территория бўйлаб жойлаштириш формаси бўлиб, фан-техника революцияси шаронтида ишлаб чиқарувчи кучларни тараққий эттириш вазифаларига мос тушади. Т. и. ч. к. иқтисодий район (кенжа район) хўжалигининг таркибий қисми ҳисобланади ва ўзаро боғланган саноат ва қ. х.

корхоналари мажмудан иборат; Т. и. ч. к. муайян терр-яда (маъмурий чегарага мос келиши шарт эмас) таркиб топади, территориал меҳнат тақсимоти системасида актив иштирок этади.

Территориал сувлар — денгиз ёки океanning ён-веридаги давлат соҳилига яқин жойлашган ва шу давлатнинг миллий терр-яси ҳисобланадиган қисми. Т. с. нинг кенглиги соҳилдаги давлат томонидан ёки халқаро битим билан белгиланади. СССРда Т. с. кенглиги 12 денгиз мили (22,2 км).

Терская — тоғ ва тизма тоғларнинг, жар, водийларининг қуёшга тесқари, шимолга қараган, соя ёнбағри, Қуёш нури кам тушадиган жой. Географик номлар таркибида ҳам учрайди: Терская Олатов.

Техника экинлари — саноатнинг турли тармоқлари учун хом ашё берадиган қ. х. ўсимликлари. Қандай маҳсулот олинишига қараб бир неча гурппага бўлинади: крахмалли экинлар (картошка, батат — ширин картошка ва б.), қандли экинлар (шакарқамиш, қанд лавлаги ва б.), мойли экинлар (кунгабоқар, ерғоқ, соя, канакунжут, кунжут, зигир, горчица, зайтун, тунг ва б.), эфир мойли экинлар (ялпиз, герань, атиргул, лаванда, кориандр ва б.), толали ўсимликлар (пахта, узун толали зигир, жут, каноп, канопля ва б.); бундан ташқари, гуттаперчали, доривор, ошловчи, наркотик, бўёқ берувчи ва қ. х. экинлар бўлади.

Тилла — қ. *Олтин*.

Тинч океан бурмаланиши — мезозой эрасида Тинч океан атрофларида рўй берган бурмаланиш (Шарқий Осиёдаги тоғлар, Кордильера, Анд тоғлари). Яна қ. *Мезозой бурмаланиши*.

Типологик ландшафт комплекслари — типологик хусусиятларга қараб ажратиладиган табий географик комплекслар. Т. л. к. ни ажратиш ва классификация

қилишда территорияларнинг табиатига кўра бир бутунлиги (яхлитлиги) эмас, балки турли ердаги ландшафтларнинг ўзаро ўхшашлиги (бир ландшафт типига кириши) ҳисобга олинади. Бинобарин, бунда бир хил ландшафт типи бир неча узоқ ареал ҳосил қилади. Н. А. Гвоздецкий Т. л. к. ни қуйидагича классификация қилган: класс — тип — подтип — группа — хил. Ўрта Осиё текислик ландшафтлари классификациясидаги типларга бўлинади: субтропик чала чўллар, чўллар, субтропик ўтлоқлар, маданий — воҳа типлари. Тоғ ландшафтлари типлари: гляциал — нивал, тоғ тундралари, тоғ ўрмонлари, тоғ ўтлоқлари, тоғ ўрмонли даштлари, тоғ даштлари, тоғ чала чўллари типлари.

Тирсак — дарё, сой ва йўлларнинг бурилиб, айланиб ўтган жойи. Дарёлар йўлида қаттиқ жинслар ер юзасига чиқиб қолган жойларни айланиб ўтиб ҳосил қилади. Мас., Волга дарёсининг Самара тирсаги дарёнинг Жигули қирини айланиб ўтишидан ҳосил бўлган. Тоғларнинг кескин бурилган жойи ҳам Т. дейилади.

Товар маҳсулот — қ. *Ялли маҳсулот.*

Товоқсой — ер юзидаги ҳамма томондан баландликлар билан ўралган ёки дарё оқиб ўтса, у келадиган ва чиқиб кетадиган жойда ташқари билан йўлак (водий, дара) орқали туташган ботиқ жой. Шакли ва вужудга келиши ҳар хил бўлиши (тектоник, музлик, эрозион) мумкин. Рельефи ана шундай бўлган жойларнинг номи сифатида ҳам учрайди. Мас., Товоқсой.

Толали ўсимликлар — тўқима-чилик саноати учун толалар берадиган ёкилар: пахта, узун толали зигир, жут, каноп, канопля ва б.

Томиржинис — ер пўстидаги ёриқларни тўлдирган минерал жисмлар. Улар чуқур магматик манбалардан чиққан моддалар бў-

лади. Томирларда кўпинча рангдор, қора, нодир металл рудалари учрайди.

Томоқ — дарёларнинг қуяр жойи, дара оғзи, денгизларнинг тор қисми.

Тонна-километр — 1 т юкнинг 1 км масофага олиб борилиши. Т.к. — транспорт ишининг ўлчов бирлиги.

Тоннель, туннель (инглизча) — транспорт воситалари, кишилар ўтиши, сув оқиши учун мўлжалланган горизонтал ёки қия ер ости иншооти, бўшлиқ. Нимага хизмат қилишига қараб транспорт Т. лари, яъни т. й., автотўл, метрополитен, пиёда кишилар Т. лари, гидротехник Т. лар, коммунал (водопровод, канализация, иссиқлик — газ таъминотига хизмат қиладиган) Т. лар ва б. бўлади. Қарда қурилишига қараб тоғ, сув ости ва текислик ёки шаҳар Т. лари (мас., метрополитен Т. лари) бўлади.

Топографик карталар (юнонча *топос* — жой, *графо* — ёза-ман) — 1:5000 дан 1:2000000 гача бўлган йирик масштабдаги карталар. Т. к. да жойдаги предметлар аниқ ва муфассал тасвирланади; турли объектлар махсус белгилар билан, рельеф эса горизонталлар билан кўрсатилади. Карта рамкасининг ўнг ва чап чеккалари меридианларнинг йўналишига тўғри келади. Т. к. дан халқ хўжалигида ва мамлакат мудофааси мақсадларида фойдаланилади.

Топонимика (юнонча *тоπος* — жой, *онома* — ном) — топонимларни, географик номларни ўрганадиган фан. Т. муайян тилдаги географик номларни тўплаш, уларнинг ривожланиш, ўзгариш тенденцияларини, ареалларини аниқлаш, номларнинг муҳим лексик-семантик, грамматик хусусиятларини ёритиш, топонимик луғатлар тузиш, жой номлари транскрипцияси сингари проблемалар билан шуғулланади.

Топонимлар тил луғат тарки-

бининг бир қисми бўлиб, тил қонуниятларига бўйсунди; шунга кўра Т. тилшунослик фанлари қаторига киради. Бироқ жой номлари бошқа сўзлардан фарқ қилади ва муайян терр-яда таркиб топади, бинобарин географик қонундиги, тушунчалар ва терминлар (рельеф шакллари, ўсимлик ва ҳайвон номларини, қазилма бойликларни) акс эттиради; шу ҳақдан Т. географиянинг ҳам ажралмас қисмидир. Топонимлар узоқ яшайди, уларда ҳар хил таърихий воқеалар, тарихий шахсларнинг номлари, халқ, элат, қabila, уруғ номлари акс этган бўлади; шу нуқтаи назардан Т. тарих фанлари билан ҳам боғлиқ. Жой номлари мажмуи топонимия деб аталади. Топонимия тил тарихи (тарихий лексикология, диалектология, этимология ва б.) учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Баъзи топонимлар узоқ даврлардаги халқларнинг тили, тарихий ўтмиши, яшаган терр-ясини аниқлашга, фойдали қазилмаларни қидириб топишга хизмат қилади.

Ўзбек топонимияси ҳам совет даврида илмий асосда ўрганила бошлади. Жумладан, Фарғона, Қашқадарё, Шимолий Хоразм, Сурхондарё, Тошкент, Самарқанд топонимлари тадқиқ қилинган.

Торнадо — АҚШнинг жануби-шарқида, Мексика қўлтиғи яқинида кўтариладиган кучли қуюн.

Торос — қутбий денгизларда катта-кичик муз парчалари уюми. Катта-катта ясси муз бўлаклари шамол таъсирида синиб, парчалашиб, бир-бирининг устига мингашади; Т. ларнинг сув устидан чиқиб турган қисми 8—10 м, қирғоққа яқин жойларда 20 м га етади.

Торф, е р т е з а к — ботқоқликларда чала парчаланган ўсимлик қолдиқларидан ҳосил бўлган тоғжинси. Табиий ҳолда намлиги 88—94%. Т. асосан ёқилғи сифатида, шунингдек, қ. х. да (ўғит), медицинада ишлатилади. Т. дан

термоизоляцияцион материаллар, кокс ва б. олинади. Дунёдаги Т. запасларининг $\frac{2}{3}$ қисми СССРдадир (асосан тайга зонасида).

Тошкўмир — ўсимликлардан пайдо бўлган ёнувчи чўкинди жинс; таркибида 75—97% углевод бор. Т. энг муҳим қазилма ёқилғилардан бири. Т. дан кокс, ёнувчи газ олинади. Т. химия саноати учун хом ашё ҳисобланади. Иссиқлик бериш қобилияти 7—8,7 минг ккал/кг. Конлари: СССРда — Кузбасс, Донбасс, Қарағанда, Печора ҳавзалари ва б.; чет элларда — АҚШ, ГФР, Буюк Британия, Франция, Япония ва б.

Тошқин — дарёларнинг ўзандан чиқиб, атрофдаги текисликларни босиб кетиши. Ўзбекистон дарёларида Т. кўп ёмғир ёғадиган ва паст тоғлардаги қорлар эрийдиган баҳорда ва баланд тоғлардаги муз ҳамда қор эрийдиган ёзда кузатилади.

Тоғлар — ер пўстининг якка-якка ёки қатор тизмалар шаклида кўтарилган жойлари. Бурмали, палахсали, палахсали-бурмали бўлиши мумкин. Т. турли хил баландликда бўлади (абсолют баландлиги 600 м дан баланд жойлар одатда тоғлар дейилади). СССРда Т. нинг баландлиги 7495 м га (Коммунизм чўққиси) етади, дунёда энг баланд тоғлар Ҳималай Т. ларидир (Жомолунгма чўққиси 8848 м).

Тоғ водийси — тоғларда бўладиган жуда камбар водий, нишаби турли жойда турлича бўлади. Т. в. да қайирлар катта бўлмайди ва водийнинг кенгайган жойларидагина учрайди.

Тоғ-водий шамоли — тоғли ўлкаларда тунда тоғ ёнбағри ва водий бўйлаб пастга томон, кундузи эса водий ва ёнбағир бўйлаб юқори томон эсувчи шамол. Т. в. ш. ҳавонинг тоғлар билан атрофдаги текисликларда, водий тағи билан ёнбағирда турли даражада исиши ҳамда тунда тоғларда ва ёнбағирда тез совиб кетиши нати-

жасида бир хил баландликда атмосфера босимида тафовут вужудга келиши оқибатида ҳосил бўлади.

Тоғ жинслари — ер пўстини ташкил қилган табиий минерал бирикмалар. Т. ж. бир минералдан (мас., мрамар кальцитдан таркиб топган) ёки бир неча минералдан (мас., гранит дала шпати, кварц ва слюдадан таркиб топган) ёйинки турли тоғ жинслари парчаларидан иборат бўлиши мумкин. Пайдо бўлишига қараб Т. ж. ер пўсти ичида ёки ер юзасида магманинг қотишидан пайдо бўлган отқинди ёки магматик жинсларга (мас., гранит, базальт), турли Т. ж. нинг ер юзасида емирилиб, бошқа жойга олиб бориб ташланишидан келиб чиққан чўкинди Т. ж. га (қумтош, оҳактош), ер пўстининг ички қисмларида иссиқлик ва босим таъсирида бошқа Т. ж. нинг ўзгаришидан ҳосил бўлган метаморфик Т. ж. га бўлинади (мас., гнейс, кристалли сланец, мрамар, графит).

Тоғ массиви — у қадар пастибаланд бўлмаган ёки энн ҳам, бўйи ҳам деярли тенг бўлган кенг тоғли ўлка; мас., Тяньшань тоғларидаги Хонтангри тоғ массиви.

Тоғ оғзи — дарага кираверишдаги энг тор жой. Одатда тектоник узилмаларда, қаттиқ, туб жинслар ер юзасига чиққан жойларда вужудга келади. Дарвоза, даҳан терминлари билан ҳам ифодаланади.

Тоғ пайдо бўлиши — Ернинг ички ва ташқи кучлари таъсирида ер юзасида тоғлар пайдо бўлиши. Ернинг вертикал кўтарилиши ҳамда оқар сувлар фаолияти таъсирида тоғ тизмалари, тоғ массивлари, водийлар, сойликлар ва текисликлар вужудга келади.

Тоғ тизмаси — ҳар икки ён бағри аниқ кўриниб турган узун чўзилган тоғ.

Тоғли ўлка, тоғлар — тева-рак атрофдаги текисликлардан баланд кўтарилиб турадиган пас-

ти-баланд кенг терр-ялар. Т. ў. да тизмалар ва айрим тоғлар орасида водийлар, ботиқлар бўлади. Т. ў. ларнинг баландлиги бир неча км, узунлиги бир неча минг км бўлади.

Тоғлиқ — денгиз сатҳидан жуда баландда жойлашган, устида текисланган юзалар билан бирга тоғ тизмалари ҳам бўлган кенг, баланд тоғли ўлка. Мас., Тибет, Эрон, Помир тоғли ўлкалари.

Транзит (латинча *транзитус* — ўтиш) — бирон станция, район, давлат орқали юк ёки пассажир олиб ўтиш. Юк ёки пассажир транспортнинг бошқа турига ўтказиладиган ёйинки бошқа томонга йўналтирадиган станция ҳам Т. дейилади. Ирмоқ қабул қилмасдан бирон территориядан оқиб ўтиб кетадиган дарё Т. дарё деб аталади.

Трансгрессия (латинча *трансгрессио* — ўтиш) — материк бир қисмининг чўкиши оқибатида денгизнинг қуруқликка босиб келиши. Т. ҳодисаси Ернинг бутун геологик тарихи давомида бўлиб келган; қ. *Регрессия*.

Транспорт (латинча *транспорто* — ташийман) — халқ хўжалигининг юк ва пассажир ташийдиган тармоғи, Т. нинг асосий турлари темир йўл, денгиз, дарё, автомобиль, ҳаво ва трубопровод Т. лари. Т. иши юк обороти ва ташилган пассажирлар миқдори билан ўлчанади. СССРда Т. нинг энг муҳим тури — т. й. транспортидир. Мамлакат умумий юк оборотининг $\frac{3}{4}$ дан ортиқроғи т. й. транспорти зиммасига тўғри келади. СССРнинг денгиз юк оборотида экспорт-импорт операциялари асосий ўрин тутати. Дарёларда юк ва пассажир ташишининг роли ортиб бормоқда. Автомобиль, трубопровод ва ҳаво Т. лари тез суръатлар билан тараққий этмоқда.

Трапплар (шведча *траппа* — зинапойя) — отқинди тоғ жинсларидан (базальт, диабаз, габбро) ҳосил бўлган рельеф шакли — зина-

...оялар (поғоналар). Т. лар Шарқий Сибирь ясси тоғлигида, Жанубий Африка ва Ҳиндистонда учрайди (Декан ясси тоғлиги).

Трест (инглизча *trест* — ишонч) — капиталистик монополияларнинг бир шакли; Т. га бирлашган барча корхоналар савдо-сотиқ ишларида ва ишлаб чиқариш соҳасида мустақилликдан маҳрум этилган бўлиб, ишқармага бўйсунди; к... монополиялар.

Т...
Г...
ту...
ликкача...
кўтарили...
ва бир с...
ғир бошл...

Тропик...
ликларнинг...
бўладиган...
изотерма Т...
қилинган. Иссиқ минтақа терр-ясида қуйидаги иқлим типлари учрайди: экваториал тропик иқлим — экватор атрофларидаги ўлкалар учун характерлидир (мас., Заир дарёси бўйлари, Амазонка пасттекислиги, Малай архипелаги); бу ерларда шамол кам бўлиб, ўртача йиллик т-ра $+26^{\circ}$, йил фасллари т-раси деярли фарқ қилмайди; йилига 1500—2500 мм, баъзан 3000—3500 мм ва ундан ҳам ортиқ ёғин ёғади. Ҳаво доимо иссиқ ва рутубатли.

Муссонли тропик иқлим экваториал тропик иқлимнинг ҳар икки томонида учрайди (Ҳиндистон я. о., Ҳиндихитой, Шим. Австралия, Шарқий Африка); ҳарорат экваториал тропик иқлим ҳароратидан кам фарқ қилади, лекин экватордан муссон эсидиган сернам даврда ёғин жуда кўп (муссонга рўпара тоғ ёнбағирларида 10000 мм гача) ёғади; қуруқ иқлимли ўлкалардан муссон эсидиган даврда эса ҳаво қуруқ бўлади. Пассатлар тропик иқлими тропиклар ёнидаги р-нлар учун

характерлидир. Пассат шамолларининг йўналиши ва тезлиги доимий бўлиб, тоғли р-нларни истисно қилганда, ёғин кам ёғади. Ҳаво иссиқ бўлади.

Тропик минтақалар — Ер шаридаги иккита табиат минтақаси. Шимолий ва Жанубий ярим шарларда, тахминан 20° ва 30° кенгликлар орасида. Ҳарорат иссиқ (ойлик ўртача т-ра $+10^{\circ}$ дан ортиқ) пассат эсиб турганидан ёғиш кам — йилига 50—200 мм (материкларнинг шарқий тоғли р-нларига 1000—2000 мм) ёғин ёғади. Қуруқликда чўллар ва чала чўллар, сернамроқ р-нларда саванналар ва ўрмонлар асосий ўрин тутади.

Тропик ўрмонлар — тропик минтақада, йил бўйи иссиқ, серёғин жойларда, 25° ш. к. билан 30° ж. к. орасида ўсадиган ўрмонлар. Т. ў. кўп ярусли бўлиб, хилма-хил ўсимликлардан, аксари баланд бўйли дарахтлардан (60—70 м ва ҳатто 80 м) иборат; дарахтлар тагида соя-салқинни севадиган дарахтлар, сўнгра буталар ва кўпдан-кўп паразит ўсимликлар ўсади. Хилма-хил чирмовуқлар дарахт таналарини ўраб олган. Т. ў. да катта-кичик ҳар хил ҳайвонлар яшайди. Иқлим носоғ, аҳоли сийрак яшайди. Т. ў. Жанубий Америкада, экваториал Африкада, Малайя архипелагида айниқса катта майдонни эгаллайди.

Тропиклар, ма д о р л а р — экватордан $23,5^{\circ}$ ш. к. ва ж. к. дан ўтган доиралар, параллеллар. Экватордан шимолдагиси шимолий тропик ёки Саратон тропиги (мадори), жанубдагиси жанубий Т. ёки Жад тропиги (мадори) дейилади. Ҳар бир тропикда фақат бир марта: шимолий тропикда 22/VI да, жанубий тропикда 22/XII да Қуёш зенитда (тик тепада) туради. Т. орасидаги жойларда Қуёш йилига икки марта зенитга чиқади. Шимолий тропикдан шимолда ва жанубий тропикдан

дан жанубда Қуёш ҳеч қачон зенитда турмайди.

Тропосфера (юнонча *тропос* — ўзгариш, *сфера* — шар) — атмосферанинг ер юзасига яқин энг қўйи қисми. Т. нинг қалинлиги қутбда 8—10 км, ўртача кенгликларда 10—12 км, экватор атрофларида 16—18 км. Т. даги ҳаво асосан ер юзасидан иссиқ олади. Ҳаво т-раси Т. нинг устки чегарасида қутбда —55°, экватор яқинида —80°. Атмосферадаги бутун ҳаво массасининг $\frac{4}{5}$ қисмидан кўпроғи ва сув буғининг деярли ҳаммаси Т. да. Т. да ҳаво горизонтал ва вертикал ҳаракат қилиб, булутлар пайдо бўлади ва ёғин (қор, ёмғир, дўл) ёғади.

Трубопровод транспорти, қувур, трубопровод — суюқ, газсимон ёки қаттиқ юкларни трубабалар орқали ҳайдаш транспорти. Т. т. дан асосан газ, нефть ва қаттиқ материалларни (ғалла, қурилиш материаллари, тошкўмир ва б.) ҳайдашда фойдаланилади.

Туб жинс — пайдо бўлган жойида қолган ва нураш таъсирида кам ўзгарган тоғ жинси.

Туб кон — нураш таъсирида ўзгармаган ёки кам ўзгарган туб жинслар (магматик, чўкинди, метаморфик жинслар) орасида пайдо бўлиб, ўша ернинг ўзида қолган кон.

Туман — атмосферанинг қўйи қисмида (баъзан бир неча юз м баландликкача) учрайдиган майда сув томчилари ёки муз кристаллари. Т. тушганда 1 км ва бир неча юз м дан нарини кўриб бўлмайди. Тепага кўтарилган Т. булут дейилади. Ҳаво қизиса, сув томчилари буғга айланиб, Т. тарқалиб кетади.

Тумшуқ — тоғ, тепа, орол ва ҳ. к. ларнинг учли, туртиб чиққан чеккаси. Жой номи сифатида ҳам қўлланади. Мас., Гобдун тоғининг шарқий тумшуғидаги қишлоқ Тумшуқ деб аталади; қ. *Бурун*.

Тундра (финча *тунтури* — ўрмонсиз яланг қир) — Субарктика

минтақасидаги табиат зонаси. Т. шимолда арктика муз саҳролари зонаси билан, жанубда эса ўрмонли тундра зонаси билан чегарадош. Т. иқлими совуқ; қиш қаттиқ бўлиб, 8—9 ой давом этади, ёз қисқа ва салқин. Июль ойининг ўртача т-раси +10° дан ошмайди. Вегетация даври 50—100 кун. Текисликларда 150—350 мм, тоғларда 500 мм гача ёғин ёғади. Қор қоплами юпқа. Ёзда тупроқнинг 0,5—1,5 м ли устки қисмигина эрийди. Т. да ботқоқликлар ва кўллар кўп. Асосий ўсимликлари — мох, лишайник, паст бўйли ўтлар, буталар ва чала буталар. Ҳайвонлардан шимол буғуси, бўри, лемминг, песец, қўчқор; қушлардан оқ каклик, тундра каклиги учрайди, сувларда балиқ кўп. Ёзда ҳар хил қушлар учиб келади. Аҳолининг асосий машғулоти — буғучилик, балиқ тутиш, овчилик.

Тундра тупроқлари — тундра зонасида аксари ботқоқланган тупроқлар. Т. т. юпқа (1—2%) бўлади. Т. т. нинг замин уст нисбий намлиги пайдо бўлган. Ўсимлик қолдга улгурмай Т. т. Евросиё канинг шимо. ландиянинг Шимолий М оролларда у

Тупроқ — ликлар ўса олмайдиган унумдор бўлган тупроқ қисми. Т. биосфера. Т. ва литосферанинг ўзаро таъсири натижасида пайдо бўлади. Т. асосан ҳар хил минераллардан иборат бўлиб, таркибида сув, тупроқ эритмалари, ҳаво ва ҳар хил микроорганизмлар бор. Т. нинг минерал моддалари она жинсининг нурашидан, органик моддалар — чиринди эса ўсимлик ҳамда ҳай-

вон қолдиқларининг чиришидан ҳосил бўлади. Т. нинг унумдорлиги чиринди миқдори ва таркибига боғлиқ. Механик таркибига (зарраларининг катта-кичиклигига) кўра қумли, гилли қумоқ, қумлоқ Т. лар, пайдо бўлишига кўра подзол, чимли подзол, қора, каштан, сур, қизил ва б. Т. лар бўлади. Т. типлари ер шарида географик зоналар бўйлаб жойлашган.

Тупроқ эритмаси — тупроқ ичида учрайдиган ва таркибидан эриган ҳолда газлар, минерал ва органик моддалар бўлган сув. Т. э. тупроқ пайдо қилиш процессида, турли реакцияларда, тупроқда моддалар алмашинишида ва ўсимликларнинг озикланишида иштирок этади.

Тупроқ ҳавоси — тупроқ ичидаги бўшлиқларда, капилляр тешикларда учрайдиган ҳаво.

Туризм (французча *тур* — сафар) — жонажон мамлакат ёки чет мамлакатлар билан танишиш мақсадида ёки спорт мақсадларида муайян маршрутда саёҳат қилиш. Т. — географик билимларни пропаганда қилиш, географик ва ўлкашуносликни бойитиш воситасидир. Тоғ Т. и альпинизм дейилади. СССРда Т. бўйича спорт нормалари ва разрядлар, жумладан спорт мастери унвони, «СССР туристи» значоги жорий қилинган.

Туф — турли йўл билан пайдо бўлган тоғ жинслари. Оҳакли Т. ёки травертин — минерал булоқларнинг оҳакли чўкиндиси. Қурилиш материали сифатида, цемент саноатида ва оҳак олиш учун ишлатилади. Вулканик Т. вулкан отилганда чиқадиган кул, шлак, лапилли ва б. нинг цементлашишидан ҳосил бўлади. Қурилиш материали бўлиб хизмат қилади.

Тўзима қум — ўсимлик билан қопланмаган, шамолда тўзиб, бир

жойдан иккинчи жойга кўчиб юрадиган қум. Т. қ. барханлар, қум далаларини ҳосил қилади. Т. қ. чўл ўлкаларда турли хил қурилишларга, қишлоқ хўжалигига зарар етказади. Бундай қумлар Қизилқум ва Қорақумда кўп учрайди.

Тўлин сувлик — йилнинг маълум мавсумида дарёда сувнинг ҳар йили кўпайиши ва эрта баҳорда қорнинг, ёзда тоғлардаги қор ҳамда музаларнинг эриши, шунингдек узоқ вақт давомида ёмғир ёишидан сув сатҳининг кўтарилиши.

Тўлқин — океан, денгиз, кўл, дарёларда сув юза қисмининг теб-ранма ҳаракати; қ. *Мавж*.

Тўрткўл — 1) қадимги яхлит ясси қирларнинг емирилишидан қолган супасимон тепалар. Унда чўкинди туб жинслар қатламлари горизонтал ётади. Амударё этагида кўп учрайди. Т. лар баъзан бир ерга тўпланиб, тўрткўл типли рельеф ҳосил қилади; 2) қадимги истеҳкомларнинг харобаси; маънавий жиҳатдан чолдевор (чордевор) сўзига тўғри келади. Т. нинг кўл сўзига ҳеч алоқаси йўқ. Қирғизлар Т. ни тўрткул дейишади. Хоразмда атрофи девор билан ўралган жой Т. дейилган. Ҳозирги вақтда кўпроқ жой номлари шаклида учрайди.

Тўқай, **тўқайзор** — дарё бўйидаги қалин, чапгалзор ўрмон. Сув сероб, микроклими атрофдаги чўлдан намроқ ва юмшоқроқ бўлганидан ўсимлик ҳамда ҳайвонот дунёси ўзига хос бўлади. Тупроғи ҳам аллювиал, гидроморф. Т. ларда дарахтлар билан бирга буталар ҳам қалин ўсади. Эрта Осиё Т. ларида терак, тол, заранг, юлғун, жийда, қамиш ва б. ўсади. Ҳайвонот дунёси: тўнғиз, кийк, чиябўри, тўқай мушуги, тус-товуқ ва б.

У

Увал — ёнбағри қия, бора-бора теварак-атрофдаги текислик-

ка қўшилаб кетадиган ясси қирлар. У. нинг нисбий баландлиги 200 м дан ошмайди.

Узилма — ер пўсти айрим қисмларининг вертикал ёки қия ёриқ бўйлаб юқорига кўтарилиб қолиши ёки чўкиши.

Умумий бозор — қ. *Европа иқтисодий ҳамжамияти*.

Умумий ер билими — қ *Табиий география*.

Унгуз — қолдиқ дарё водийси, қолдиқ ўзан. Туркменистонда, хусусан, Қорақумда кўп учрайдиган қолдиқ қуруқ ўзанлар шу термин билан юритилади.

Унгур — ғор, тоғ қоялари орасидаги ёриқлар. Туркистон, Нурота, Чатқол тоғларида кенг калта ғорлар У. дейилади.

Ундирувчи саноат — хилма-хил хом ашё ва ёқилғи ундириш, қазиб чиқариш билан шуғулланадиган ишлаб чиқариш соҳаси. Кон саноати, ёғоч тайёрлаш, балиқ овлаш, овчилик ва б. У. с. нинг асосий тармоқларидир.

Унитар давлат (французча *унитайре*—ягона)—ўзини-ўзи идора қиладиган қисмларга бўлинмаган, ягона қонунлари ва ягона марказий ҳокимият органларига эга бўлган яхлит давлат.

Уран рудалари — таркибидан ажратиб олиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ миқдорда уран бўлган минерал бирикмалар. Табиатда 100 дан ортиқ уранли минерал маълум, шулардан 12 таси амалий аҳамиятга эга. Булардан энг муҳими — уранинит. Қонлари: СССР, ЧССР, АҚШ, Ка-

нада, ЖАР, Хитой, Австралия Иттифоқи, Франция.

Урбанизация (латинча *урбс* — шаҳар) — шаҳарларнинг кўпайиши ва ўсиши ҳамда аксари иқтисодий р-нлар ядросига айланиши. У. фан-техника революцияси даврида кескин авж олган ижтимоий-иқтисодий процесс бўлиб, шаҳарларнинг ўсиши, шаҳарларда, хусусан йирик шаҳарларда аҳолининг кўпайиши, барча аҳоли пунктларида шаҳар турмуш тарзининг тарқалиши, экономикасининг асосан шаҳарларга хизмат қилишида ўз аксини топади (қ. *Агломерация*).

Урочище — табиий ландшафтининг морфологик бирлиги. У, ўз навбатида, энг кичик морфологик бирлик бўлмиш фациялардан ташкил топади. У. лар ландшафт фонида бирор муҳим табиий белгиси билан алоҳида ажралиб туради. Мас., дашт ёки чўл ландшафтларидаги ботиқ жар, дарё водийсидаги дарахтзор ёки бутазор ва ҳ. к.

Устюрт (устирт) — қозоқ ва қорақалпоқларда атрофдаги жойлардан баланд усти текис ерлар, ясси қирлар. Устюрт номи ҳам шу терминдан олинган.

Уторид — қ. *Меркурий*.

Учма — тоғ йўли, жар ёқаси, қулаб тушадиган чуқур жарлик.

Ушук совуқ — кузда, эрта баҳорда бўлиб турадиган совуқ. У. с. экинларга кўпинча зарар келтиради. Бундай совуқ уриши ушук уриш деб ҳам юритилади.

Ф

Фактор (латинча *фактор* — ишлаб чиқарадиган) — бирон жараёнининг, жумладан, ишлаб чиқаришни жойлаштириш жараёнининг асосий шarti.

Фасл аҳоли — ўз машғулотидан келган иш ҳақи ҳисобига яшайдиган аҳоли. Капиталистик мамлакатларда ишламасдан, банкка қўйган капиталидан келган да-

ромад эвазига яшайдиган кишилар ҳам Ф. а. жумласига киритилади.

Фаол қатлам — кўп йиллик музлоқ тарқалган жойларда ер бетидан донмий музлоқ қатламгача бўлган ва фаслларга қараб эриб ва яна музлаб турадиган қатлам.

Фарватер (голландча *фарен* —

сузмоқ ва *ватер* — сув) — кўл, денгиз ва б. сув ҳавзаларида кеманинг сузиши учун хавфсиз бўлган, етарли даражада чуқур қисмлар. Дарёда Ф. сув энг тез оқади-ган чуқур жой. Ф. машъал ва б. белгилар билан кўрсатиб қўйи-лади

Фасл — қ. *Нил фасллари*.

Фауна (латинча *фаунус* — Қа-димги Римда дала ва ҳайвонлар худоси) — Ер шарида ёки бирон р-нда геологик ўтмишда яшаган ёки ҳозир яшаётган ҳайвонлар мажмуи (мас., СССР фаунаси, Ўрта Осиё фаунаси, денгиз фау-наси); айрим ҳайвон турлари ҳам Ф. дейилади (қушлар фаунаси, ҳашаротлар фаунаси).

Фауна комплекслари — маъ-лум бир географик районда пай-до бўлиб, умумий ареал ҳосил қилган ҳамда ҳозирги яшаш ша-ронти бир хил бўлган ҳайвонлар группаси. Мас., Ўрта Осиё қумли чўллариининг Ф. к., Закавказье нам субтропикларининг Ф. к., тундра Ф. к., Амурбўйи ва При-морье Ф. к. ва ҳ. к.

Фаунистик районлаштириш, зоогеографик районлаш-тириш — Ер шарини (кўпинча қуруқликни) фауна таркиби ёки ҳайвонот дунёси хусусиятларига қараб районлаштириш. Ф. район-лаштиришнинг асосий таксономик бирликлари: қуруқлик (материк), зоогеографик область, зоогеогра-фик кичик область (областча), зоогеографик провинция, округ ва участкалардир. Мас., Ер шари 6 зоогеографик область — Голаркти-ка, Ҳинд — Малайя, Австралия, Эфиопия, Неотропик ва Антарк-тика областларига бўлинади. Гол-арктика области, ўз навбатида, қуйидаги 7 областчага бўлинади: Арктика, Циркумбореал, Ўрта ден-гиз бўйи, Марказий Осиё, Хитой-Ҳимолай, Ғарбий Америка ва Шарқий Америка.

Фация (латинча *фациес* — қиёфа) — 1) литогенез шаронти бир хил бўлган терр-яда қисқароқ

вақтда вужудга келган тоғ жин-си; 2) чўкинди жинс ётқиқиқлари пайдо бўлган шаронт, мас., кўл фацияси, денгиз фацияси ва ҳ. к.

Федерация, федератив давлат (латинча *федерацио* — иттифоқ) — бир неча давлатнинг битта давлат бўлиб бирлашиши. Ф. га бирлашган давлатлар мус-тақиллигини сақлаганлари ҳолда ягона иттифоқ (федератив) давлат органларига, ягона армияга, яго-на граждaнликка эга. Иттифоқ қонунлари Ф. нинг бутун терр-яси учун мажбурийдир. Иттифоқдош совет социалистик республикала-рининг тенг ҳуқуқлилиги ва их-тиёрий бирлашиши асосида мил-лий-территориал аломатга қараб тузилган совет федерацияси чина-кам демократик Ф. га мисолдир.

Фенология (юнoнча *феноме-на* — ҳодиса, *логос* — фан) — йил фасллариининг алмашиниши ва об-ҳавонинг ўзгариши муносабати билан органик ва аноганик та-биатнинг мавсумий тараққиётини ўрганадиган фан; масалан, сув-ларининг музлаш ва муздан тушиш, ўсимликларнинг куртак чи-қариш, гуллаш муддатлари, қуш-ларининг учиб келиш ва учиб ке-тиш муддатларини Ф. ўрганади.

Фён — тоғли ўлкаларда тоғ-лардан эсадиган иссиқ ва қуруқ шамол. Шамол тепадан пастга ту-шаётганда ҳаво қизиб қурийдн ва унинг иссиқлиги намнинг буғла-ниши учун сарфланмайди. Ф. Альп тоғларида, СССРда эса Кавказда ва Ўрта Осиё тоғларида кузати-лади.

Ферроқотишма (латинча *фер-рум* — темир) — темирнинг марга-нец билан (ферромарганец), крем-ний билан (ферросилиций), хром билан (феррохром), вольфрам би-лан (ферровольфрам), молибден билан (ферромolibден) ва б. эле-ментлар билан қотишмалари. Ф. пўлат эритиб олиш, эриган метал-лардан кислородни чиқариб таш-лаш ва металлга бирон хосса бе-риш учун ишлатилади.

Фирн (қадимги немисча *фирн* — бултурги) — муз доначаларидан иборат зичлашган ҳаво ранг қор. Ф. қор билан муз ораллиғидagi босқич бўлиб, тоғли ўлкаларда қор чизилгидан юқорида ва қутбги ўлкаларда, яъни аксари қор ёғадиган ва ёзда эриб улгурмай-диган жойларда ҳосил бўлади.

Фитоценоз (юнонча *фито* — ўсимлик, *ценоз* — умумий) — ер юзасининг табиаги бир хил бўлган қисмида ўсадиган, ўзаро ва теварак атрофдаги муҳит шароити билан чамбарчас алоқада бўлган ўсимлик туркумлари.

Фитоценология (юнонча *фито* — ўсимлик, *ценоз* — умумий, *логос* — фан) — биология билан география ораллиғидagi фан; фитоценозларни (ўсимлик туркумларини) ўрганadi.

Флора (латинча *флора* — гул ва баҳор маъбудаси) — Ер шарининг бирон қисмида ўсаётган (ҳозирги Ф.) ёки бирон геологик даврда ўсган (қазилма Ф.) ўсимлик турларининг тарихан таркиб топган мажмуи. Мас., Ўзбекистон Ф. си, Осиё Ф. си, бўр даври Ф. си ва ҳ. к.

Флористик районлаштириш фитогеографик районлаштириш — Ер шарини турли территорияларнинг флораси хусусиятларига қараб районлаштириш. Ф. р. нинг асосий таксономик birlikлари: флористик зона, область, кичик область (областча), провинция, участка, округ ва район. Мас., Ўрта Осиёда қуйидаги 7 та провинция ажратилади: 1) Турон чўл провинцияси; 2) Марказий Қозоғистон провинцияси; 3) Жанубий Туркистон провинцияси; 4) Туркменистон-Эрон провинцияси; 5) Жуңгория-Тяншань провинцияси; 6) Марказий Тяншань провинцияси; 7) Помир-Тибет провинцияси. Турон чўл провинцияси, ўз навбатида, Қорақум, Мисриён, Жанубий Қизилқум ва Бухоро округларига бўлинади.

Флюгер (голландча *флюгел* —

қанот) — шамолнинг йўналиши ва тезлигини аниқлайдиган асбоб. Шамол таъсирида вертикал ўқда айланадиган флюгарка шамолнинг йўналишини кўрсатади. Шамолнинг тезлиги металл тахтачанинг вертикал ҳолатдан қанча градус бурилганига қараб аниқланади, ёй ҳосил қилган штифт номери шамолнинг секундига неча м эсганлигини билдиради.

Флюс — домна печда руда билан ёқилғи қатламлари орасига солинадиган модда оҳақтош, қум, доломит ва б.) қоришмаси. Ф. солинганда руда орасидаги турли аралашмалар (бекорчи жинс) билан бирга металлдақ осон ажраладиган шлак ҳосил қилади.

Фойдали қазилмаларни бойитиш — қ. *Бойитиш*.

Фосфорит — фосфор бирикмаларига бой чўкинди тоғ жинси. Асосан фосфорли ўғит (фосфорит уни, аммофос, суперфосфат, томасшлак ва б.) ишлаб чиқариш учун ишлатилади. Ф. дан бир қанча нодир металллар олинади. Конлари — СССРда (Қозоғистон ва Москва, Киров обл.), АҚШ (Флорида, Қояли тоғлар), Шинмолий Африка ва б.

Фрахт — юк ва пассажирлар ташилганлиги учун транспорт воситалари эгасига тўланадиган ҳақ. Ф. тушунчаси денгиз орқали юк ташишга нисбатан кўпроқ ишлатилади.

Фронт, атмосфера фронти — физик хоссаси турлича бўлган икки ҳаво массаси орасидаги чегара. Ф. ҳаракат қилаётган ҳаво массалари орасида горизонт текислиги билан 1° дан кам бурчак остида кесишади. Ф. нинг эни бир неча ўн км, баландлиги бир неча юз м, узунлиги бир неча юз км бўлади. Совуқ ҳаво устида иссиқ ҳаво юқорига кўтарилиши натижасида булутли Ф. системалари пайдо бўлади. Ф. ўтаётганда жойда об-ҳаво озми-кўпми кескин ўзгаради.

Фумарола (итальянча *фумарола* — вулканининг тутунли тешиги) — вулкан кратерларидан ёки шлак билан қопланган лава оқимидан газ ва буглар чиқиб турган жой.

Фьельд — Скандинавия ярим оролида тундра ўсимликлари ёки музликлар билан қопланган тепаси ясси тоғлар.

Фьорд — денгизларнинг қирғоқлари тик, кўпинча қояли тор, чуқур қўлтиқлари. Дарё водийларини ва сойларни муз ўйиб кетиши, сўнггра уларни денгиз суви босиши натижасида ҳосил бўлган. Ўзунлиги юзлаб километрга, чуқурлиги 1000 м га етади ва ундан ҳам ошади. Гренландия, Норвегия, Жанубий Американинг жан.-ғарбий қирғоқларида Ф. кўп.

Х

Халқ даромади — қ. *Миллий даромад*.

Халқ хўжалиги — бирон мамлакатнинг ишлаб чиқариш ва меҳнатининг барча соҳаларини қамраб оладиган хўжалик. Х. х. мамлакатнинг саноати, қишлоқ хўжалиги ва транспортинигина эмас, алоқа, банк, савдо-сотиқ корхоналарини ҳам ўз ичига олади.

Халқаро геофизик йил — 1957 йил I/VII дан 1958 йил 31/XII гача ўтган давр; ана шу давр давомида келишилган программалар асосида турли мамлакатларнинг олимлари Ерни тадқиқ этишган. Бу «йил» — икки марта ўтказилган Халқаро қутбий йиллар (1882—1883 ва 1932—1933) давомидир. Ер шарини тадқиқ қилишда 65 мамлакат, жумладан Антарктидада ўрганишда 12 мамлакат олимлари иштирок этдилар. Махсус экспедициялар океан ва денгизларни ўрганиб, янги сув ости тизмалари, ўта чуқур ботиқларни, фанга номаълум бўлган 200 дан ортиқ ҳайвон турини кашф этдилар. 3-ХГИ да янги тадқиқот усуллари жорий қилинди; авиация, ракета, сунъий йўлдошлар, сув ости фотографияси ва б. дан фойдаланилди. 3-ХГИ даврида барча экспедицияларнинг материаллари икки марказда — Москва билан Вашингтонда йиғилди ва

сақланди. 3-ХГИ тугагандан сўнг халқаро илмий кучлар ёрдамида ер билан космик фазони ўрганиш давом этмоқда.

Халқаро меҳнат тақсмоти — ижтимоий территориал меҳнат тақсмотининг олий формаси, айрим мамлакатларнинг алмашиш (сотиш) учун муайян турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашиши.

Хобуб (арабча *хобуб* — чанг) — Суданда кўпинча ёз вақтида тез-тез бўлиб турадиган қум, чанг бўрони.

Хом ашё — ишлаб чиқариш учун меҳнат сарф бўлган, лекин ҳали ишлов берилмаган ёки қайта ишланмаган материал ёки маҳсулотлар. Х. а. ишлов берувчи саноат учун дастлабки материалдир. Энергетика ёқилгиси Х. а. си (нефть, табиий газ, кўмир, ёнувчи сланец, уран), металлургия Х. а. си (турли металл рудалари, барит, плавик шпат, олтингугурт), техник Х. а. (олмос, графит, слюда) ва сунъий Х. а. лар бўлади. Қ. х., ўрмон, балиқ саноати Х. а. лари — ғалла ва техника экинлари, ёғоч, тахта, гўшт, балиқ, сут, хом тери, жун ва б. Ишлов берилган, лекин ҳали тайёр маҳсулот ҳисобланмаган (тайёр маҳсулотга айланиши учун янада ишланадиган) Х. а. я р и м ф а б р и к а т деб аталади.

Ц

Целлюлоза (французча — *целлюлоза* асли латинча *целлюла* — катак сўздан), клетчатка — ўсимлик ҳужайралари пўстлогининг сувда эримайдиган энг асосий таркибий қисми, табиатда энг кўп тарқалган полимерлардан бири. Ц. ўсимлик толаси (пахта, зиғир, конопля)нинг таркибий қисми, сунъий толалар, плёнка (целлофан), пластмасса, лак, портловчи моддалар ишлаб чиқаришда асосий хом ашё ҳисобланади.

Циклон (юнонча *киклон* — айланувчи) — атмосферанинг паст босимли области; Ц. да босим марказда энг паст бўлиб, шамол атрофдан марказга қараб эсади. Ернинг айланиши таъсирида Ц. да шамол шимоллий ярим шарда соат стрелкаси йўналишига қарши, жанубий ярим шарда соат стрелкаси йўналиши бўйлаб эсади; атмосферанинг қуйи қатламида қуюн шаклида ҳаво оқимлари ҳосил бўлади. Ц. нинг эни 1000—

3000 км бўлади. Ц. да айниқса марказида ҳаво булут бўлиб, ёғин ёғади. Айрим Ц. бир неча кун туради; дастлаб соатига 20—30 км ва ундан ҳам тезроқ ҳаракат қилади; шундан сўнг аста-секин сўна бориб, тугайди. СССРда Ц. лар Атлантика океанидан келади ва ўзгарувчан об-ҳаво келтиради. Ц. келганда ёзда ҳаво совуб, шамол туради, булут бўлиб ёмғир ёғади; қишда ҳаво иллиб кетиб, қор бўрон туради ва қор ёғади.

Цирк — қ. *Муз цирки*.

Цунами (японча) — сув остида ёки қирғоқ яқинида zilзилла бўлганда ёки вулкан отилганда океан сувида ҳосил бўладиган улкан тўлқинлар. Соатига 50—1000 км тезлик билан тарқалади. Тўлқин баландлиги очик океанда 5 м га етади, қирғоққа урилганда 50 м дан ошishi мумкин. Ц. қирғоқни босиб, кўп ерларни вайрон қилиши мумкин. Асосан Тинч океан қирғоқларида кузатилади.

Ч

Чала чўллар — қуруқ иқлим шароитида таркиб топган, мўътадил минтақада даштлар билан чўллар орасида жойлашган табиат зоналари. Иқлими қуруқ континентал; ёғингарчиликка (300 мм) нисбатан потенциал, буглаиши 5—6 марта кўп; дарёлар жуда кам. Тупроқлари: оч каштан, қўнғир, бўзтупроқ; чириндиси кам (2—4%), шўрланган ерлар кўп. Ўсимликлари: шувоқ, шўралар, чим ҳосил қиладиган бошоқлилар, намгарчилик танқислигига мослашган, паст бўйли чала буталар. Ҳайвонлари: кемирувчилар (юмронқозик, қўшоёқ, олаҳуржун), йиртқичлар (қарсак тулки), судралиб юрувчилар (тошбақа, илонлар).

Чангал (чангалзор) — дарё бўйларидаги, айниқса унинг қайир ва қуйи террасаларидаги ўтиш қийин бўлган бутазор — ўрмонлар. Жангал шаклида ҳам талаффуз қилинади.

Чашма — ер ости сувлари ер юзига оқиб чиқадиган жой, *булоқ* (қаранг). Кўпинча жилғаларга сув берадиган булоқлар Ч. дейилади.

Чағиртош — қиррали парча тошлар цементлашиб ҳосил бўлган тоғ жинси (брекчия).

Чекка денгизлар — материкларга ёндашиб турган ва океандан ярим ороллар ва ороллар билан бир оз ажралган денгизлар. Ч. д. одатда материк саёзлигида ва материк ёнбағрида бўлади.

Баренц, Кара, Шарқий Сибирь, Чукотка, Лаптевлар, Норвегия, Беллинсгаузен денгизлари Ч. д. дир.

Чиқиқли масштаб — қ. Масштаб.

Чилла (форсча-тожикча чил-қирқ) — қишининг ва ёзининг ўртасидаги қирқ кун. Қишда 26 декабрдан 5 февралгача ва ёзда 26 июндан 5 августгача ўтган давр Ч. дейилади.

Чинк — 1) қир ва баландликларнинг, супатоғларнинг тик тушган баланд (350 м гача) ёнбағри. Қозоқ ва қорақалпоқлар шинг, қирғизлар чинг дейишади. Ч. лар олдида кўпинча пастликлар бўлиб, шўр, ботқоқ босган бўлади. Мас., Устюрт, Мангишлоқ Ч. лари; 2) чўққи, тоғ тепаси, кимсасиз қор босган тоғлар.

Чирик тош — нураб турли шакллarga кириб қолган тош. Ч. т. лар чўтир-чўтир, чанди, тош устун ва ҳ. к. шаклларида бўлиши мумкин.

Чиринди — тупроқнинг тўқ жигар рангдаги органик қисми. Тупроқлар унумдорлиги Ч. нинг миқдори ва сифатига боғлиқ. Ч. ўсимлик, ҳайвон ва микроорганизм қолдиқларидан иборат бўлиб, нураган тоғ жинсларининг минерал зарралари билан аралашиб, химиявий жиҳатдан бирлашиб кетади. Ч. таркибида ўсимликларнинг озиқланиши учун зарур бўлган азот, фосфор, олтингурут каби асосий элементлар бўлади.

Чиқиш — Қуёш чиқар томон, шарқ.

Чигир, ч и й и р — тўқай четидан ўтган, тўқай ўртасидан очилган, қордан ўтказилган йўл.

Чопқун ёғин — қор ва ёмғирнинг аралаш ёғиши.

Чорвачилик — қ. х. нинг чорвачилик маҳсулотлари етиштириш мақсадида чорва моллари урчи-тиш билан шуғулланадиган тармоғи. Ч. аҳолини озиқ-овқат (сут, гўшт, ёғ, тухум ва б.), енгил сапоатни хом ашё (жун, хом тери,

қил ва б.) билан таъминлайди, от-улов (от, эшак, ҳўкиз, хачир, буғу, туя) ва органик ўғит (гўн) етказиб беради. Паррандачилик, асаларичилик, ипакчилик, даррандачилик ҳам Ч. га киради.

Чув — дарё, сой, оқин сув.

Чувоқ — кунгай, офтобрў, офтоби терминларининг синоними.

Чуқурлик минтақалари — Дунё океанида сув ости ландшафтларининг чуқурлик ортган сари алмашина бориши натижасида ҳосил бўлади. Чуқурлик ортган сари сувнинг температураси, ёритилиш даражаси, физик-химиявий хоссалари, сувдаги органик ҳаёт ўзгара боради. Дунё океанида қуйидаги Ч. м. ажратилади: 1) қирғоқ бўйи ёки сув ости ўсимликлари минтақаси; 2) сув ости фаунаси устун турувчи шельф минтақаси; 3) материк ёнбағри ёки океан чала чўллари минтақаси; 4) океан ҳавзаларининг туби ёки океан совуқ саҳралари минтақаси.

Чўкинди жинслар — олдиндан мавжуд бўлган магматик, метаморфик ва б. тоғ жинсларининг емирилиб қуруқликда ёки сув ҳавзаларининг тубида тўпланишидан пайдо бўлган тоғ жинслари. Ч. ж. қат-қат ва ғовак бўлиб, уларда ҳайвон ва ўсимлик қолдиқлари учрайди. Дона-дона (чақиқ), гилсимон, химиявий ва органиген Ч. ж. бўлади. Дона-дона (чақиқ) Ч. ж. турли хил қаттиқ тоғ жинсларининг парчаларидан иборат бўлади (майда ва йirik шағал, қум). Конгломерат ва қум-тош ҳам дона-дона Ч. ж. дан таркиб топган. Турли хил гиллар гилсимон Ч. ж. дир. Химиявий Ч. ж. хилма-хил моддалар сувли эритмаларининг чўкишидан вужудга келади: тузлар, гипс, доломит. Органоген Ч. ж. ўсимлик ва ҳайвон қолдиқларининг тўпланишидан пайдо бўлади (боксит, кўмир, ёнувчи сланец, бўр, торф, битум ва б.).

Чўл — 1) мўътадил, субтропик,

тропик минтақалардаги жуда қурғоқчил континентал иқлимли текислик ерлар. Ииллик ёғин миқдори одатда 200 мм дан ошмайди. Потенциал буғланиш жуда катта — баъзан ёғиндан 10—15 ҳисса кўп. Маҳаллий доимий оқар сув бутунлай йўқ. Сувсиз ёки қор тез эриганда сувга ўтладиган қуруқ ўзанлар учраб туради. Ер ости сувлари чуқурда ва шўр босган (асосан хлорид тузли). Тупроғи унумсиз, қатлами юлқа. Ўсимликлари жуда сийрак бута, ўтлардан иборат (саксовул, юлғун, қўён-суяк, черкес, янтоқ, шўралар, эфемер ва эфемерондлар, семизўтлар). Ўсимликлар кўпинча баргсиз, майда баргли, сертук, илдизи узун бўлади. Ҳайвонлари ҳам ўзига хос. Сув қидириб узоққа бора оладиган чопқир (сайғоқ, қулон) ёки ўсимлик таркибидаги сув билан кифояланадиган (тошбақа), емишидаги сувга қаноат қиладиган (илонлар), ҳайвонлардан ва паррандалардан иборат. Баъзи ҳайвонлар иссиқ ёз вақтида уйқуга кетади, баъзилари фақат тунда тирикчилик қиладилар. Чўлларда ерларни сунъий суғорибгина деҳқончилик қилиш мумкин. Тошлоқ, гилли, шағалли,

қумли, шўрхок Ч. лар бўлади; 2) ўсимлик кам, дарахт йўқ, кимсасиз кенг жойлар.

Чўл типлари — чўлларнинг ландшафт хусусиятларига кўра хиллари. Ч. т. ни ажратишда тупроқ-грунт қоплами етакчи роль ўйнайди. Ўрта Осиё чўллари қуйилган асосий типларга бўлинади: 1) қумли чўллар; 2) гилли чўллар; 3) гипсли чўллар; 4) лёссли чўллар; 5) тақирлар; 6) шўрхок чўллар.

Чўққи — тоғ, тепа, қирларнинг баланд, найзасимон ўткир, кўпинча кристалли қаттиқ тошлардан иборат қисми. Тоғларнинг баъзи энг баланд қисми учли бўлмаса ҳам Ч. дейилади. Дунёдаги энг баланд чўққи Жомолунгма—8848 м Ҳимолай тоғларида, СССРдаги энг баланд чўққи Коммунизм чўққиси (7495 м) Помир тоғларидаги Фанлар Академияси тизмасида жойлашган.

Чўқўлак — чўлларда бута, ўтлар атрофида тўпланадиган қум дўнгчаси; Ч. лар бир-бирлари билан қўшилиб, кичик-кичик қум ҳомаларини (грядаларини) ҳосил қиладилар.

Ш

Шабнам — илқ ҳаво кириб келганда совуқ предметлар (ўт, бута, дарахт, тош ва б.) сиртида ҳосил бўладиган сув пардаси. Ҳаво ҳарорати 0° дан паст бўлганда муз пардаси ҳосил бўлади.

Шалол — қ. *Шаршара*.

Шамол — Ҳавонинг юқори босимли жойлардан паст босимли жойларга горизонтал йўналишдаги ҳаракати. Ш. қайси томондан эсиниға қараб номланади. Босимлар орасидаги фарқ қанча катта бўлса, Ш. ҳам шунча кучли бўлади. Ш. нинг йўналиши ва тезлиги асбоблар (қ. *Флюгер* ва *Анемометр*) ёрдамида аниқланади ва Бофортнинг халқаро шкаласи бўйича 0 дан 12 гача баллар орқали баҳоланади.

«Шамол гули» — муайян вақт давомидаги шамолларнинг йўналиши тўғрисида яққол тасаввур берадиган диаграмма. «Ш. г.» чизиш учун марказий нуқтадан горизонт румблари бўйлаб тўғри чизиқлар тортилади. Ҳар бир чизиқнинг узунлиги шу йўналишдаги шамолнинг такрорланишига тўғри пропорционалдир; шундан сўнг чизиқларнинг учи бирлаштирилади.

Шарлавуқ — дарё, жилға ва сойларнинг тезоқар жойлари. Дарёлар қаттиқ, туб жинсларни кесиб ўтган жойларда чуқурлатиш эрозияси кучсиз бўлиб, ўзан кенг ва саёз бўлади. Дарё бундай жойларда тез оқади.

Баллар	Секундига метр	Шамол харак-теристикаси	Баллар	Секундига метр	Шамол харак-теристикаси
0	0—0,5	Штиль, тинч ҳаво	7	12,5—16,2	Қаттиқ
1	0,6—1,7	Секин	8	15,3—18,2	Жуда қаттиқ
2	1,8—3,3	Енгил	9	18,3—21,5	Довул
3	3,4—5,2	Кучсиз	10	21,6—25,1	Кучли довул
4	5,3—7,4	Ўртача	11	25,2—29,0	Ашаддий довул
5	7,5—9,8	Хунук	12	29,0 дан ортиқ	Тўфон
6	9,8—12,4	Кучли			

Шамол кучини аниқлаш учун Бофортнинг халқаро шкаласи

Шартли ёқилғи — иссиқлик бериш қуввати 7000 ккал/кг га барабар деб қабул қилинган ёқилғи. Ш. ё. турли ёқилғиларнинг иссиқлик қувватини таққослашга имкон беради.

Шаршара — дарё сувининг ўзандаги жарликлар отилиб тушиши. Бундай жарликлар қаттиқ жинслардан тузилган жойларда вужудга келади. Қатор Ш. лар каскад дейилади. Энг машҳур Ш. лар Шимолий Америкадаги Ниагара (51 м), Жанубий Африканинг Замбези дарёсидаги Виктория (120 м); СССРда эса Итуруп ороли (Курил ороллари) даги Илья Муромец Ш. ларидир.

Шарқирама — шаршара сўзининг синоними; қ. *Шаршара*.

Шах (шах қатлам) — тупроқнинг ортиқча нам шароитда маълум чуқурликда вужудга келадиган зич қатлами. Оғир тупроқларда кўп учрайди. Сувнинг шимиллишига йўл қўймай, тупроқнинг ботқоқланишига сабаб бўлади.

Шахта — ер ости ишларида хизмат қилишга мўлжалланган вертикал ёки қия тешик (қудуқ). Ш. тегишли қурилмалар билан жиҳозланган бўлади. Баъзи бир Ш. ларнинг чуқурлиги бир неча км га етади. Ер остидан қазилмалар чиқарадиган мустақил корхоналар ҳам Ш. дейилади.

Шағал — тоғ жинсларининг оқар сув ёки денгиз тўлқини таъсирида силлиқланган парчалари. Катталиги 2—10 см бўлган силлиқ тошлар йирик Ш., 2—20 мм бўлганлари майда Ш. дейилади.

Шаҳар — аҳолиси асосан саноат ва савдо, шунингдек, маиший хизмат кўрсатиш, бошқарув, фан, маданият шохобчаларида машғул бўлган йирик аҳоли пункти.

Аҳоли пунктларининг Ш. категориясига ўтказилиши асосан аҳолининг сони ва машғулоти, саноат корхоналари ва давлат уй-жой фондини мавжудлиги, савдо ва умумий овқатланиш, мактаб, соғлиқни сақлаш, коммунал хўжалик ва маиший хизмат корхоналари ҳамда маданий-оқартув муассасалари тармоқларининг ривожланганлигига боғлиқ.

СССРда аҳоли пунктларини Ш. категориясига ўтказиш иттифоқдош республикалар компетенциясига киради. Мас., ЎзССР Олий Совети Президиумининг 1965 йил 23 декабрь фармонида кўра аҳолиси 500 мингдан ортиқ бўлиб, йирик иқтисодий, маъмурий ва маданий ҳисобланган Ш. лар республикага бўйсунувчи Ш. лар категориясига, камида 30 минг аҳолиси бўлиб, саноат, иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланган Ш. лар автоном республика, областга бўйсунувчи Ш. лар категориясига, аҳолиси камида 7 минг киши (булар орасида қ. х. билан боғлиқ бўлмаган ишчи ва хизматчилар,

уларнинг оила аъзолари аҳоли умумий сонининг камида $\frac{2}{3}$ қисмини ташкил қилиши керак) бўлган саноат ва маданият марказлари р-нга бўйсунувчи Ш. лар қатегориясига киради. ЎзССР да 84 Ш. бўлиб, улардан биттаси (Тошкент ш.) республикага бўйсунувчи, 45 таси автоном республика ва областларга, 38 таси р-нларга бўйсунувчи Ш. лардир (1978).

Шаҳар атроф хўжалиги — шаҳар ёки саноат маркази яқинида жойлашган ва шаҳар аҳолисини тез бузиладиган озик-овқат маҳсулотлари (сабзавот, картошка, ҳўл мева, сут, тухум ва ҳ. к.) билан таъминлашга ихтисослашган қ. х. корхонаси. Шаҳарни ўраб турган ва у билан ўзаро алоқада бўлган терр-я шаҳар атроф зонаси дейилади.

Шельф (инглизча) — дунё океани тубининг қирғоққа яқин қисми; қ. *Материк саёзлиги*.

Шельф музлиги — материкдан денгизга сурилиб тушиб, тахминан қирғоқ саёзлигигача етиб борган музлик (қ. *Материк саёзлиги*).

Шибляк — Ўрта денгиз бўйидаги ўлкалардаги ва СССРнинг баъзи бир жойларидаги баргини тўкадиган паст бўйли бута ва ўтлардан иборат чакалакзорлар. Бундай бутазорларда қоратикан, наъматак, дўлана, гребенник ва бошқалар ўсади. Одатда улар кесиб юборилган ўрмонлар ўрнида пайдо бўлади.

Шлюз (голландча *шлюз*, латинча *экилюдо* — ушлаб тураман, бўламан) — сатҳи турлича бўлган сув ҳавзаларининг бирини иккинчисига кема ёки сол ўтказишга хизмат қиладиган гидротехник иншоот. Ш. дарёларга, каналларга ва денгиз портларига қурилади. Ш. кема бемалол сиғадиган бир неча шлюз камерасидан иборат. Шлюз камерасининг икки томонида темир дарвоза бор. Кема Ш. дан ўтаётганда икки ёнма-ён камера суви сатҳи тенглаштирилади; кема бир

камерадан иккинчи камерага ўтгандан сўнг орқадаги дарвоза ёпилади; шундан сўнг Ш. даги сув кема кириши керак бўлган камера сув сатҳи билан бараварлаштирилади, шундан сўнг кема Ш. дан чиқади; неча камера бўлса, шу тақлидда давом этади. Ш. даги сув сатҳи деворлардаги махсус қувурлар орқали сув оқизилиб ёки кучли насослар ёрдамида ҳайдаб кўтарилади ёки пасайтирилади.

Шовва — дарё суви тепадан отилиб тушадиган жой; қ. *Шаршара*.

Шовуш — дарёларда катта-кичик муз парчаларининг оқиши. Дарёларда куз ва баҳорда, Ўрта Осиё дарёларида қишда ҳам Ш. оқади. Дарё кузда музлаш олдида унда муз парчалари билан бирга ҳўл қор, қиламиқ оқади, баҳорда сув кўпайиши ва температуранинг кўтарилишидан муз парчаланиб, оқа бошлайди, қ. *Шуга*.

Шоттлар — Африкада тектоник ботиқларда жойлашган шўрхок текисликлар.

Штиль — умуман шамол бўлмайдиган ёки салгина шабада эсиб турадиган пайт. Одатда антициклоннинг ички қисмларида бўлади.

Шуга — кузда, қишда сув музлаши олдидан сувда оқадиган ғовак муз парчалари. Улар юмшоқ муз, қиламиқ ва ўзан ости музларидан ҳосил бўлади. Сув юзасида ивиган қорга ўхшаб оқади; қ. *Шовуш*.

Шхералар — тўртламчи давр музликлари босган жойлардаги денгиз ва кўлларнинг жуда парчаланиб кетган қояли қирғоқлари яқинида учрайдиган қояли кичик-кичик ороллар. Балтика, Шимолй, Норвегия денгизларида, Канада Арктика архипелагида кўп учрайди. Бундай ороллар кўпинча қадимги кристаллашган тоғ жинсларидан иборат бўлади.

Шўр — қурғоқчил ўлкаларда ернинг пасткам жойларида минераллашган ер ости сувларининг чиқиши, кўлларнинг ёзда қуриб қо-

лиши натижасида тупроқда хлорид ва сульфат тузларининг йиғилишидан ҳосил бўладиган ботқоқ, шўр ер

Шўртоб — таркибида туз (асосан ош тузи) кўп бўлган тупроқ; тузлар тупроқ эритмаси ёки ер ости суви орқали тўпланади. Ш. кўпроқ шўрхокнинг ёмғирдан ювилиши ва ер ости сувларининг пайсийишидан келиб чиқади. Оқибатда юза қағламдаги тузлар қуйи қатламларга тушиб кетади. Ш. да ўсимлик сийрак шuvoқ, шўра ўсади. Экин экиш учун ювилади, гипсланади, чуқур ҳайдаб, кўп йиллик ўтлар экилади. Африка, Осиё, Жанубий Америка ва Австралиянинг дашт, чала чўл ва чўл зоналарида; СССРда эса Қуйи Волга бўйи, Шимолий Кавказ, Қозоғистон ва Ўрта Осиёда ки-

чик-кичик ороллар каби учрайди.

Шўрхок — дашт, чала чўл ва чўлларда устки қатламларида туз кўп бўлган тупроқ. Ер ости сувларининг буғланиши натижасида тузлар ер устига чиқиб, губор ва ҳатто қатқалоқ ҳосил қилади. Устки қатламда 10—15% гача туз бўлиши мумкин. Кўпинча ер ости суви сероб бўладиган чуқурроқ жойларда учрайди. Ерларни нотўғри суғориш натижасида ҳам Ш. лар пайдо бўлади. Ш. ларда шўра ва б. ўтлар сийрак ўсади. Марказий Африкада, Осиё, Австралия, Шимолий Америкада; СССРда эса Каспий бўйи паст текислигида, Шимолий Қрим, Қозоғистон ва Ўрта Осиёда ороллар каби учрайди. Ш. ларни ўзлаштириш учун ювиш ва ер ости суви сатҳини пасайитириш керак бўлади.

Э

Экватор (латинча *экватор* — тенглаштирувчи, тенгқунлик чизиқ) — Ер юзасида қутблардан барибар узоқликдан ўтказилган катта айланма чизиқ. Экватор Ер шарини икки ярим шарга — шимолий ва жанубий ярим шарларга бўлади. Географик кенгликлар Э. дан ҳисобланади. Э. узунлиги (Красовский маълумотига кўра) 40 075696 м, 1° ёйининг узунлиги 111321,4 м. Э. да кеча билан кундуз доимо тенг бўлади. Қуёш Э. устида ҳар йили икки марта — 21 март ва 23 сентябрда зенитдан ўтади.

Экваториал минтақа — тахминан 5—8° шим. к. билан 4—11° жан. к. орасида жойлашган географик минтақа. Йил бўйи ҳаво температурасининг юқорилиги (ўртача ойлик температура +24, (28°), ёйинларнинг кўплиги +1500—3000 мм, максимум 10 000 мм гача), биогеохимиявий ва геоморфологик жараёнларнинг интенсивлиги билан ажралиб туради. Территорияни асосан экваториал ўрмонлар зонаси ишғол этган.

Экваториал ўрмонлар (гилея) зонаси — Экваториал минтақа табиат зонаси. Бу зона табиат ритмикасида мавсумийликнинг йўқлиги, подзоллашган латерит тупроқлардаги қалин доимий яшил сернам ўрмонлар — гилеяларнинг тарқалганлиги билан характерланади. Э. ў. з. Жанубий Америка, Африка, Жануби-Шарқий Осиё ва Океаниянинг экваториал областларида тарқалган.

Экзарация, музлик эрозияси — силжиб юрган музликнинг тагини ўйиши.

Экзоген жараёнлар — Ер юзасида ва ер пўстининг юза қисмида қуёш радиацияси энергияси, ернинг тортиш (гравитацион) кучи ва организмлар ҳаёт фаолияти натижасида рўй берувчи процесслар. Бу процесслар эндоген процессларга қарама-қарши бўлиб, ер юзасидаги нотекисликларни текислайди. Буларга нураш, сув ва шамол эрозияси, музликлар, ер ости сувлари иши, денгиз тўлқинлари ва ҳ. к. ларни киритиш мумкин.

Экзосфера (юнонча *экзо* — ташқи, *сфера* — шар) — атмосфера-нинг энг сийрак, ташқи қисми. Ер юзасидан 450—800 км баландда бошланиб, бир неча минг км га етади. Э. да ҳаво шу қадар сийракки, енгил газ (водород, гелий, кислород) зарралари катта тезлик билан ҳаракат қилиб, космик фазога ўтиб кетиши мумкин.

Эклиптика (юнонча *еклипсис* — тутилиш) — осмон сфераси-нинг Қуёшнинг йиллик кўринма ҳаракати рўй берадиган катта доираси. Бу ҳаракат Ернинг Қуёш атрофидаги ҳаракатини акс эттирганлигидан, Э. ни осмон сфераси-нинг Ер орбитаси текислиги билан кесилиши дейиш мумкин. «Э», сўзининг келиб чиқишига сабаб шуки, Ой орбитаси Э. билан кесилган нуқталар яқинига Ой келган пайтлардагина Қуёш билан Ой тутилади.

Экологик география — экология ва биогеография фанларининг тармоғи. У ҳозирги муҳитнинг организмларнинг географик тарқалишидаги родини ўрганади. Э. г. ўсимликлар, ҳайвонлар ва микро-организмлар экологик географиясига бўлинади.

Экологик мувозанат — организмлар ва инсон учун зарурий табиий шароит мувозанати. Бу мувозанат бузилса табиий ландшафтлар номақбул ривожланади, атроф муҳитнинг экологик шароити ёмонлашади, бинобарин, инсон ва организмлар ҳаёти хавф остида қолади. Э. м. нинг бузилишига атмосфера ҳавосининг ифлосланиши, маҳаллий иқлим шароитининг кескин ўзгариб кетиши, сувларнинг ифлосланиши ва бошқалар мисолдир.

Экологик омиллар — Организмларнинг яшаши ва географик тарқалишига таъсир этувчи ҳаёт шароити элементлари. Э. о. қуйидаги гуруппаларга бўлинади: 1) иқлим омиллари (ҳаво, ёруғлик, иссиқлик, сув ва ҳ. к.); 2) эдафик омиллар (тупроқ — грунт қопла-

ми); 3) орографик омиллар орография ва рельеф шакллари); 4) биологик омиллар (организмларнинг ўзаро таъсири); 5) антропоген омиллар (инсон таъсири) ва 6) тарихий омиллар. Шунингдек, бевосита ва билвосита таъсир этувчи Э. о.

Экология (юнонча *ойкос* — уй, макон, *логос* — фан) — организмлар билан табиий муҳит ўртасидаги алоқаларни, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ўрганувчи фан. Ўрта Осиёни экологик жиҳатдан ўрганишда совет экологиясининг асосчиси Д. Н. Кашкаров ва Е. П. Корвинларнинг роли каттадир. Ҳозирги кунда экологик тадқиқотлар табиат ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш проблемаларини ҳал қилишда ниҳоятда катта илмий ва амалий аҳамиятга моликдир.

Экспансия (латинча *экспансион* — кенгайтириш) — империалистик давлатнинг бошқа ерларни босиб олиш ҳисобига ўз территориясини кенгайтириш учун ҳаракат қилиши. Иқтисодий Э.—товарларини сотадиган бозор ва хом ашё манбаларини қўлга киритиш.

Экспозиция, ён бағир экспозицияси — тепалик, тоғ, водий, жар ва б. ёнбағирларининг горизонт томонларига, бинобарин Қуёшга нисбатан қандай жойлашганлиги; масалан, ёнбағир жанубга қараган бўлса, жанубий Э. бўлади.

Экспорт (латинча *экспорто* — ташқарига чиқараман) — ташқи бозорда сотиш учун мамлакатдан товар чиқариш. Империализм даврида товар билан бир қаторда капитал Э. қилиш, яъни пул қарз бериш, шунингдек, чет мамлакатларда корхоналарга капитал қўйиш катта аҳамият касб этади. СССР ташқи савдо статистикасида совет ташкилотлари томонидан чет элларда сотиб оlinиб, СССРга киритилмасдан бошқа мамлакатларга жўнатилган моллар ҳам Э. қилинган ҳисобланади.

Экстенсив қишлоқ хўжалиги — фойдаланилаётган ерларнинг бирон бир ўлчови, масалан, гектар ҳисобига харажат ҳам, даромад ҳам кам бўлган хўжалик, масалан, яйлов чорвачилиги.

Эмиграция (латинча *емигро* — кўчиб кетаман) — кишиларнинг доимий яшаш учун ёки узоқроқ муддатга, бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга мажбурий ёки ихтиёрий кўчиб кетиши.

Эндоген жараёнлар — Ернинг ички қисмида рўй берадиган физик ва химиявий процесслар. Улар ер юзасида турли хил тектоник ҳаракатлар, вулкан отилишлари, ер пўстининг ўзгариши, ёрилиши, зилзилалар тарзида акс этади.

Энергетик ресурслар, энергоресурслар — табиатда мавжуд бўлган ва техниканинг ҳозирги даражасида моддий бойликлар ишлаб чиқариш учун инсон амалда фойдалана оладиган энергия запаслари. Ҳозирги вақтда турли ёқилғилар (тошқўмир, нефть, ёнувчи газ, ёнувчи сланец, торф, ўтин), гидроэнергия, денгиз сувининг кўтарилиши ва қайтиши, шамол энергияси, атом энергияси Э. р. ҳисобланади.

Энергетика, энергетика хўжалиги — саноатнинг халқ хўжалигини энергия билан таъминлаш учун турли ёқилғи ва б. энергетик ресурслар олиш ва улардан фойдаланиш билан шуғулланадиган тармоғи.

Энергияни кўп ишлатадиган ишлаб чиқаришлар — маҳсулоти таннархи структурасида энергетик харажатлар асосий ўрин тутадиган ишлаб чиқаришлар. Рангли металлургия, электрометаллургия, қотишмалар ишлаб чиқариш, химия саноатининг айрим тармоқлари ва б. Э. к. и. и г. дир. Бундай корхоналар кўпинча электр энергия ва ёқилғининг бошқа турлари арзонга тушадиган р-нларга жойлаштирилади.

Энергосистема — Электр узаткич линиялар ва тармоқлар билан

ўзаро бирлашган ва истеъмолчиларни биргаликда электр энергия билан таъминлаб турадиган йирик электр станциялар бирлашмаси. Локал (шаҳар, р-н Э. лари), зонал (районлараро) ва миллий (бутун мамлакатнинг электр станцияларини бирлаштирадиган) Э. лар бўлади. СССРда дунёда энг йирик ягона Э. барпо этилган. Бу Э. Марказ, Шимоли-Ғарб, Урта Волга бўйи, Урал, Жануб, Шимолий Кавказ, Закавказье, Сибирь ва Урта Осиёнинг бирлашган Э. ларини ўз ичига олади (600 га яқин электр станция) СССР ягона Э. си ўзаро Иқтисодий Ердам Кенгаши мамлакатларининг Э. лари билан биргаликда жаҳон «Тинчлик» Э. сига бирлашган.

Эол процесслари (юнонча *эолос* — шамол худоси) — шамол таъсирида рельеф ҳосил бўлиш процесслари. Шамол қаттиқ тоғ жинсларини емиради, ўяди, силлиқлайди, майда жинсларни бир жойдан иккинчи жойга учуриб боради.

Эпигеосфера — географик қобиқ тушунчасининг синоними. А. Г. Исаченко томонидан таклиф этилган.

Эпицентр — ер ичидаги зилзила ўчоғининг устида ер юзасида жойлашган жой. Горизонтал ҳаракат қилувчи тўлқинлар Э. дан тарқалади.

Эрглар — Африканинг Саҳрои Кабир чўлларида қатор-қатор қум дўнглари кўп бўлган чўллар. Э. одатда аллювиал жинслар тарқалган кенг сойликларда кўпроқ учрайди. Э. да ўсимликлар ва ҳайвонлар яшаш учун шароит реғ, ҳамада, серирларга қараганда қулайроқ бўлади.

Эрозия (латинча *эросио* — емириш) — тоғ жинслари ва тупроқни оқар сувларнинг ювиб, оқизиб кетиши. Э. рельеф ҳосил қилувчи омиллардан бири. Ювилиш юзалама ва чуқурлатма бўлиши мумкин, яна ён Э. ва таг Э. бўлади. Нормал Э. ва инсоннинг нораццо-

нал хўжалик фаолияти оқибатида бўлган тезлатилган Э. бир-биридан фарқ этилади.

Эстуарий — дарёнинг денгизга қуйиладиган жойдаги кенгайган қисми.

Этак — дарё қуйи оқимидаги ерлар (дарё этаги), қишлоқ, шаҳар ёки бирор жойнинг пастки чекка қисми (қишлоқ этаги, ернинг этаги), тоғ этаги ва ҳ. к.

Этнография (юнонча *этнос* — халқ, *графо* — ёзаман) — дунё халқларининг маданий ва маънавий хусусиятларини, халқларнинг келиб чиқиши (этногенез), маданий-тарихий алоқаларини ўрга-

надиган фан. Совет Э. си халқларнинг келиб чиқиш проблемалари ва этник тарихи, СССР халқлари маданияти ва турмушида социалистик туб ўзгариш проблемаларини, миллатларнинг яқинлашиш процессларини ўрганади.

Эфемер ўсимликлар (юнонча *эфемерос* — бир кунлик) — қурғоқчил ўлкаларда ўсадиган, *вегетация даври* қисқа бир йиллик ўсимликлар. Мас., Урта Осиё чўлларида рангўт, қўнғирбош, лолақизғалдоқ каби э. ў. май ойи бошларидаёқ қуриб қолади.

Эхолот — сувнинг чуқурлигини ўлчайдиган асбоб; қ. *Лот*.

Ю

Юк обороти — муайян вақт (масалан, бир йилда) транспортда ташилган юклар мажмуи. Айрим порт, станция ва транспорт узелларининг Ю. о. шу пунктдан жўнатилган, шу ерга келган ва шу пункт орқали ўтган умумий вазни билан ўлчанади. Мамлакат, р-н, айрим т. й., дарёнинг Ю. о. ташилган юкларнинг т ҳисобидаги вазни ҳамда қанча масофага (км) ташиб борилганлиги билан ўлчанади ва тонна-километр билан ифодаланади.

Юк потоклари — муайян муддат давомида бирон бир турдаги транспорт ташиган юклар ҳаракати; буида юк қайси пунктдан қайси пунктга борганлиги кўрсатилади. Ю. н. йўлнинг бирон қисмида ташилган юкларнинг миқдорини, ташилган юкларнинг умумий ҳажмида айрим юк турларининг таркиби ва салмоғини аниқлашга имкон беради.

Юлдузлар — ўта қизиган газлардан таркиб топган. Қуёш каби ёруғлик чиқариб турадиган осмон jismlари. Ю. Қуёшга нисбатан бениҳоя катта; лекин ўта узокда бўлганидан кичик кўринади: Қуёш ёруғлиги Ерга 8,3 минутда, энг

яқин юлдуздан эса ёруғлик 4 йил-у 3 ойда келади. Қуёшга қараганда миллион марта катта ва ёруғ Ю. бор. Барча юлдузлар секундида ўнларча ва, ҳатто, юзларча км тезликда ҳаракат қилади. Осмон сферасининг ҳар иккала ярим шарида оддий кўз билан 5000 га яқин Ю., кучли телескопларда эса бир неча миллиард Ю. кўринади. Бир гуруҳ Ю. тўп юлдуз дейилади, мас., Катта Айнқ тўп юлдузи етгита Ю. дан иборат. Ер шари ғарбдан шарққа айлангани учун Ю. шарқдан ғарбда айланётгандай кўринади.

Ют — совуқ вақтда ёмғир томчиларининг ер юзасида, ўсимликлар (ўтлар) устида музлаб, юққа муз қатламларининг ҳосил бўлиши ҳодисаси. Ю. одатда температура 0° дан —3° гача, баъзан ундан ҳам совуқ бўлганда рўй беради. Қор эриб яна совуқ тушиши натижасида қотиб, муз қатламини ҳосил қилишидан ҳам Ю. бўлади. Ю. ҳодисаси яйловдаги чорва моллари учун жуда хавфли, баъзан кўплаб қўйлар қирилиб кетади. Бунинг олдини олиб, ҳозирги вақтда қишқи яйловларда пичан ғамлаб қўйилади.

Я

Яйла (туркий яйла, яйлоқ, яйлов — ёзги ўтлоқ) — Қрим тоғлари Жанубий (Бош) грядасининг оҳактошдан иборат платосимон ўрмонсиз яланг тепалари.

Яйлов — 1) тоғлардаги ёзги ўтлоқ, альп ва субальп ўтлоқлари. Одатда тоғларнинг ясси, ўрмонсиз тепаликларида бўлади. Ўрта Осиё тоғларида 2000—3000 м баландликда бўлади. Иқлими сернам, ёзи салқин, қиши қорли. Ўсимликлари қорамтир, қора тупроқларда ўсувчи ўтлоқ, ўтлоқ-дашт ўсимликларидан иборат. Энг катта яйловлар Сусамир, Олай водийларида бор; 2) ҳар қандай ўтлоқ, мол ўтлаб, ёйилиб юрадиган жой.

Яланг, я л а н г л и к — ўрмон, дарахтзор орасидаги очиқ, дарахтсиз жой, сайхон. Туркларда алан, татарларда елан деб юритилади. Янги тектоника — Қ. Неотектоника.

Ялпи маҳсулот — 1) муайян вақт ичида бирон саноат корхонаси томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг пул ҳисобидаги умумий қиймати; 2) ялпи ижтимоий маҳсулотнинг саноат ва қ. х. да вужудга келтирилган қисми; муайян вақт давомида саноат ва қ. х. корхоналари ишлаб чиқарган барча маҳсулотларнинг пул ҳисобидаги умумий қиймати.

Ярим мустамлакалар — расман мустақил, амалда иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бирон импе-

риалистик давлатга қарам мамлакатлар.

Ярим орол — уч томондан сув билан ўралиб, фақат бир томондан кичик масофада катта қуруқликка туташган ер.

Ярим фабрика, я р и м м а ҳ с у л о т — истеъмол қилиш учун ҳали тайёр бўлмаган ва қўшимча ишлов талаб қиладиган маҳсулот (целлюлоза, калава ип, қуйма пўлат ва б.); қ. *Хом ашё*.

Ясси тоғлик — денгиз сатҳидан 500 м дан баландроқ бўлган, ер юзаси текис ёки бир оз тўлқинсимон баландлик.

Яхмалак (наледь) — Совуқ ўлкаларда, хусусан Сибирнинг шимолий қисмлари, Канада ва Алясканинг шимолий районларида қишда дарё сувларининг музни ёриб чиқиб ёки ер ости сувларининг ер юзасига чиқиб музлаши натижасида ҳосил бўладиган музлар. Қалинлиги бир неча метрга, майдони бир неча кв. км гача етиши мумкин. Баъзилари ёзда эриб улгурмай кўп йиллик Я. ларни ҳосил қилади.

Яқин Шарқ мамлакатлари — Ғарбий Осиё ва Шимоли-Шарқий Африкада жойлашган Ироқ, Туркия, Сурия, Ливан, Иордания, Исроил, Миср, Судан, Арабистон ярим оролидаги мамлакатлар, шунингдек, Ўрта денгиздаги Кипр республикаси, Форс қўлтиғидаги Бахрайн ороллариининг умумий номи.

У

Ўзак — дарё тармоғи, оқар сув, Қорақалпоғистонда кўп ишлатилади: Қораўзак. Қорақалпоғистонда ясси жар, тармоқ, пастқам ер, Бошқирдистонда жар (Тошўзак жари) шу термин билан юритилади.

Ўзан — дарё водийсининг энг паст, сув қайтиш даврида ҳам оқим бўладиган қисми. Катта

дарёлар ўзанининг эни юзлаб метрдан бир неча км гача етиши мумкин. Тоғларда У. кўпинча тўғри, қирғоқлари тик бўлади, текисликларда эса илон изи, айрим жойлари саёз бўлиб, сувнинг ювиши, чўкиндилар ётқизиши натижасида шакли ўзгариб туради. Қўрғоқчил ўлкаларда йилнинг кўп қисмида қуриб ётадиган У. лар ҳам бўлади.

Ўзаро Иқтисодий Ёрдам Кенгаши, УИЕК — социалистик мамлакатларнинг халқаро иқтисодий ташкилоти. 1949 й. тузилган. Болгария, Венгрия, ГДР, Польша, Руминия, СССР, Чехословакия, МХР, Куба кирази. УИЕК нинг мақсади шу ташкилотга кирган мамлакатлар кучларини бирлаштириш ва координация қилиш йўли билан бу мамлакатларда халқ хўжалигини планли тараққий эттиришга, иқтисодий ва техник прогрессни тезлаштириш, меҳнат унумдорлигини ўстириш, халқлар фаровонлигини тўхтовсиз юксалтиришга ёрдам беришдир. Ҳар томонлама иқтисодий ва илмий-техник ҳамкорликни ташкил этиш, халқ хўжалиги планларини координация қилишда, халқаро социалистик меҳнат тақсироти асосида саноат, қ. х., транспорт ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқларини янада ривожлантириш соҳасида биргаликда тадбирларни амалга оширишда ташкилот аъзолари бўлган мамлакатларга ёрдам бериш ҳам Кенгаш вазифасига кирази. УИЕК аъзолари бўлган мамлакатларнинг ҳамкорлиги давлатларининг суверенлиги принципига асосланган. УИЕК нинг олий органи Кенгашнинг 2 йилда бир марта чақирилаётган сессиясидир. Ижроия органи — Кенгаш ижрокоми бўлиб, УИЕК аъзолари ҳукумат бошлиқларининг ўринбосарларидан иборат; айрим масалалар (ташқи савдо, экономика, электроэнергетика ва б.) бўйича доимий комиссиялари бор. УИЕК секретариати Москвада.

Ўзбўй — қаттиқ жала қуйганда ва баҳорда қор тез эриганда сув оқаётган қуруқ ўзан, сой, водий, бўйлама пастлик. Географик номлар таркибида ҳам учрайди. масалан, Келиф Ўзбўйи ва ҳ. к.

Ўй — жар ер, пастлик ер. Ўйқир, ўйдим-қир, паст-баланд, потекис ер. Ўйқин ер — сержар ер.

Ўлкашунослик — мамлакат бир қисми (ўлка), айрим табиий объектлар, шаҳар ёки бирон аҳоли

пунктининг асосан маҳаллий аҳоли кучи билан ҳар томонлама ўрганилиши. Ў. нинг асосий йўналишлари: а) табиат ва табиий объектларни ўрганиш, табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва тиклаш; б) хўжалик ютуқларини ўрганиш; в) тарих ва маданиятни ўрганиш. Ўз ўлкасини бир неча йил давомида мунтазам ўрганиш асосида тўпланган материаллар ўлкашунослик музейларини ташкил қилишга имкон беради.

Ўрмон — асосий ўсимлик турлари бир-бирига яқин (зич) ўсган дарахтлардан иборат қалин ўсимлик типи, қалин дарахтзор. Ў. ларда ўсимликлар бир қанча яруслар ҳосил қилиб ўсади. Пастдан юқорига томон биринчи ярузда мох ва лишайниклар ўсади, сўнгра ўтлар яруси, кейин буталар яруси, энг юқорида дарахтлар яруси бўлади. Ў. лар чўллар, тундра ва Арктика (Антарктика) минтақаларидан бошқа ҳамма минтақаларда зоналар ҳосил қилади. Ўрмонлар дарахт турларига қараб, игна баргли, аралаш, кенг баргли, қаттиқ ялтироқ баргли, йил бўйи яшил, доимий яшил сернам ў. ларга бўлинади. Урал, Сибирдаги туркий халқлар тилларида Ў. деганда оқ қарағай, қора қарағай, кедр, баъзи жойларда тилогоч ўсадиган қалин қорамтир игна баргли ўрмонлар тушунилади.

Ўрмон-дашт, **ўрмонли дашт** — ўрмон зонаси билан дашт зонаси орасида жойлашган табиат зонаси. Ў.-д. да ўрмонли ерлар билан дашт ерлар биргаликда учрайди. СССР Европада кенг баргли ўрмонлар (дуб, жўка, шумтол), Фарбий Сибирда қайин, тоғтерак, Ўрта Сибирда, Ўзоқ Шарқда даурия тилогоч ўрмонлари учрайди; даштларда хилма-хил ўтлар ўсади.

Ўрмон полосалари — қ. *Иҳота дарахтзорлари*.

Ўрмон-тундра, **ўрмонли тундра** — тундра зонаси билан ўрмон зонаси орасида жойлашган

ва ўрмонли ерлар (сийрак ўрмонлар) билан тундра биргаликда учрайдиган зона. Ўрмонлар бўйи 2—8 м келадиган қингир-қийшиқ тилоғоч, қора қарағай, қайин, арчалардан иборат.

Ўрта денгиз ўлкаси — Ўрта денгиз ҳавзаси, ундаги ороллар, Европа, Осиё, Африканинг ён-веридаги қисмларини ўз ичига олган табиий ўлка; кенг маънода — Олд Осиё тоғликларини ҳам қамраб олади.

Ўрта денгиз иқлими — ёзи қуруқ ва иссиқ, қиши илик ва серёғир бўлган субтропик иқлим. Ўрта денгиз ўлкасининг кўпчилиги қисмида ёзда ҳавонинг ўртача температураси 20—25°, қишда 5—12°, йилига 400—600 (тоғларда 1000) мм ёғин ёғади. Ў. д. и. Ўрта денгиз соҳилидан ташқари, 35—40° ш. к. лари 30—35° ж. к. орасидаги баъзи жойларда ҳам учрайди.

Ўрта Шарқ — Ғарбий Осиёда, Европа билан Покистон орасидаги территориянинг шартли номи. Совет адабиётида Ў. ш. мамлакатлари дегаанда Эрон билан Афғонистон тушунилади. Чет эл адабиётида Яқин Шарқ мамлакатлари ҳам Ў. ш дейилади.

Ўрталикдаги денгизлар — қу-

руқлик ичкарисида, материклар оралиғида ер пўстининг ёриқлари минтақасида жойлашган денгизлар; сув таги рельефи жуда нотекис бўлади — чуқур ботиқлар билан саёзликлар ёнма-ён учрайди.

Ўртача температура — муайян вақтнинг ўртача т-раси. Суткалик ўртача т-ра сутка давомида тўрт марта (кечаси соат 1 да, эрталаб соат 7 да, кундузи соат 13 да, кечқурун соат 19 да) ўлчанган т-рани бир-бирига қўшиб, тўртга тақсимлаш йўли билан аниқланади. Ойлик Ў. т. ой давомидаги ўртача т-раларни қўшиб, кунлар сонига тақсимлаб чиқарилади. Йиллик Ў. т. 12 та ойлик Ў. т. ни қўшиб, 12 га тақсимлаш йўли билан топилади. Ў. т. ларни таққослаш турли жойларнинг иқлимини таърифлашга имкон беради.

Ўр-қир — ер юзаси нотекис, чуқурлик ва қирлар алмашиниб келадиган жойлар.

Ўтирма сурилма — қатламланмаган сув ўтказувчи жинсларда ҳосил бўладиган сурилма. Сувга тўйинган бундай жинслар ўтириб қолиб, доира шаклидаги ботиқлар ҳосил қилади. Қора денгизнинг Кавказ қирғоқларида бундай сурилмалар кўп учрайди.

Қ

Қавс — 1) зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2) Шамсия (қуёш) ҳисобидаги йилнинг тўққизинчи ойи, 22 ноябрдан 21 декабргача давом этади. Бу вақтда Қуёш осмон сферасида Қ. юлдузлар туркумидан ўтади.

Қайир, п о й м а — дарё, канал ва кўллар бўйлаб чўзилган, сув кўпайган вақтда сув босиб кетадиган пастак заҳоб ерлар. Қ. ларни, одатда, ўтлар, тўқай ўсимликлари қоплаган бўлади. Қ. ларда чуқурликлар — эски ўзанлар кўп бўлади. Қ. ларнинг кенглиги дарё оқадиган жой рельефи характерига қараб, бир неча метрдан ўнлаб км гача боради. Текисликда оқувчи

катта дарёларнинг Қ. лари энн 40 км гача этади.

Қайнар — суви пастдан юқорига кўтарилиб чиқадиган булоқ — қайнар булоқ. Туркменистонда балчиқ вулкани ҳам Қ. дейилади.

Қалай рудалари — таркибида қазиб олиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ миқдорда қалай бўлган минерал бирикмалар. Асосий минераллари: касситерит — қалайтош (таркибида 78,8% гача қалай бўлади), станин — қалай колчедани (таркибида 27,5% гача қалай бор). Қалайли минерал жуда кўп; 1—2% ва ундан ортиқ қалай бўлганлари қазиб чиқарилади. Бироқ, таркибида процентнинг

1/10, ҳатто 1/100 улуши миқдорида қалай бўлган конларни қазиб чиқариш ҳам рентабел ҳисобланади.

Қ. р. бойнтилади (қ. *Бойитиш*). Қалай билан мис қотишмаси (бронза) қадимдан маълум. Қалай оксидланмайди. Қалай қалайлаш ва қотишмалар (жумладан босмаҳона ҳарфлари) учун ишлатилади. Конлари: СССРда — Узоқ Шарқ, Забайкалье, Қозоғистон; чет элларда — ХХР, Малайзия, Индонезия, Тайланд, Боливия, Нигерия ва б.

Қанот — ер пўстининг бурмаланган қатламларида букилган жойлар оралиғидаги озми-кўпми текис нишаб қатламлар.

Қантар (арабча *қантар* — ёй, кўприк) — қишнинг ярми, қантар оғди — қиш ярмидан ўтди.

Қасаба (арабча *қасаба* — шаҳар) — тарихий манбаларда, жумладан «Бобирнома»да «посёлка», «шаҳарча» маъносида ишлатилган термин.

Қашқа — ҳар ер-ҳар ерида қор ёки муз кўриниб турадиган яланғоч қояли тоғ чўққиси; ўсимлик қопламаган тўзима қум, ўзани тошлоқ тезоқар дарё ва ҳ. к. Мас., қашқақум, қашқатор, қашқасув. Номлар таркибида ҳам бор: Қашқадарё, Қашқасув.

Қизил темиртош — таркибида темир кўп минерал; қ. *Гематит*.

Қизил тупроқлар — сернам субтропик ва тропик мамлакатларида аксари темирга бой она жинслар устида ҳосил бўладиган тупроқлар. Хитойнинг марказий ва жануби-шарқий р-нларида, Вьетнам, Японияда, АҚШ, Бразилия, Уругвайда, Африкада, Франциянинг жанубида, Италия, Испанияда; СССРда Қора денгизнинг шарқий соҳилида (Грузия) ва Каспий денгизининг жануби-ғарбий соҳили (Озарбайжон)да учрайди. Устки қатламиди 10% гача чириндиси бўлади. Қ. т. да чой, тамаки, ток, цитрус экинлар ва б. экилади.

Қиламиқ — дарё, канал, ариқ четларида совуқдан сувнинг музлаб қолиши ҳодисаси. Қ. жуда ҳам юпқа бўлади. Сув юзасига тушган қор эриб кетмай ҳам Қ. ҳосил қилади. Бундай Қ. қор Қ. дейилади. Сувнинг музлашидан муз қиламиғи ҳосил бўлади.

Қимматбаҳо тошлар — қ. *Жавоҳирлар*.

Қимматли металллар — қ. *Асл металллар*.

Қир — усти ясси ёки салгина гумбазсимон баландликлар, тепаликлар, платолар, ясси паст тоғлар. Мас., Ўрта Россия қирлари, Волгабўйи қирлари. Қопланқир ва ҳ. к. Қорақум ва Қизилқумдаги қолдиқ платолар, усти ясси паст тоғлар ҳам Қ. дейилади. Қ. лар баланд текисликлар, тоғларининг оқар сувлар, шамол емиришидан, тектоник кўтарилишлар натижасида ҳосил бўлади.

Қирғоқ — денгиз, кўл, дарё, сув омборлари чеккасида сув билан туташиб турадиган камбар жой. Қирғоқда донмий равишда сув бевосита таъсир кўрсатиб туради; қ. *Соҳил*.

Қирғоқ ёни музи — денгизнинг қирғоғи бўйида ҳосил бўлган муз. Кўпинча қирғоқ ёни саёзликларида ҳосил бўлади. Кенглиги ўнлаб, ҳатто юзлаб километрга етиши мумкин.

Қирғоқ рифлари — қ. *Рифлар*.

Қирғоқ чизиги — сув юзаси билан қуруқлик чегараси.

Қисноқ — дарё ўзани торайган жой, бўғоз жой. Дарё ўзанининг чуқурлатиш эрозияси кучли бўлган қисмларида ҳосил бўлади.

Қитъа — Ер шаридаги қуруқликнинг катта қисми. Қ. га материк ёки материк қисми билан бир қаторда ён-веридаги ороллар ҳам кирази. Ер шариди 6 та Қ. бор: Европа, Осиё, Африка, Австралия, Америка, Антарктида. Тинч океanning Америка, Австра-

лия ва Осиёдан узоқдаги ороллари «оролли» Қ. ҳисобланади ва Океания деб аталади.

Қишлоқ (қишлоқ, қишда туриладиган жой) — аҳоли ўтроқ яшайдиган пункт; географик ном таркибида ҳам учрайди: Манғиш-лоқ ярим ороли.

Қишлоқ аҳолиси — қишлоқ жойларда яшайдиган аҳоли; қишлоқларда яшаб, қ. х. билан боғлиқ бўлмаган соҳада, кўпинча ён-веридаги шаҳарда ишлайдиган кишилар ҳам Қ. а. ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалик аҳолиси — қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли.

Қовоқ — дарё ва кўлларнинг баланд қирғоғи, жарлик, баланд терраса. Жой номлари таркибида ҳам бор: Оққовоқ, Қовоқтоғ.

Қолган ўзан, қолган дарё — дарёнинг олдинги ўзанидан бутунай ёки қисман ажралиб қолган қисми. Дарё ўзанига оқиқлар тикилиб қолиши ёки дарёнинг бошқа томонга бурилиб кетиши натижасида ҳосил бўлади. Дастлаб кичикроқ кўл бўлади, кейин оқиқлар тўлиб ботқоқликка ва захкаш ўтлоққа айланади.

Қолдиқ тоғ — қадимда баланд ўлканинг емирилишидан қолган ва қаттиқ тоғ жинсларидан тузилган якка-якка баландликлар. Нураш қолдиқ тоғлари, супа қолдиқ тоғлар, ювилма қолдиқ тоғлар бўлади.

Қолдиқ ўзан — қ. Қолган ўзан.

Қопчиғай — тоғлардаги дарё оқиб ўтувчи чуқур, тор дара; оҳақтошдан тузилган тизмаларни дарёлар кўндалангига кесиб ўтган даралар одатда шундай бўлади. Мас., Бойсун сойлигидан Сурхондарё водийсигача ўтувчи Оққопчиғай дараси.

Қор чизиги — тоғлардаги шундай чегараки, ундан баландда қор эримасдан фирнга айланади. Қ. ч. баландлиги жойнинг географик кенглиги, иқлими, ёғин миқдори, ён бағир экспозициясига боғлиқ. Қ. ч.

экватор яқинидаги тоғларда 5000 м, Новая Земля оролида 600 м, Антарктидада океан сатҳи билан баравар.

Қора металлургия — саноатнинг чўян, пўлат, ферроқотишмалар, прокат, труба ва б. металл буюмлар ишлаб чиқариладиган тармоғи. Қ. м. кетма-кет бир неча процессдан иборат: руда қазиб чиқариш, домна (чўян эритиб олиш), мартен (пўлат эритиб олиш), прокат (пўлатдан балкалар, рельслар, симлар ясаш). Чўян эритиб олиш учун домна печига темир рудаси билан бирга ёқилғи (кокс ёки ёғоч кўмир) ва флюс солинади. Пўлат махсус хоссаларга эга бўлиши учун эритаётганда б. металллар қўшилади (қ. Ферроқотишмалар). Ҳозирги замон металлургия корхоналари домна, пўлат эритиш, прокат цехларидан, кокс ишлаб чиқариш ва кокс газларини ишлатувчи корхоналардан иборат. Домна печлари бўлмаган, темир-терсак ва тайёр чўяндан пўлат ишлаб чиқарадиган корхоналар қайта эритиш металлургияси дейилади. Машинасозлик з-длари қарамоғида бўлган ва керакли сортда пўлат, чўян қуядиган металлургия цехлари кенжа металлургия дейилади. Кейинги вақтда электрометаллургия, яъни электр печларда пўлат эритиш тараққиётмоқда (масалан, Бекобод металлургия з-ди электр печь билан ишламоқда). СССР пўлат (1976 й. 144, 8 млн. т), чўян (105,4 млн. т), темир рудаси, прокат (101,4 млн. т), пўлат труба (16,8 млн. т), кокс ишлаб чиқаришда дунёда биринчи ўринда туради.

Қора тупроқ — деярли қора рангдаги унумдор, донатор структурали тупроқ. Устки қатламда 4—12% чиринди бор. Лёсс, лёссмон гил ва қумоқлар устида пайдо бўлган. Дашт ва ўрмонли дашт зоналарида тарқалган: Фарбий ва Жануби-Шарқий Европада, Осиёда Монғолия ва Хитойда, Шимолий

Америкада АҚШ Фарбида, Канада-нинг жанубида, Жанубий Америк-када — Аргентина ва Чилининг жанубида, СССР да эса Карпат тоғларидан Олтойгача кенг полоса бўйлаб жойлашган. Қ. т. ерларда бугдой, қанд лавлаг, кунгабоқар, конопля, зиғир, гречиха, ловия экилади, чорвачилик, мевачилик, сабзавотчилик ривожланган.

Қора довул — чанг-тўзон бў-рони, ёмғирсиз қаттиқ шамол. Кў-пинча ёзда ва кузда эсади. Баҳор ёмғирсиз қуруқ келганда ҳам бў-лади.

Қора сув — тоғ этакларида, водийларда ер ости сувларидан тўйинадиган сой, дарёлар. Суви тиниқ. Баъзан минераллашган бў-лади. Баъзан заҳоб, тўқайлардан оқиб чиқади. Сув сарфи фасллар-га қараб унча кўп ўзгармайди. Ўр-та Осиёда унча кўп эмас. Зараф-шон, Фарғона водийларида бор. Ташлама ва зовур сувлари ҳам Қ. с. деб юритилади. Туркияда булоқ сувлари Қ. с. дейилади.

Қоратог — ёзда устида қор турмайдиган паст тоғлар. Ланд-шафти асосан чада чўл, тоғ-дашт ландшафтларидан иборат бў-лади. Дарёлари кам, борлари ҳам кам сув, кўпчилиги ёзда қуриб қо-лади. Вақтли сувлар оқадиған қуруқ сойлар кўпроқ учрайди. Ўрта Осиёда шу номдаги тоғлар жуда кўп. Қора тусли жинслар — сланецлардан ташкил топган тоғ-лар ҳам шу ном билан юритилади.

Қорахарсанг — Қорақум чўли-да гряда қумлари орасидаги чўл йўсини билан қопланган ботиқ, сойлик.

Қорақум — устини ўсимлик қоплаб ётадиган, мустаҳкамланган қумлар.

Қорлиқ — офтоб ва шамол тегмайдиган жойларда иссиқ пайт-ларда ҳам эримай ётадиган қор ва музлар тўплами.

Қоқлар — Ўрта Осиё чўллари-даги тақирларда учрайдиған та-бий саёз ботиклар. Қ. да баҳорги ёйингарчилик вақтида сув бўлади.

Ёз келиши билан сув қуриб, ер юзаси туз қатлами билан қоплан-ган тақирга айланади. Туркманис-тонда гил жинслар тарқалган жойларда баҳорги ёмғир сувини тўплаш учун қуриладиган ҳовуз-чалар ҳам Қ. дейилади. Бундай ҳовузчалар диаметри 2—3 м, чу-қурлиги 1 м атрофида бўлади. Сувдан чорва молларини суго-ришда вақтинча фойдаланилади.

Қоя — кўпинча учи ўткир, қат-тиқ туб тоғ жинсидан тузилган баландлик. Туркий халқлар яшай-диган ўлкаларда жой номлари таркибида ҳам кўп учрайди: Қи-зилқоя довори (Қирғизистонда), Кўкқоя тоғи (Помирда), Қоякент (Догистонда) ва ҳ. к.

Қуёш — Қуёш системасидаги марказий жисм, Ерга энг яқин юл-дуз (ўртача масофаси 149,6 млн. км), газлардан иборат шар шакли-даги ўта қизиган осмон жисми. Массаси Ер массасидан 332400 марта, диаметри Ер диаметридан 109 марта катта. Ўз ўқи атрофида 25 ер суткасида бир марта айла-нади. Юзасида т-ра +6000°; ичида эса 15 млн. градусга етади. Қуёш энергиясининг 2 млрд. дан бир қисмигина Ерга етиб келади. Қу-ёшнинг иссиқлик тарқатадиган юза қатлами фотосфера дейила-ди. Фотосфера устида сийрак газ-лардан иборат иккита қалин қат-лам — хромосфера ва тож жой-лашган; ультрабинафша ва радио нурлар ана шу икки қатламдан чиқади.

Қуёш радиацияси (латинча *ра-диаццо* — нур сочиш) — Қуёшдан ёруғлик чиқиши, электромагнит тўлқинларининг 300000 км/сек тез-ликда тарқалиши. Қ. р. Ергаги барча процесслар учун энергия-нинг асосий манбандир. Ер юзаси-га Қ. р. нинг ҳаммаси ҳам етиб келмайди, бир қисмини булутлар қайтаради, бир қисми иссиқликка айланиб ютилади, бир қисми тар-қалиб, тарқоқ Қ. р. га айланади. Ер юзасига етиб келган Қ. р. қис-ман ер юзасидан қайтади, қисман

тупроқнинг ва сувнинг устки қатламларини иситиб, ютилади.

Қуёш системаси — Қуёш, 9 планета (Меркурий, Венера, Ер, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон) ва уларнинг йўлдошларидан иборат осмон jismlari системаси. Қ. с. да бундан ташқари бир неча ўн минг кичик планета (астероид), кўпдан-кўп комета ва майда метеор jismlar бор. Қ. с. даги барча jismlar Қуёш атрофида, барча планеталар яна ўз ўқи атрофида айланади. Қ. с. жуда катта юлдузлар системасидан иборат Галактика таркибига киради.

Қуёш туриши — Қуёш маркази эклиптиканинг $23^{\circ}27'$ оғишган энг шимолий нуқтасидан (21 ёки 22 июнь — ёзги Қ. т.) ёйинки энг жанубий нуқтасидан (21 ёки 22 декабрь — қишқи Қ. т.) ўтган пайт. Қ. т. да Қуёш жуда секин оғишади, чунки бу жойда Қуёш эклиптика бўйлаб экваторга деярли параллел ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам бир неча кун давомида Қуёшнинг туш пайтидаги баландлиги деярли ўзгармайди (Қ. т. термини ҳам ана шундан келиб чиққан).

Қуйғин — экин сугорилганда оқова сув ташлаб юбориладиган жой. Амударё этагида қўлланиладиган термин.

Қум — катталиги 0,01 мм дан 2 мм гача бўлган қиррали ёки юмалоқ (силликланган) зарра тошлардан иборат бўшқ чўкинди тоғ жинси. Қ. лар зарраларининг катта-кичиклигига қараб, 1) доналари 1—2 мм бўлган дағал қум; 2) доналари 0,5—1 мм бўлган йирик қум; 3) доналари 0,25—0,5 мм ли ўрта донали қум ва 4) зарралари 0,01—0,25 мм бўлган майда қумларга бўлинади. Қ. ҳосил бўлишига қараб яна денгиз, дарё, кўл, чўл, музлик Қ. ларига бўлинади. Қ. таркибида минераллардан кварц кўп бўлади, ундан ташқари тоғ шпати, гилли сланец

ва бошқа минералларнинг зарралари учрайди. Қ. лардан қурилиш материали, саноат хом ашёси сифатида фойдаланилади. Қ. таркибида баъзан қимматбаҳо рудаларнинг сочилмалари учрайди.

Қум тили, қум тил — бир учи денгиз ёки кўл қирғоғига туташган ва қум, шағал, чиғаноқдан тузилган камбар қуруқлик. Тўлқин олиб келган оқизиклардан пайдо бўлади.

Қумлоқ тупроқ — қум ва 10—30% гил зарралардан таркиб топган қўнғир ёки сарғиш — қизил рангдаги тоғ жинси, таркибида гил камроқ бўлса, енгил Қ. т., қум камроқ бўлса оғир Қ. т. дейилади. Гишт, черепица ва б. тайёрлашда ишлатилади.

Қумоқ, қумоқ тупроқ — қум ва 3—10% гил зарралардан таркиб топган чўкинди тоғ жинси. Таркибида гил кўпроқ бўлса оғир, қум кўпроқ бўлса енгил Қ. дейилади. Қ. тупроқли ерлар енгил ва, бинобарин, жавдар, тарик, қартошка ва полиз экинлари экиш учун яроқли бўлади.

Қумтош — цементланган қум доналаридан иборат чўкинди тоғ жинси (гил, оҳак, темир оксиди ва б. цементловчи модда бўлиб хизмат қилади). Қ. дан тегирмонтош, қайроқ, қурилиш материаллари сифатида фойдаланилади.

Қумтоғ — қум дўнглари: Такламакон чўлида гряда қумлари шундай деб юритилади.

Қурумлар — тоғларнинг ён бағирларидаги ва ясси тепаликлардаги яланг тош уюмлари ва сочилмалар. Қ. қаттиқ тоғ жинсларининг физик нурашидан ҳосил бўлади. Улар оғирлик кучи ва сувнинг тошлар орасида музлаб, яна эриши натижасида тоғ ёнбағирлари бўйлаб пастга сурилиб туради. Тоғларда Қ. юриш учун жуда хавфли бўлади, салга сурилиб, тош оқимларини ҳосил қилади.

Қурғоқчилик — ҳаво исиб кетиб узоқ вақтгача ёғин ёғмаслиги.

Қ. пайтида ҳавода намлик камаяди, тупроқ қақраб, экинлар кам ҳосил беради ёки бутунай қуриб қолади. СССРда Қуйи Волгабўйи, Қозоғистон, Ўрта Осиёда Қ. бўлиб туради. Тахминан ҳар 3 йилда Қ. дан мамлакатда 1,5 млрд. пуд галла нобуд бўлади. Қ. ка қарши курашиш учун далаларга қор тўплаш, ерни чуқур ҳайдаш, иҳота дарахтзорлари бунёд этиш, дала-ларни суғориш ва бошқа тадбир-ларни амалга ошириш керак.

Қутбий асимметрия қонуния-ти — Ер шари табиатининг шимо-лий ва жанубий ярим шарларда бир-биридан фарқ қилишини акс эттирувчи қонуният. Шимолий ярим шар жанубий ярим шар-дан қуруқлик ва денгизларнинг тақсимланиши (ҳамда нисбати), иқлими, географик қобиқнинг структураси, музлик шакллари, геологик тарихи, биогеографик хусусиятлари ва ҳ. к. ларга кўра фарқ қилади. Ҳатто, Шимолий ва Жанубий қутблар ҳам бир-бири-дан фарқ қилади: шаклига кўра Шимолий қутб қабариқ (бўртиб чиққан), Жанубий қутб эса ботиқ; Шимолий қутб — денгиз музлари билан, Жанубий қутб эса материк музликлари билан қопланган. Арктикадан фарқли ўлароқ, Ан-тарктидада эмизувчи ҳайвонлар, найчаги ўсимликлар, Арктикага хос йирик қушлар — чистик ва гагала йўқ. Шимолий ярим шар-да пингвин, лама, коңдор каби ҳайвонлар, араукария ўрмонлари учрамайди ва ҳ. к. Қ. а. қ. ни 1963 й. академик К. К. Марков кенг асослаб берган.

Қутбий доиралар — экватор-дан 66°33' шимолдан ва жанубдан ўтган параллеллар. Шимолий ярим шарда қишки Қуёш туриши кунин (21 ёки 22 декабрь) да Қ. д. дан шимолда Қуёш чиқмайди, ёзги Қуёш туриши кунин (21 ёки 22 июнь) да Қуёш ботмайди. Жану-бий ярим шарда эса бунинг акси бўлади. Қуёш чиқмайдиган кунлар сони экватордан Қутбга томон ор-

та боради ва қутбда кун билан тун ярим йилдан давом этади.

Қутбий иқлим — абадий совуқ иқлим, ҳатто ёзда ҳам т-ра кам-дан-кам 0° юқори бўлади. Қор ва муз билан қопланган Шимолий Муз океани ва ундаги ороллар, Гренландия, шунингдек, Антаркти-да учун характерлидир.

Қутбий шуълалар, қутбий ёғдулар — 90—1000 км баланд-ликда атомлар билан молекула-ларнинг космосдан атмосферага кириб келган катта энергия заряд-ли зарралар (электрон ва про-тонлар) билан ўзаро таъсирида атмосфера юқори қатламларининг ёруғлик чиқариши. Қ. ш турганда кечаси осмонда ҳаво-ранг оқиш, сарғиш-яшил, баъзан қизғиш ёки бинафша нурлар ёй, полоса, тўл-қин каби хилма-хил шаклларда товланади. Қ. ш қутбий ўлкалар-дан ташқари баъзан ўртача кенг-ликларда ҳам кузатилади.

Қутблар, географик қутблар — Ер айланмиш ўқи ер юзаси билан кесишган нуқталар. Ер шаригади барча меридианлар Қ. да бирлашади. Қутб юлдузига қараган Қ. Шимолий, тескари то-мондагиси Жанубий Қ. дейилади. Шимолий Қ. Шимолий Муз океа-ни ўртасида, Жанубий Қ. Антарк-тиданинг Тинч океанга яқин қис-мида.

Қушлар бозори — кайра, чай-ка, люрик каби денгиз қушлари гала-гала бўлиб тик қояларга уя қўйган жойлар. Европа, Осиё, Ши-молий ва Жанубий Америка, Жа-нубий Африка, Янги Зеландия қирғоқларида, Жанубий ярим шардаги океан оролларида, СССР да эса Новая Земля, Франц-Иосиф Ери оролларида учрайди. Баъзи бир Қ. б. ўнларча км га чўзилади ва бир неча юз минг қушдан иборат бўлади. Қ. б. дан тухум, пат, пар, Чили билан Перуда парранда гўнги — гуано олинади.

Қую — чўллардаги кичик қу-дуқ. Жой, қудуқлар номлари тар-кибида кўп учрайди. Мас., Қора-

қумдаги Ислонқую, Қозикқую ва б.

Қуюн — атмосферада вужудга келадиган кучли уюрма шамол. Қўпинча момақалдиқроқли булутларда ҳосил бўлади. Эни денгиз устида бир неча ўн м, қуруқликда бир неча юз м, баландлиги 800—1500 м бўлиши мумкин. Қ. да ҳаво одатда соат стрелкасига тескари айланади, аини вақтда спираль каби юқорига кўтарилиб, чанг ёки сувни ўзига тартади. Секундига 50—100 м тезлик билан айланади, ер юзаси бўйлаб секундига 10—20 м тезликда ҳаракат қилади ва 40—60 км гача давом этади. Қ. тромб, АҚШ да торнадо деб аталади.

Қўйпешоналар, қўчқор тумшуқлар — музликлар текислаган ва силлиқланган қоялар. Музликлар орасида музлаб қолган тоғ жинслари парчаларининг тирнаган излари кўринади. Қ. қадимги музлик р-нлари (Финляндия, Кола ярим ороли, Карелия) да кўп учрайди.

Қўйчилик — чорвачилиқнинг бир тармоғи; қўйлар гўшти ва жунини учун боқилади. Дағал жунли қўйлар (асосан ҳисори, жайдари ва бошқа зотлар) жунидан мовут, пийма этик, кигиз ва б.; уй-рўзгор жиҳозлари, майин жунли қўйлар (меринос ва б.) жунидан қимматли жун газламалар тайёрланади. Баъзи бир қўй зотларидан пишқиқ, иссиқ пўстин ишланади. Қорақўл қўйларининг терисидан шуба, телпак, ёқа қилинади. СССР даги қорақўл қўйларининг кўпчилиги Ўзбекистондадир.

Қўйтош — гранит тоғ жинси тарқалган жойда ер юзасида сочилиб ётадиган силлиқланган гранит тошлар. Температуранинг кескин ўзгариши, оқин сув ва шамол таъсирида юмалоқ, чўзиқ шаклга эга бўлиб, дам олиб ётган қўйлар подасини эслатади. Жой номи сифатида ҳам қўлланилади. Мас., Нурота тизмасидаги Қўйтош.

Қўл — асосий тоғ, катта водий, бош жар, сойдан турли томонга ажраб чиққан иккинчи даражадаги тизма, сой, дара, жарча. Баъзан географик номлар таркибида учрайди.

Қўлтиқ — океан, денгиз ва қўлларнинг қуруқлик ичкарасига кириб турган қисми. Баъзи жойларда океанларнинг денгизларга хос хусусиятлар, гидрологик режимга эга бўлган қисмлари ҳам Қ. деб юборилган. Мас., Бенгалия қўлтиғи, Форс қўлтиғи, Мексика қўлтиғи ва ҳ. к.

Қўнғир кўмир — сифати пастроқ кўмир. Таркибида 55—78% углерод бор. Чўкинди жинслар орасида қатламлар ҳолида ётади. Ўсимлик қолдиқларидан ҳосил бўлган Қ. к. гил моддалар аралашмаси туфайли серкул бўлади. Иссиқлик бериш қобилияти 5—6 минг ккал/кг. Ёқилғи сифатида ишлатилади; Қ. к. дан суюқ ёнилғи, ёнувчи газ ва б. химиявий маҳсулотлар ҳам олинади.

Конлари: СССРда — Лена, Кан-Ачинск (Сибирь), Москва ёни ва Челябинск ҳавзалари; Ўзбекистонда Ангрен кони; чет элларда — ГДР, ГФР, Чехословакия ва б.

Қўнғир чўл-дашт тупроқлари — оч қўнғир тупроқлар; таркибида чиринди кам (2% га яқин); таркибида тузлар кўп. Қ. ч.-д. т. учрайдиган ерлардан асосан яйлов сифатида, суғорилганда эса — деҳқончиликда фойдаланилади. Қ. ч.-д. т. СССРда Каспий бўйи пасттекислигида ва ундан шарқ томонидаги ерларда тарқалган.

Қўнғир ўрмон тупроқлари — қўнғир ранг, чириндиси кам (3—7%) тупроқлар. Қ. ў. т. асосан аралаш ўрмонлар (қора қайин, қора қайин-қарағай ўрмонлари тарқалган жойларда, СССРда Карпат тоғлари, Қрим ва Кавказ тоғлари, Ўзоқ Шарқнинг жанубида учрайди.

Қўнғир темиртош, лимонит — таркибида гил ва б. моддалар аралаш темир бўлган бир

қанча мичераллар аралашмасы. Қ. т. кенг тарқалған темир рудаларидан бири. Ранги қўнғир, сариқ-қўнғир ва қора. Чўкинди жинсларда учрайди, таркибиде темир 30% дан кам бўлмаган Қ. т. рудалари саноат аҳамиятига эга бўлади.

Конлари: СССРда — Керчь, Бакал (Жанубий Урал), Липецк; чет элларда — Франция (Лотарингия), Куба ва б.

Қўриқ ерлар — деҳқончиликда фойдаланиш мумкин бўлган, яъни ҳайдаб, турли экинлар етиштириш мумкин бўлган, бироқ, ҳали ўзлаштирилмаган ёки эндиgina ўзлаштирилаётган ерлар. СССРда 1954—1955 йиллардан бошлаб

Қ. е. ни ўзлаштириш айниқса кенг кўламда авж олдирилди. Қисқа муддатда Қозоғистон, Сибирнинг жануби, Волгабўйи, Урал, Кавказ ва Ўрта Осиёда катта майдонларда — 35 млн. гектардан ортиқ Қ. е. ўзлаштирилди. Қозоғистонда қўриқ ерларнинг ўзлаштирилиши Л. И. Брежневнинг «Қўриқ» аса-рида кенг ёритиб берилган.

Қўриқхона — табиат комплексининг бир қисми — ҳайвонлар, ўсимликлар, фойдали қазилма, ноёб рельеф шакллари қонун асосида муҳофаза қилинадиган жой. Қ. лар вақтли ёки доимий бўлиши мумкин. Кўпчилик Қ. ларда ов ҳайвонлари муҳофаза қилинади ва кўпайтирилади. У ердаги ҳайвонлар сони бошқариб турилади.

Х

Ҳаво массалари — тропосфера ҳавосининг бир-биридан т-ра, намлик, ҳаракат йўналиши ва б. хусусиятлари билан фарқладиган катта қисмлари. Х. м. нинг т-раси, намлиги ва б. хоссалари секин-аста ўзгаради. Бир ҳаво массасидан иккинчи ҳаво массасига ўтганда бу хусусиятлар кескин алмашинади.

Ўзаро туташ икки ҳаво массаси орасидаги чегара атмосфера фронти дейилади. Денгиз устида шаклландиган денгиз Х. м. ва қуруқлик устида шаклландиган континентал Х. м. бўлади. Қуйидаги Х. м. мавжуд:

1) Арктика ва Антарктика Х. м.; 2) ўртача кенглик Х. м. (Қутб-ий Х. м.; 3) тропик Х. м.; 4) экваториал Х. м. (ҳавоси иссиқ ва сернам) бўлади.

Х. м. нинг бошқа р-нлардан кириб келиши об-ҳавога таъсир кўрсатади. Шу сабабли Х. м. хоссалари ва уларнинг ҳаракатини ўрганиш об-ҳавони олдиндан айтиб беришда катта аҳамиятга эга (қ. *Прогноз*).

Ҳаво намлиги — ҳаводаги сув буғлари миқдори. Ҳаво қанча ис-

сиқ бўлса, унда сув буғлари шунча кўп бўлиши мумкин: масалан, 1 м³ ҳавода сув миқдори қуйидагича:

темпе- +20° бўлганда—17 г га яқин
ратура

«— +10°	«— 9 г	«— «—
«— 0°	«— 5 г	«— «—
«— -20°	«— 1 г	«— «—

Агар ҳаво муайян т-рада сув буғларини бошқа юта олмаса, тўйинган ҳаво, ҳаво намни юта оладиган бўлса, қуруқ ҳаво дейилади. Агар тўйинган ҳаво совуса, сув буғлари томчиларга (шудринг, туман, булут) айланади.

1 м³ ҳаво таркибидеги сув буғларининг грамм ҳисобидаги миқдори ҳавонинг абсолют намлиги дейилади. Ҳаводаги сув буғлари миқдорининг аини т-рада тўйинган ҳаво учун зарур бўлган сув буғлари миқдорига нисбати ҳавонинг нисбий намлиги дейилади ва процент ҳисобида ифодаланади. Масалан, агар 0° температурада 1 м³ ҳавода 3 г сув буғи бўлса, тўйиниши учун

эса 5 г сув буғи талаб қилинса,
бунда нисбий намлик $\frac{3}{5} \times \frac{5}{5} \times 100 =$
= 60 % га тенг бўлади.

Ҳамада — Саҳрон Кабирдаги тошлоқ чўллар. Қадимги кристалл тоғ жинслари ер юзасига чиқиб қолган қолдиқ тоғларда, қирларда, нураш натижасида вужудга келади. Органик дунёси жуда камбағал.

Ҳамал — 1) Зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2) Шамсия (Қуёш йили) ҳисобидаги биринчи ой, 22 мартдан 21 апрелгача давом этади. Бу вақтда Қуёш осмон сферасида Ҳ. юлдузлари туркумидан ўтади. Ҳ. баҳор ойи. «Ҳамал кирди — амал кирди» мақоли шундан олинган.

Ҳаракатчан капилляр сув — тупроқдаги капилляр найчаларда сув кўпайиб, эркин ҳаракат қиладиган капилляр сув. Капилляр найчалардаги сув кўпайса, у эркин ҳаракат қила бошлайди ҳамда ўсимлик осон ўзлаштира олади.

Ҳовар — текис жой. Текис, кенг ер, теп-текис жой ҳоварлик

деб юритилади (Сурхондарё водийсида).

Ҳовуз — Ўрта Осиёнинг сув танқис жойларида сувни сақлаш учун қазиладиган кичик сув омбори. Ҳ. лар одатда тўғри тўртбurchак шаклида қазилган.

Ҳома — гряда, қатор тепа узун чўзилган баландлик. Бухоро областида кенг тарқалган. Мас. қум ҳомалари (грядалари).

Ҳосилдорлик — бир га экин майдонидан қ ҳисобида олинган қ. х. маҳсулоти миқдори.

Ҳут — 1) Зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2) Шамсия (Қуёш йили) ҳисобидаги ўн иккинчи ой, 22 февралдан 21 мартгача давом этади. Қуёш бу вақтда осмон сферасида Ҳ. юлдузлар туркумидан ўтади. Ҳ. қишнинг охиригиди. «Яхши келса ҳут, ёмон келса ют» мақоли бор. Ҳ. ойи яхши келганда қорлар эриб, кунлар исиниб кетади, чорвани ҳайдаб боқса бўлади. Баъзан совуқ келиб, авжирем-хашак тугаган вақтда чорва молларини ҳайдаб боқиш қийин бўлиб, ют бўлади.

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТЛАР

1. Агапов С. В., Соколов С. Н., Тихомиров Д. И. Географический словарь, М., «Просвещение», 1968 (иккинчи нашри). Мактаб ўқувчиларига мўлжалланган.
2. Энциклопедический словарь географических терминов, М., «Советская энциклопедия», 1968. Академик С. В. Калесник таҳрири остида.
3. Словарь географических терминов, М., «Прогресс», 1 том, 1975. II том, 1976. Инглизчадан таржима.
4. Милюков Ф. Н. «Словарь-справочник по физической географии», М., «Мысль», 1970 (иккинчи нашри).
5. Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология. М. «Мысль», 1977.
6. Барков А. С. Табвий географиядан изоҳли лугат. Т., Ўқувпедада нашр, 1958, русчадан таржима.
7. Ўзбек совет энциклопедияси, I—XII томлар.
8. Ҳ. Ҳ. Ҳасанов, География терминлари лугати, «Фан» нашриёти 1964.